

371(071)
R-92

O'ZBEKISTON XALQARO ISLOM AKADEMIYASI

SALIMA RUSTAMIY

BALOG'AT ILMI

O'QUV QOLLANMA

341(046)
R-92.

O'ZBEKISTON XALQARO ISLOM AKADEMIYASI

SALIMA RUSTAMIY

BALOG'AT ILMI

O'QUV QO'LLANMA

5120100 – Filologiya va tillarni o'qitish
(mumtoz tillar bo'yicha) yo'nalishi bo'yicha o'qiyotgan
talabalar uchun

1090

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi	
Axborot-resurs markazi	
Inv. №	61304
20	__ yil " __ "

Toshkent
«Zilol buloq» nashriyoti
2020

Rustamiy Salima Aliybek qizi. Balog'at ilmi – Toshkent:
«Zilol buloq» nashriyoti, 2020 y. 156 bet.

Mas'ul muharrir:

Ibrohimov N.I. filologiya fanlari doktori, akademik

Taqrizchilar:

Alimuxamedov. R. filologiya fanlari doktori
Nosirova M. filologiya fanlari nomzodi

«Balog'at ilmi» fani sharq tillari va adabiyotini chuqur o'zlashtirish imkonini yaratib, ma'nolari aniq ifodalangan ta'sirchan nutq so'zlash qonun-qoidalarini o'rgatadi. Bu fan filologlar, bo'lajak diplomatlar, san'atshunoslar, shoir va yozuvchilar, matbuot va radio xodimlari, ayniqsa pedagoglar nutqini, ham ma'noli, ham ravon bo'lishi, zarur hollarda uning ta'sir kuchini oshiruvchi vositalarni qo'llay olish bilimi va malakasini hosil qilishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur o'quv qo'llanma sharq tillari, xususan mumtoz tillar yo'nalishlarida tahsil oliyotgan talabalarga mo'ljallangan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mitaning 07.09.2020 yildagi 02-1301-sonli xulosasi asosida tayyorlandi.

ISBN 978-9943-6551-2-6

© Salima Rustamiy, 2020 y.

© «Zilol buloq» nashriyoti, 2020 y.

KIRISH

Jahon ilm-fani rivojida Movarounnahr olimlarining muhim o'ringa ega ekani e'tirof etib kelinmoqda. «Ularning aniq fanlar va diniy ilmlar sohasida qoldirgan bebaho merosi, butun insoniyatning ma'naviy mulki hisoblanadi»¹. Shuning uchun «buyuk ajdodlarimiz bo'lgan islom olamining mutafakkirlari asarlarini, ularning butun jahon sivilizatsiyasi rivojiga qo'shgan bebaho hissasini chuqur o'rganish, teran anglash va keng ommalashtirish alohida ahamiyatga egadir. Bu masala yoshlarda ilm-fanga va ta'lim olishga intilish tuyg'usini kuchaytirish, barcha jamiyatlarda islom qadriyatlarini va madaniyatini to'g'ri anglash hamda qabul qilish, dunyoning barcha xalqlariga Islom dinining haqiqiy mazmun-mohiyatini yetkazish uchun muhimdir. Shuningdek, bugungi kunda xalqaro miqyosda konfessiyalar, millatlar va madaniyatlararo muloqotni yo'lga qo'yish, tinchlik va totuvlikka erishishda ham muhim ahamiyat kasb etadi»².

Buyuk ajdodlarimiz yozib qoldirgan bebaho asarlar ichida asrlar davomida o'z mavqeini yo'qotmay kelayotgan ilmiy asarlar, ta'lim maskanlarida ilmi toliblarni o'qitishda foydalanib kelingan darslik va o'quv qo'llanmalar ham mavjud. Ular nafaqat bizning hududda, balki ko'pgina sharq g'arb mamlakatlarida keng miqyosda tarqalgan bo'lib, ba'zilaridan hozirgi kunda ham ma'lum soha mutaxassisleri tayyorlashda foydalanib kelinmoqda.

O'rta asrlarda filologiya sohasida ham hozirgacha dunyoga mashhur bo'lib kelayotgan bir qancha asarlar yaratilgan, jumladan butun jahon fan arboblari tan olgan yetuk olimlardan Mahmud Koshg'ariy turk tilshunosligiga oid dastlabki asar «Devonu lug'oti-turk»ni, Mahmud Zamaxshariy arab tilshunosligiga oid

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи. – 2017. – 23 декабрь.

² Ўзбекистон Республикаси Президенти вазифасини бажарувчи Шавкат Мирзиёевнинг Ислom ҳамкорлик ташкилоти Ташқи ишлар вазирлари кенгаши 43-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи: Тинчлик, маърифат ва бунёдкорлик йўлида ҳамкорлик // Халқ сўзи. – 2016. – 19 октябрь.

«Mufasssal», «Kashshof» asarlarini yaratgan bo'lsa, Abu Yoqub Yusuf Sakkokiyning «Miftohul-ulum» asari arab tili grammatikasi, she'riyati va balog'at ilmining nazariy masalalarini qamrab olgan.

Qo'lyozma xazinalarida saqlanayotgan, arab filologiyasida o'rta asrlarda vujudga kelgan, keyinchalik boshqa tillarga ham tatbiq qilingan, hozirgacha insonlarga nafaqat arab tili, balki boshqa sharq tillari, jumladan turkiy tillarda ham ma'noni to'g'ri, aniq va go'zal tarzda yetkazib bera olish masalasida tilning nozik jihatlarini o'rgatib kelayotgan balog'at ilmiga oid asarlarni alohida ta'kidlash lozim. Bular XII asrda yaratilgan Abu Yoqub Yusuf bin Abu Bakr bin Muhammad bin Ali as-Sakkokiy al-Xorazmiyning (555-626/1160-1229) «Miftohul-ulum» («Ilmlar kaliti») va shu asar asosida yaratilgan Jaloliddin Muhammad bin Abdurrahmon al-Qazviniyning (v.e. 739/1339) «Talxisul-Miftoh» («Miftohga qisqartma»), Sa'aduddin Mas'ud bin Umar at-Taftazoniyning (v.e. 792/1390) «Sharh Talxisi-l-Miftoh» («Talxisi-l-Miftoh» sharhi) asarlaridir. Bu asarlar ichida «Talxis Miftohul-ulum» va «Sharh Talxisi-l-Miftoh»ning ko'plab nusxasi bizgacha yetib kelgan va bu qo'lyozmalarning ko'pi XVIII-XIX asrda ko'chirilgan. Bu esa balog'at ilmining yaqin asrlarda ham boshqa sharq mamlakatlari kabi o'lkamiz o'quv dargohlarida ham keng miqyosda o'qitilganini ko'rsatadi. Keyinchalik uning badiiy san'atlarga oid bo'limiga qisman mos keluvchi san'atlar adabiyot fanida o'qitila boshlandi.

Balog'at ilmining nazariy asoslarini to'plab, tugal holga keltirgan olim Abu Yoqub Yusuf Sakkokiyning Markaziy Osiyoda mashhur bo'lgan ilmiy markazlardan biri Xorazm o'lkasi olimlaridan ekanini ta'kidlab, yurtimizda tug'ilib ijod qilgan bu mashhur allomaning ilm-fan ravnaqiga, xususan, balog'at ilmi rivojiga qo'shgan munosib hissasini ko'rsatib berish, balog'at ilmining filologik fanlar qatoridagi o'rni va ahamiyatini yoritish bugungi kun tilshunosligi va adabiyotshunosligi uchun dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Balog'at ilmi arab, turkiy va forsiyzabon xalqlar tili va adabiyotining nazariy asoslaridan biri hisoblangani uchun shu xalqlar tili va adabiyoti tarixini chuqurroq o'rganishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

«BALOG'AT ILMI» FANINING MAZMUNI, PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI

Dars rejasi:

1. «Balog'at ilmi» fanining mazmuni.
2. «Balog'at ilmi» fanining maqsadi va vazifalari.

Tayanch iboralar: Balog'at ilmi, malakali mutaxassis, tarixiy bosqichlar, balog'atshunos olimlar.

1. «Balog'at ilmi» fanining mazmuni. Respublikamizda bosqichma-bosqich demokratik tamoyillarning ustivorligiga asoslangan yangi jamiyatni qurishga yo'naltirilgan islohotlar doirasida ta'lim-tarbiya ishlariga katta ahamiyat berilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni va Kadrlar tayyorlashning Milliy dasturi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotini ta'minlab beruvchi asosiy omil sifatida namoyon bo'lib, ushbu hujjatlarda zamon talablariga muvofiq bo'lgan barcha shart-sharoitlar va hammadan avval inson manfaatlarining ustuvorligini ta'minlovchi imkoniyatlar, uning ehtiyojlarini amalga oshirish masalalari bilan bir qatorda raqobatbardosh, yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash asoslari belgilab qo'yilgan.

O'zbekistonda so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan islohotlar diniy sohada ham qator o'zgarishlar va katta loyihalarni amalga oshirishda muhim omil bo'ldi. Xususan, «e'tiqodi islom dini bilan bog'liq boy va noyob merosni ilmiy asosda har tomonlama chuqur o'rganish, yurtimizdan yetishib chiqqan buyuk alloma va mutafakkirlarning hayoti va ilmiy-ijodiy faoliyati haqida yaxlit tasavvur uyg'otish, ular bilan xalqimiz va jahon jamoatchiligini keng tanishtirish, xalqaro miqyosda dinlararo va sivilizatsiyalararo muloqotni yo'lga qo'yish, islom dinining insonparvarlik mohiyatini ochib berish, jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashish, yosh avlodni gumanistik g'oyalar, milliy g'urur va iftixor ruhida tarbiyalash»¹

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистондаги Ислон цивилизацияси маркази устави // Ўзбекистон Республикаси қонун

maqsadidan kelib chiqib, Movarounnahr olimlarining «...arab yozuvidagi turli mavzularga oid yozma yodgorliklar va epigrafika namunalarini tadqiq qilish, ularni asl holida hamda o'zbek va xorijiy tillarda ilmiy izohlar, tarjimalar bilan nashr etish, ilmiy muomalaga kiritish»¹ masalasi davlat ahamiyati va uning istiqbol rivojlanish strategiyasiga aloqador vazifalar qatoriga kiritilgan. Yurtimiz qo'lyozma xazinalarida balog'at ilmiga doir ko'plab qo'lyozmalar mavjud. Bu ilm islom dini bilan uzviy bog'liqlikda yaxlit til qonuniyati sifatida amal qilgan, u tilning badiiy ifoda imkoniyatlarini aniqlash, nutq boyligini amaliy ta'minlash mezonlari va qoidalari majmui sifatida keng tarqalgan.

Shulardan kelib chiqib «Balog'at ilmi» fani talabalarga balog'at ilmi nazariy asoslarini ilmiy tadqiqotlarda tadbiiq etish malakalarini hosil qilishni shakllantirish vazifalarini bajaradi.

Ushbu fan talabalarni balog'at ilmining nazariy asoslari bilan tanishtiradi. Mazkur kurs bakalavr bosqichi Filologiya va tillarni o'qitish (mumtoz tillar bo'yicha) yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan.

«Balog'at ilmi» fanining predmetini arab va ajam olimlarning asarlarida keltirilgan balog'at ilmiga oid nazariy qarashlar tashkil qiladi.

2. «Balog'at ilmi» fanining maqsadi va vazifalari. Mazkur fanning maqsadi talabalarni balog'at ilmi tarixi, uning yuzaga kelishi va tarixiy bosqichlari bilan tanishtirib, undagi so'zlovchining o'z maqsadini til orqali to'g'ri ifodalay olishi uchun zarur bo'lgan usullarni ko'rsatib berishdan iborat.

Fanning vazifasi balog'at ilmi nazariy asoslarini ilmiy tadqiqotlarga tadbiiq etish malakalarini hosil qilishni shakllantirishdan iborat.

Ushbu kursning maqsadi va vazifalaridan kelib chiqqan holda fanni o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida talaba:

- o'rganilayotgan fanning u egallaydigan ixtisoslik bilan o'zaro bog'liqligi haqida tasavvurga ega bo'lishi;

- balog'at ilmi tarixi, balog'atshunos olimlar, ularning yaratgan asarlari, balog'at ilmi tarkibi va balig' kalom tuzish usullarini bilishi va ulardan foydalana olishi;

- mumtoz matnlarning ma'nolarini yoritishda balog'at ilmi nazariyalariga asoslanib tahlil qilish ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. «Balog'at ilmi» fani qanday mazmunga ega?

2. «Balog'at ilmi» fanining maqsadini aniqlang.

3. «Balog'at ilmi» fanining vazifalari haqida fikrlaringiz bilan o'rtoqlashing.

хужжатлари тўплами, 2017 й., 31-сон, 782-модда; Қонун хужжатлари маълумотлари миллий базаси, 17.01.2018 й., 09/18/23/0576-сон.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПК-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори // Халқ сўзи, – 2017. – 25 май.

1-MAVZU. BALOG'AT ILMI TARIXI

1.1. Insonning tabiatan go'zallikka intilishi

Dars rejasi:

1. Maqollarda nutq go'zalligi ifodasi.
2. Xalq topishmoqlarida nutqiy go'zallik.
3. Xalq qo'shiqlarining badiiy estetik jihatlari.

Tayanch iboralar: nutqiy mahorat, maqollar, topishmoqlar, badiiyat, xalq qo'shiqlari, badiiy estetik.

1. Maqollarda nutq go'zalligi ifodasi. Insonning tabiatan go'zallikka intilishi uni ijodga undaydi. Natijada hayotning boshqa sohalarida bo'lgani kabi nutqda ham fikrni ma'noga e'tibor bergan holda go'zal shaklda ifodalash ehtiyoji tug'iladi. Bu ehtiyoj tilda mavjud bo'lgan vositalar orqali amalga oshiriladi. Bu borada olimlar quyidagicha fikr yuritadilar:

«Butun mavjudotning, xususan insonning tuzilishi, yurish-turishida qanchadan-qancha yetuklik, jumladan go'zallik bor. Ammo tabiiy go'zallikdan tashqari yana inson vujudga keltiradigan sun'iy go'zallik ham bor... shularning hammasi va ularning go'zalligi til vositasida aks ettiriladi. Bu tilning go'zallikni ifodalashdagi xizmatidir. Ammo tilning o'zi ham go'zallik moddasi sifatida so'z ustalari tomonidan va umuman xalq tarafidan foydalaniladi. Chunki til yetuk hodisalardan bo'lib, unda go'zallik uchun zarur bo'lgan barcha sifatlar mavjuddir... Til bir jihatdan tabiat va insondagi go'zallikni aks ettiruvchi vosita bo'lsa, ikkinchi jihatdan unda go'zallikni vujudga keltiruvchi javharlar ham mavjud... Biz tilga go'zallik javhari sifatida nazar soladigan bo'lsak, uning kishini hayratlantiradigan darajada yetukligi bor... Tilning mana shu yetukligi uning go'zalligini va undan foydalanuvchining, ya'ni so'zlovchining yoki yozuvchining nutqiy mahoratini ta'minlaydi»¹.

Bu mahorat dastlab xalq og'zaki ijodi namunalarida o'z aksini topgan.

Xalq og'zaki ijodiga oid asarlar oddiy mehnatkashlarning olam

va undagi hayotni ziyraklik va sinchkovlik bilan kuzatishi hamda ularni go'zal shaklda ifoda qilishi natijasida vujudga keladi. Bularda elning boy tajribasiga asoslangan xalq didaktikasi aks etadi.

Bu asarlar, jumladan, maqollar mazmunan va shaklan xalq ongiga yaqin bo'lgani uchun kishini hayoti davomida duch keladigan turli-tuman hodisalarga oqilona munosabatda bo'lib, yovuzlikdan saqlanishga, ezgulik sari intilishga chorlaydi. Bu hol xalq og'zaki ijodi mahsulining hayotiyligini ta'minlovchi omillarning asosiysidir.

Ammo xalq maqollari, matallari, she'r va qo'shiqlarining hayotiyliigi va mashhurligini ta'minlovchi yana muhim bir omil bor. Bu ularda nutqiy balog'at, g'arbcha qilib aytganda estetik, oddiy turkiy so'z bilan ta'bir qilganda chechanlik darajasining yuksakligidir.

Nutqiy ifodalarning ma'nolari (hayotiy ehtiyojlar) va sifati (go'zal holat) barcha xalqlar uchun umumiy bo'lsa, ma'nolarni ta'bir qilish usullari turlichadir. Bu bir tomondan, xalqlarning tarixi, urf-odati, madaniyati va ma'naviyati kabilar bilan bog'liq bo'lsa, boshqa tomondan, har bir xalq tilida mavjud bo'lgan grammatik xususiyatlar va tilning badiiy imkoniyatlaridagi o'ziga xoslikka bog'liq. Jumladan, arablar ham o'z tillarining ana shu umum va xos xususiyatlaridan kelib chiqib, fikr-mulohazalarni teran va go'zal ta'bir qilish malakasini egallaganlar.

«Qadim zamonlardan buyon arablar so'z san'ati bilan faxrlanib keladilar. VII – XII asrlarda o'rta asr arab madaniyatining gullab-yashnagan davrida, ellinistik falsafa ta'siri ostida so'z san'ati alohida ahamiyat kasb eta boshlaydi. Shu bois arab adabiyotida so'z san'atiga katta e'tibor beriladi, badiiy ifoda uslubi esa asrlar davomida sayqallanib, jumlar mutavozin shaklda tuzilib, turli xil xat va tovush bezaklari bilan boyitilib boriladi»¹.

Bunday «bezaklar» sirasiga kiruvchi iyjoz, saj', tajnis, tazod, majoz kabi san'atlar, qaysi xalq tilida yaratilgan bo'lishidan qat'iy nazar, aksar maqollarga xosdir.

Shuni ta'kidlash joizki, bu kabi san'atlarning hosil bo'lishi,

¹ Рустамов А. Сўз хусусида сўз. –Т.: Ёш гвардия, 1987. –Б. 9, 12.

¹ Сайдумаров М. Ҳаририй макомалари. –Т.: Қомуслар бош тахририяти, 1996. –Б. 15.

yashab kelishi hamda el orasida mashhur bo'lishida katta ahamiyat kasb etadi.

2. Xalq topishmoqlarida nutqiy go'zallik. Maqollar bilan bog'liq holat xalq yaratgan topishmoqlarda ham kuzatiladi. Jumladan, ijjoz bilan birga mutobaqa (tiboq, tazod deb ham nomlanadi), muqobala san'atlari topishmoqlarda keng qo'llaniladigan san'atlar sirasiga kiradi.

Mutobaqaning «ijobiy» turi antonimlar orqali yasaladi. Boshqa xalqlarda bo'lgani kabi arab tilida yaratilgan topishmoqlarda ham ijobiy mutobaqadan unumli foydalanilgan. Masalan¹: ما الذي يكون بين [osmon va yer orasidagi narsa nima? (javob: harfi)], ما هو [ko'paygan sari kamayadigan narsa nima? (javob: umr)], Misoldagi mutobaqa زاد (ko'paydi) va نقص (kamaydi) so'zlaridir. ليس لها بداية و ليس لها نهاية فما هي? [boshi ham, oxiri ham yo'q. (javob: doira)]. Topishmoqdagi بداية (boshi) va نهاية (oxiri) so'zlar mutobaqadir. ما هو السؤال الذي تختلف إجابته دائما? [javobi hamisha o'zgarib turadigan savol qaysi? (javob: soat necha?)] Bu yerda mutobaqa «javob» va «savol» so'zlar orasidadir.

Taqobul-i taonudni quyidagi topishmoqda ko'rish mumkin: شيء Bu topishmoq so'zlarning imlo xususiyatiga asoslangan. [osmon]da bor, الماء (suv)da yo'q (javob: sin harfi)]. «Osmon»ning ziddi «er», «suv»ning ziddi «olov», shunga ko'ra «osmon» «suv» so'zlar o'zaro zid ma'noli so'zlar juftligini hosil qilmasa-da, keltirilgan matn mazmuniga ko'ra ular orasida «g'oyat darajada bo'lmagan» qarshi ma'no bor.

Bu topishmoq so'zning imlosiga doir. [qish]da beshta, الصيف (yoz)da uchta. Bu nima? (javob: nuqtalar)]. Keltirilgan bu misolda mutobaqa hosil qilgan so'zlarining ikkalasi ham ot turkumiga mansubdir.

Navbatdagi topishmoqda mutobaqa sifatdoshlardan iborat: حامل (tashuvchi) va محمول (tashiluvchi), shuningdek ناشف (quruq) va مبلول (ho'l).

[tashuvchi va محمول. نصفه ناشف و نصفه مبلول. فما هو?

tashiluvchi... yarmi quruq, yarmi ho'l... bu nima? (javob: kema)].

Quyidagi misolda mutobaqa ikkita fe'ldan tashkil topgan. Bular ما هو الشيء الذي يؤخذ منك قبل أن يعطى لك? (olinadi) va يعطى (beriladi): [Senga berishdan oldin o'zingdan olinadigan narsa nima? (javob: fotosurat)].

Quyidagi topishmoqlarning birinchisi tasdiq ma'nosidagi يوجد (bor bo'lmoq) va inkor ma'nosidagi لا يوجد (bor bo'lmamoq), ikkinchisi «ko'rmoq» «ko'rmamoq» fe'llari bilan salbiy tiboqqa misol bo'ladi: يوجد في استراليا و امريكا و اوروبا و لا يوجد في آسيا فما هو? [Avsraliya, Amerika va Yevropada bor, Osiyoda yo'q (bor emas (javob: harfi)], من هو الذي تراه ولا يراك? [Sen ko'rasan, lekin seni ko'rmaydi, bu kim? (javob: ko'r kishi)].

Topishmoqlar tarkibida mutobaqadan tashqari muqobala qo'llangan. Masalan: ما هو الذي لحمه من الداخل و عظمه من الخارج? [eti ichida, suyagi tashida bo'lgan narsa nima? (javob: toshbaqa)]. Bu misolda «tash» خارج (et, go'sht)ga suyak va داخل (ichga) qarshi ma'noda kelgan. ما هو الشيء الذي يدخل مبلولا و يخرج ناشفا? [kirib, quruq chiqadigan narsa nima? (javob: non)]. Mazkur topishmoqdagi مبلولا (ho'l holatda)ga ناشفا (quruq holat) ma'no jihatdan qarshi qo'yilgan. رجلاه [ho'l holatda] داخل (ichga) qarshi qo'yilgan. Bu misolda رجلاه (ikki oyog'i) va الأرض (yer) va النجوم (yulduzlar) o'zaro muqobala hosil qilgan.

ما هي التي تحرق نفسها لتفيد غيرها? [o'zgalarga foyda keltirish uchun o'zini yondiradigan narsa nima? (javob: sham)]. Ushbu misolda yondiradi (yondiradi) va تفيد (foйда keltiradi) fe'llari (matn mazmuniga ko'ra zid ma'noli so'zlar) va نفس (o'z) va غير (o'zga) olmoshlarining qo'llanish holati muqobalaga mos keladi.

Demak, zid ma'noli so'zlar boshqa xalqlar qatori arab topishmoqlarida ham mutobaqa va muqobala san'atlari orqali unumli qo'llangan. Ayniqsa, mutobaqaning antonimlarga asoslangan ijobiy turi va bir xil so'z turkumi bilan ifodalangan shakllari keng tarqalgan. Shuningdek, topishmoqlarda salbiy, taonud mutobaqalar ham uchraydi. Muqobalaning mutobaqaga nisbatan shaklan kengligi uning xalq og'zaki ijodi, xususan topishmoqlarda

¹ Misollar olindi: <http://shabab.yanasoo.com/t275055.html> - مجموعة الغاز مع الحل

1.2. Balog'at ilmi va estetik tarbiya

Dars rejasi:

1. Filologiyada «balog'at» tushunchasi.

2. Balog'at ilmining estetik tarbiyaga aloqadorligi.

Tayanch iboralar: balog'at, fasohat, odob-ahloq, nutq ta'sirchanligi, estetik tarbiya.

1. Filologiyada balog'at tushunchasi. «Balog'at» so'zi lug'atda shunday izohlangan:

(بَلَّغَ) فعل
بَلَّغَ يَبْلُغُ ، بَلَاغَةً ، فهو بَالِغٌ ،
بَلَّغَ ، يَبْلُغُ ، مصدر بَلَاغَةً بَلَّغَ الْكَاتِبُ : كَانَ بَالِغًا ، أَي فَصَحَ لِسَانَهُ وَحَسَّنَ بَيَانَهُ
بَلَّغَ : فَصَحَ وَحَسَّنَ بَيَانَهُ ، فهو بَالِغٌ والجمع : بُلَّغَاءُ¹
بَلَّغَ (يَبْلُغُ) : (gapga chechan, fasohatli bo'Imoq): fe'l.

Uning masdari (harakat nomi): بَلَاغَةٌ (balāḡatun) «balog'at, gapga chechanlik, so'zlash qobiliyati», «masalan: yozuvchi balig' bo'ldi, uning tili fasohatli va bayoni go'zal bo'ldi».

بَلَّغَ : uning bayoni fasohatlashdi va go'zallashdi, u balig'dir, ko'pligi: بُلَّغَاءُ

Demak, balog'atning shartlaridan biri fasohatli so'zlay olishdir.

Fasohat zohir bo'lish (ochiq-oydin ko'rinish), ravshanlik va aniqlik demakdir, ya'ni fasohatda fikrni fasih jumlar bilan bayon qilish talab qilinadi. Fasih jumla ma'no aniqligiga ega, oson tushuniladigan, ravon aytiladigan, yoqimli eshitiladigan va sarf qoidalariga mos tushadigan so'zlardan tashkil topgan jumladir².

«Balog'at» so'zidan ilmiy atama sifatida so'zlovchining grammatik jihatdan mukammal jumlaning o'z o'rnida va tegishli holatda qo'llay olishi hamda shu talablarga javob beruvchi fasih jumlalarini so'zlay bilish mahorati tushuniladi.

Balog'at ilmining tarkibi ma'oni, bayon va badi'dan iborat.

2. Balog'at ilmining estetik tarbiyaga aloqadorligi. Kishi o'zida hosil bo'lgan foydali bilimlarni, ham amalda tatbiq etsa, ham

boshqalarga ulashsa, ilm-ma'rifat urug'ining yanada kengroq sochilishiga hissa qo'shgan bo'ladi. Bilim olish va ularni targ'ib qilishning asosiy vositalaridan biri nutqdir. Nutqni shakllantirish, rivojlantirishning o'zi alohida bilimlarni talab qiladi va fikrni to'g'ri, kerakli o'rinlarda ta'sirli qilib yetkaza olish o'ziga xos san'at hisoblanadi. Bu borada o'rta asrlarda vujudga kelgan balog'at ilmi hozirgacha insonlarga nutq madaniyatining nozik jihatlari haqida bilim berib kelmoqda.

Sharqda, xususan arab tilida balog'at muhim mavqega ega bo'lgan ilmlardan hisoblangani bois qadimdan tilshunoslar, adabiyotshunoslarning diqqat markazida bo'lib kelgan va ilm ahlining yetuklik darajasi ularning balog'at ilmini qay darajada o'rganganliklari bilan belgilangan. Shuning uchun ham olimlar bu ilmning rivojlanishi va uning o'zlashtirilishiga katta e'tibor berganlar va balog'at ilmini o'qitish, albatta, o'quv dasturlaridan ham joy olib kelgan.

Balog'at ilmining nazariy jihatdan to'liq shakllanishi bizning ajdodlarimizdan bo'lgan olim Abu Yoqub Yusuf as-Sakkokiy al-Xorazmiy tomonidan IX asrda yaratilgan «Miftohul-ulum»¹ («limlar kaliti») asarida o'z ifodasini topgan. Bu fanning rivojlanishi bilan bog'liq asarlar, uning asosida yozilgan o'quv qo'llanmalar arab alifbosida yaratilgan va xuddi shunday fanning g'arbda mavjud emasligi uni o'quv dasturlaridan tushib qolishiga sabab bo'ldi. Natijada biz nutq madaniyati bilan bog'liq bo'lgan asosiy fanni yo'qotdik. Bu yo'qotishning natijalari bugungi nutqimizda o'z aksini topib turibdi, desak xato bo'lmaydi.

Lekin mustaqillik yillarida milliy qadriyatlarni tiklash bilan bir qatorda ma'naviy merosimizni o'rganishga ham katta e'tibor berilishi sharofati bilan ilmiy, ma'rifiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan asarlar mutaxassislar tomonidan chuqur o'rganilmoqda.

Balog'at ilmining rivoji sharq xalqlari, jumladan fors va turkiy xalqlar ijodiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi va o'rta asrlarda bu ilm qoidalariga asoslanib, uning san'atlarini mohirona qo'llagan holda yaratilgan ko'plab badiiy va didaktik asarlar yozildi. Bu asarlarda

¹ البَلاغة - معجم المعاني الجامع - معجم عربي عربي <http://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/البلاغة/>
² على جارم، مصطفى أمين. البلاغة الواضحة. البيان. المعاني. البديع. القاهرة. 1999. ص. 5.

¹ Qarang: Зиёвуддинова М. Юсуф ас-Саккокий ва унинг «Мифтоҳ ал-улум» асари // Шарк филологиясининг тугуни ва ечимлари. -Т.: ТошДШИ, 2009. №6. 178-179.

balog'at ilmining tarkibini tashkil qiluvchi til qoidalariga qat'iy rioya qilish bilan birga badiiy san'atlardan ham ustalik bilan foydalanilgan.

Aynan ana shu haqiqat va ifoda vositalarining badiiy tus olishi, ya'ni ularning estetik jihatdan jozibador va maftunkor suratga kirishi balog'at ilmining ta'lim-tarbiyadagi rolini kuchaytiradi. Bu jihatdan uning, xususan estetik tarbiyada o'z o'rnini bor. Balog'at ilmi o'zining estetik kuchi bilan shaxsning tom ma'noda ham ta'lim, ya'ni ilm olishi, ham tarbiya, ya'ni odob normalarini o'zlashtirishiga katta ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ta'lim-tarbiyaga ta'sir etuvchi kuchni balog'at ilmining har bir bo'limida, har bir san'atida ko'rish mumkin.

- balog'at ilmi muomalada odob-ahloq doirasidan chiqmaslikka undaydi, ya'ni so'zlarni o'z o'rnida qo'llash, tanbehlarni ham ta'sirchan va chiroyli usulda aytishga chaqiradi. Chunki fikrni beadab tarzda ifodalaganda u qanchalik to'g'ri bo'lmasin, o'quvchi yoki eshituvchiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ta'lim-tarbiya jarayonida esa aksincha, tinglovchiga ijobiy ta'sir qila olish juda muhim ahamiyatga ega, chunki ijobiy munosabat yaxshi qabul qilinadi va so'zlovchining fikrlariga ergashishga xohish uyg'otadi.

- balog'at ilmida so'zlarni takrorlash, oz so'z bilan ko'p ma'no ifodalash orqali nutq go'zalligi va ta'sirchanligini oshirish talab qilinadi.

- Shuningdek, bu ilmda tinglovchining didini o'stirishga xizmat qiluvchi, ham eshitisli, ham ma'no jihatdan yoqimli so'zlarni qo'llash san'atlari o'rgatiladi.

Nutqning mazmunli va jozibador bo'lishi uchun qo'yilgan talablar balog'at ilmida o'rgatiladigan bir qancha badiiy san'atlar orqali amalga oshiriladi. Ma'lumot tinglovchining ham didiga, ham tinglashiga malol kelmaydigan, aksincha xush yoquvchi, ham estetik zavq beruvchi ohangdorlikdan vujudga kelgan bo'lishi kerak. Xususan, ilmiy va tarbiyaviy ahamiyat kasb etuvchi ma'lumotlarning bu tarzda yetkazilishi tinglovchida uning mohiyatini anglab, mag'zini chaqishga rag'bat uyg'otadi va xotiraga tez o'rinishadi. Bu esa ilmu ma'rifatni, odob-axloq qoidalarini kishilar ongiga singdirish va uni targ'ib qilishda muhim omillardan

hisoblanadi. Shuning uchun ham ko'plab ilmiy asarlar nazmga solingan va o'quv dargohlarida ularni yod olganlar. Bular qatoriga arab tili qoidalariga oid «Alfiya»larni, she'riy tarzda yozilgan matematik hisoblarni, «Urjuza»larni kiritish mumkin.

- Nutqda ta'sirchanlikka erishishga oid talablar balog'at ilmining bayon bo'limiga kiruvchi tashbih, majoz, kinoya kabi san'atlar orqali amalga oshiriladi. Mumtoz asarlarda bunday san'atlarni juda mohirona qo'llaganlar. Adiblar so'zni dur va gavharga o'xshatganlar va suiste'mol qilmaslik uchun unga ehtiyotkorona munosabatda bo'lganlar. Har bir so'zni o'z o'rnida, go'yo ulardan marvarid shodolari tuzgandek, mohirona qo'llaganlar. Adiblar o'git-nasihatlar, hikoyatlar nazmga solinib, badiiy vositalar orqali aytilsa, ularning ta'sir kuchi ortishini e'tiborga olganlar.

Mumtoz adabiyot namunalaridan go'zal san'atlar vositasida insonlarni illatlardan voz kechib, fazilatlarini ko'paytirishga undab yaratilgan satrlarni behisob keltirish mumkin. Bunday satrlarni jamlagan asarlar asrlar osha o'zining ma'nan teran va shaklan maftunkor tarovati bilan ilm ahli va san'at shaydolarini maftun etib, ular qalbini nafosatga oshno qilib kelmoqda. Zero, go'zallik singdirilgan qalb o'z sohibini yomon fe'llardan asraydi, ma'naviy jihatdan yuksaklikka yetaklaydi.

- Balog'at ilmining muhim talablaridan yana biri keltirilayotgan dalillar va misollar o'z o'rnida va ishonarli manba asosida bo'lishi kerak. Chunki shubhali yoki ishonchsiz dalil yetkazilgan xabarning kuchini kamaytiradi yoki butkul yo'qotadi. Natijada berilgan ma'lumot foydasiz bo'lib qoladi, ya'ni maqsadga erishilmaydi. Islom olamida bu manbalar Qur'on va hadislardir. Sharqda biror manbaga tayanish odati bilan bog'liq «ishonchli manba» tushunchasi mavjud bo'lib, masalan, «bu fikr Zamaxshariydan» yoki «bu muolaja «Tib qonunlari»dan» deyilsa, u hech qanday e'tirozsiz qabul qilingan va bu fikrga hurmat bilan qaratilgan. Shuni ham ta'kidlash lozimki, ilmiy asarlarda manbalardan dalil keltirishda mumkin qadar aniqlikka rioya qilingan. Shu aniqlik tufayli ham ko'pgina asarlarning o'zi bizgacha yetib kelmagan bo'lsa-da, ular va ularning mualliflari haqidagi ma'lumotlar boshqa ilmiy asarlardagi qaydlar orqali yetib kelgan. Bunday qoidalarga

amal qilish hozir ham ilm ahli uchun zarur bo'lgan odoblardan sanaladi.

Balog'at ilmining tugal nazariy asoslari arab tilida yaratilgan bo'lishiga qaramay, u ajam o'lkalarda ham keng tarqalgan va fors, turkiy tillarda asarlar yaratilgan. Lekin balog'at ilmi fani uchun asosiy qo'llanma arab tilida yozilgan «Talxisu-l-Miftoh» va «Sharh Talxisi-l-Miftoh» asarlari hisoblangan. Bu fan boshqa sharq mamlakatlaridagi kabi o'lkamiz ta'lim maskanlarida ham arab tiliga oid fanlar qatorida doimiy ravishda o'qitilgan. Chunki balog'at ilmi arab tilini chuqur o'zlashtirish imkonini yaratuvchi asosiy omillardan biridir.

Balog'at ilmi va uning talablariga to'la javob beruvchi asarlarni «o'rganishning o'qituvchi va tarbiyachilarning ham mahoratini oshirish hamda o'quvchi va shinavandalarning didini o'stirish uchun juda katta ahamiyati bor»¹.

Shuningdek, balog'at ilmi asosida yozilgan aksar adabiyot namunalarining katta g'oyaviy ahamiyati bor. Bu asarlar mazmunni birinchi o'ringa qo'yish, voqelikni asosiy mezon deb bilish, mantiqqa xilof narsani qo'llamaslik, inson uchun tildan azizroq va qimmatliroq narsa yo'qligini isbotlab berish, hayo va odob insonning oliy xislatlaridan biri ekanligini ta'kidlash va san'at inson uchun xizmat qilishini nazarga olib asarlarda behijoblikka yo'l qo'ymaslik kabi estetik prinsiplarga asoslangan holda yaratilgan².

Bu asarlarda ana shunday go'zal insoniy fazilatlarining go'zal badiiy san'atlar vositasida targ'ib etilishi ularning muvaffaqiyatini ta'minlashga xizmat qildi. Ularning umr uchun foydali bo'lgan satrlari mag'zini chaqib, go'zalligidan zavq ola bilish uchun asrlar davomida insonlarga xizmat qilgan, lekin bugun biz uchun unut bo'layozgan balog'at ilmini o'rganuvchilar tiliga moslashtirgan holda nafaqat oliygohlarning filologiya kurslarida, balki shu ixtisoslikka aloqador litsey va kollejlarda ham o'qitishni joriy qilish maqsadga muvofiqdir. Balog'at ilmini o'zlashtirish orqali insonlar

chiroyli so'zlashni o'rgansalar, uning asosida yaratilgan asarlardan bahramand bo'lib, ma'naviy barkamollik tomon intiladilar.

Bu ilm bugungi kunda ham o'zining ilmiy va amaliy ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Balog'at ilmi arab tilida ma'noni ifodalashning nozik sir-asrorlarini o'rgatib kelayotgani sababli hozirgi kunda ham sharq davlatlari o'quv dargohlarida o'qitib kelinmoqda.

Yuqorida ta'kidlanganidek, balog'at ilmini o'zlashtirish sharq tillarini chuqur o'zlashtirish imkonini yaratuvchi asosiy omillardan hisoblanadi, shuning uchun ham bu ilm nafaqat filologlar, balki xalqaro munosabatlar doirasida faoliyat ko'rsatuvchi bo'lajak diplomatlar uchun ham juda zarurdir.

Bu fan san'atshunoslar, shoir va yozuvchilar, matbuot va radio xodimlari, ayniqsa pedagoglar nutqini, ham ma'noli, ham ravon bo'lishi, zarur hollarda uning ta'sir kuchini oshiruvchi vositalarni qo'llay olish bilimi va malakasini hosil qilishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Badiiy asarlar inson ruhiyatiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
2. Inson tarbiyasida balog'atning qanday o'rni bor?
3. Estetik didni shakllashtirishda balog'atning ahamiyatini yoritib bering.

1.3. Balog'at ilmining shakllanishi va rivoji

Dars rejasi:

1. Balog'at ilmining shakllanishi.
2. Abdulqohir Jurjoniyy va Abu Ya'qub Sakkokiy balog'at ilmi asoschilari.

Tayanch iboralar: nafis nutq, «Majoz al-Qur'on», Abu Ubayda, Johiz, Ibn Mu'tazz, Jurjoniyy, Sakkokiy.

1. Balog'at ilmining shakllanishi. Qadimgi arab adabiyotini o'rganishda faqat nasr va nazmdagi asarlargagina tayanishga to'g'ri

¹ Рустамов А. Навоийнинг бадийи маҳорати. –Т: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. –Б. 5.

² Qarang: Рустамов А. Ўша манба. –Б. 5-6.

keladi, bu davrda nazariy asarlar yaratilmagan. Arab adabiyotida bunday asarlar ilk o'rta asrlarga kelib paydo bo'la boshladi.

Bu davrga qadar «Arablardagi nafis nutq, deb yozgan edi al-Johiz (775-868), improvizatsion xarakterga ega, u chuqur tayyorgarliksiz, uzoq o'ylamasdan va begonalarning yordamisiz paydo bo'ladi, notiq jang kuni yoki hayvonlarni sug'orish paytida nutq so'zlash yoki she'r o'qishga tayyorlanib o'z nutqining mavzusi bo'yicha fikrini jamlar ekan, go'yoki uning og'zidan so'zlar, iboralar o'z-o'zidan chiqar edi... Arablar yozishni bilmas edilar va ularning san'ati o'rganilgan bo'lmay, balki tug'ma edi. Nafis nutq san'ati hamma uchun shunday tabiiy ediki, so'zlangan nutqni o'rganish yoki an'anaga aylantirishda uni yozib olish zarurati yo'q edi»¹. Shu bilan birga «qadimdan shoirning qobiliyati maxsus tahsil orqali o'sib borib, nazm mahorati ustozdan shogirdga o'tib borgan, notiqlikda ham muayyan uslub shakllangan. O'tmishda yozilmagan qonunlarga bo'ysungan bu san'at IX asrga kelib tartiblangan tizim shakliga kira boshladi va balog'at deb ataldi» deydi arabshunos olim I.M. Filishtinskiy.

Arab ilmlari orasida adabiyot bilan bog'liq qarashlarni o'zida mujassamlashtirgan balog'at to'liq shakllangunga qadar uning tarkibiy qismlari bo'lgan bayon, ma'oniylar va badii' o'ziga xos ravishda rivojlanib borgan.

Arab tilshunosligi o'ziga xos taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tdi. Islomgacha davr arab og'zaki ijodida turli badiiylar vositalardan juda keng foydalanib kelingan. Ana shu davrdanoq dastlabki adabiy til va badiiylar tasvir qoidalari shakllana boshlagan. Bu haqda Abu Usmon Amr ibn Bahr al-Johiz o'zining «Al-bayon va-tabyin» asarida ma'lumot beradi.

Islom davri boshlangach Qur'on-i Karim o'zining boshqa fazilatlar bilan bir qatorda yuksak darajadagi badiiylar bilan

so'zlamol, fosih arablarni lol qoldirdi va ushbu ilmlarni chuqurroq tadqiq qilishga majbur etib qo'ydi. Shuning uchun ham ushbu mavzudagi dastlabki asarlar Qur'on-i Karim bilan bog'liq bo'ldi.

Balog'at ilmining olimlari uni uch tarkibiy qismga ajratganlar. Bular: ilmu-l-bayon maqsadni izohlash va tushuntirish uchun gapni turli vositalar bilan ifodalash qoida va usullari; ilmu-l-ma'oniylar ta'birni voqelik va maqsadga muvofiq tarzda tuzish uslublari haqidagi ilm; ilmu-l-badii' so'z san'ati ilmi.

Shulardan bayon ilmi haqida birinchi bor Abu Ubayda Ma'mar ibn al-Musanniy al-Basriyning (867 y. v.e.) «Majoz al-Qur'on» kitobida zikr etilgan. Bu Alloh Taoloning zaqqum daraxti borasidagi jumlasining ma'nosi haqida Ma'mun vazirlaridan biri al-Fazl ibn-r-Rabi' tomidan berilgan savolga javob natijasida yuzaga kelgan edi¹.

Bu Soffat suraning 65-oyatidagi *طلعها كآتها رءوس الشياطين* (Uning mevalari xuddi shaytonlarning boshlari kabidir) degan jumladir.

Bu boradagi savol qanday qilib mevani shaytonning boshiga, ya'ni odamlar hech qachon ko'rmagan narsaga o'xshatish mumkinligiga ishora edi. Chunki tashbih san'ati qo'llanganda mushabbah bih, ya'ni o'xshovchi o'quvchi yoki tinglovchiga ma'lum yoki tasavvur qilsa bo'ladigan narsa bo'lishi kerak. Yuqoridagi jumlada mushabbah meva, mushabbah bih shaytonlarning boshlari.

Abu Ubayda bu savolga shunday javob berdi: Shoir aytganidek:

أيقنتني والمشرقي مضاجعي
ومسنونة زرق كاعنياب أغوال؟

(Ma'nosi: U meni o'ldiradimi? Axir mening yonimdagi qilich uchining o'tkirligi devlarning oziq tishlaridek-ku).

Bu yerda ham mushabbah bih ma'lum bo'lmagan narsa. Tashbihdan maqsad: mushabbah qo'rqinchli suratda bo'lgani uchun arablar yomon, hunuk suratni shayton yoki iblisga qiyoslab aytadilar, ya'ni bu yerda u «xuddi shaytonning basharasidek yoki iblisning boshi kabidir» ma'nosida kelgan. Shayton ham, iblis ham ular uchun yomonlik timsolidir. Shuning uchun arablar ularni hech

¹ Сайдумаров М. Харирий мақомалари. —Т.: Қомуслар бош тахририяти, 1996. —Б. 51.

حامد عوني. المنهاج الواضح للبلاغة. الجزء الأول. دار الكتاب العربي بمصر. 1953 م. ص. 5.

qachon ko'rmagan bo'lsalar-da, xunuk, qo'rqinchli suratlarda tasavvur qiladilar. Yuqoridagi oyatning mazmuni «Uning mevalari xunuklikda xuddi shaytonlarning boshlari kabidir» deb tushuniladi¹.

Shundan so'ng Abu Ubayda tez orada Qur'onda uchragan birinchi, ya'ni asl ma'nosidan boshqa ma'nolarda qo'llangan so'zlarni chuqur o'rganib chiqadi va ularni «Majozu-l-Qur'on» nomli kitobiga jamlaydi.

Abu Ubayda Yunus ibn Habib shayx Sibavayhning shogirdi va Amiru-l-mu'minin Horunu-r-Rashidning ustози bo'lgan. Bir qancha olimlar uning izidan borib, istiora va kinoya haqida risolalar bitganlar. Lekin ular bayon ilmini maxsus ajratmaganlar. Bu hol abbosiylar davrining birinchi asrigacha davom etgan.

Balog'atning tarkibiga kiruvchi ma'oniylar ilmi haqida ayrim atoqli yozuvchilar va Horun ar-Rashidning vazirlaridan biri Ja'far ibn Yahyo, asli fors bo'lgan shoir, adib va hakim Sahl ibn Horun kabi yozuvchi va notiqlar qisman gapirib o'tganlar. Bu haqda birinchi bor mavjud ma'lumotlarni bir kitob holiga keltirgan kimsa yuqorida nomi zikr qilingan Abu Usmon al-Johiz (775-868)dir. Bu asarlar «Al-bayon va-t-tabayin», «I'jazu-l-Qur'on» va b.

Keyinchalik Mahmud Zamaxshariy (1075-1144) Quroni Karim tafsirlarida ushbu ilm takomiliga katta hissa qo'shgan.

Abu Usmon al-Johizga yetuk olimlardan Abu Abbos al-Mubarrad (826-898), yozuvchilardan Qudama ibn Ja'far ergashdilar².

Badi' ilmi borasida birinchi bor maxsus asar yozgan kishi abbosiylar halifasi olim Abdulloh ibn al-Mu'tazz ibn al-Mutavakkil al-Abbosiyydir (861-908). Ungacha Bashshar ibn Burd (696-783), Muslim ibn al-Valid (747-823), Abu Tammam (788-845) va boshqa shoirlar o'z she'rlarida badi' turlarini qo'llaganlar.

Ibn Mu'tazz badi' ilmining o'n yetti turini to'pladi. Abdulloh ibn Mu'tazz haqida Sakkokiy shunday deydi: «Bilgilki, badi'ning turlari ko'p. Uni ixtiro qilgan birinchi kishi ibn Mu'tazzdir». Ibn Mu'tazz «al-Badi'» kitobining muqaddimasida e'tirof etishicha,

¹ «Унинг бутюклари (даги мевалари хунукликда) худди шайтонларнинг бюшларига ўхшар». Мансур Абдулазиз. Куръони Карим маъноларининг таржимаси. -Т.: ТИУ, 2001. -Б. 448.

² 7. حامد عوني. المنهاج الواضح للبلغة. الطبعة الخامسة. 1373 - 1953 م. ص.

«badi'» atamasini u birinchi bo'lib qo'llamagan, lekin uning san'atlarini ilk bora tadqiq qilgan va bu haqda kitob yaratgan.

Ibn Mu'tazz o'z risolasining birinchi bobini istiora, ikkinchi bobini tajnis, uchinchisi bobini mutobaqa, to'rtinchi bobini «a'jazu-l-kalam 'ala ma taqaddumuha», beshinchi bobini «al-mazhabu-l-kalamiy»ga bag'ishlaydi va ularni «fununu-l-badi'», ya'ni «badi' san'atlar» deb ataydi. Bu boblardan so'ng kitob 274 hijriy yilda yozilgani va uni birinchi bor Ali bin Horun bin Yahyo bin Abu Mansur Munajjim ko'chirib yozgani zikr qilingan.

Keyinroq bu asarga Ibn Mu'tazz «mahosinu-l-kalom» deb atagan o'n uchta san'at turini kiritgan. Bu san'atlar shunday nomlangan: iltifot, i'tiroz, ruju', husnu-r-ruju', ta'kidu-l-madh bimo yushbihi az-zamma, tajohulu-l-orif, hazl yurodu bihi al-jadd, husnu-t-tazmin, ta'riz, kinoya, al-ifrot fi-s-sifa, husnu-t-tashbih, i'notu-sh-sho'ir nafsahu fi-l-qavofi va husnu-l-ibtidot. Safiy Hilliy (750 h.) o'zining «Sharhu-l-Kafiyati-l-badi'iyya» kitobida keltirishicha Qudama bin Ja'far (260-327 h.) yigirma tur san'atni jamlashga erishdi, shulardan yettitasi ibn Mu'tazznikiga mos keladi¹. Qolgan o'n uch tur ibn Mu'tazzning o'n yetti turi bilan birga o'ttiz turni tashkil qiladi.

Keyinchalik Abu Hilol Askariy (395 h. v.e.) ularni o'ttiz yettitaga, ibn Rashiq Qirvoniyy (390-456 h.) oltmish beshtaga, Tifoshiy (651 h. v.e.) yetmishtaga yetkazdi. Badi' san'atlar keng yoritilgan asarlardan biri Ibn Abu Isba'ning (585-654 h.) «at-Tahrir»i hisoblanadi, unda to'qson ta san'at turi keltirilgan. Ibn Munqiz o'zining «at-Tafri' fi-l-badi'» kitobiga yana beshta turni kiritgan bo'lsa, Safiyuddin Hilliy qirq beshta san'at qo'shdi. Shu bilan arab adabiyotida badi' san'atlar turi bir yuz qirqtaga yetkazildi.

2. Abdulqohir Jurjoniyy va Abu Ya'qub Sakkokiy balog'at ilmi asoschilari. Bayon, ma'oniylar va badi' ilmlari keyingi asrdagina boblar va fasllarga ajratildi. Bu ishga birinchi bo'lib bel bog'lagan kishi Balog'at ilmi shayxi hisoblanmish imom Abdulqohir Jurjoniyydir (471 h./1078 y. v.et.).

Jurjoniyy o'zidan oldingi fikrlarni ko'p jihatdan

¹ عبد الله بن محمد ابن المعتز العباسي: الكتاب النبيع zaza@alwarraq.com

takomillashtirgan va o'z davrida ma'lum bo'lgan balog'at masalalarini bir asarga jamlay olgan, ularni tasniflagan. Jurjoni o'zining bu faoliyati bilan balog'at ilmining keyingi rivojiga munosib hissa qo'shgan. Jumladan, uning «Asroru-l-balog'a» asarida lafz va ma'no, tajnis, uning qismlari va turlari, istiora, tashbih va tamsil, istiora va tamsil orasidagi farq, tashbih va istiora orasidagi farq, majoz, aqliy majoz va lug'aviy majozga oid masalalar ko'rilgan.

Jurjoniyning «Asroru-l-balog'a» asarida balog'at ilmining tarkibi tugal shaklga keltirilmagan bo'lsa-da, bu asar ungacha bo'lgan ko'pgina asarlardan farq qiladi.

Balog'at ilmi Abu Yoqub Yusuf Sakkokiy (1160-1229 m.) o'zining «Miftohu-l-ulum» asarini yaratgunga qadar shu holda saqlandi. Sakkokiy o'zining bu asari bilan balog'at ilmini to'liq shakllantirdi. Uning o'zi bu haqda shunday yozadi: «Men o'z kitobimga tilshunoslik fanining, lug'atshunoslikdan tashqari, zarur bo'lgan sohalarini kiritdim. Ular quyidagilar: arab tili sarfi-nahvi hamda ma'oniylar va bayon ilmlaridir. Ma'oniylar va bayon haqidagi ilmlarni egallash uchun nazm va nasrni tahlil eta bilish kerakligini tushundim, ayni vaqtda, shoir aruz va qofiya ilmlarini bilishga muhtoj ekanligiga ishonch hosil qildim. Shu sababdan mazkur masalalarni mukammal yoritishga jazm etdim»¹.

Sakkokiy o'ziga bayon etilgan ma'lumotlarni qayta ko'rib chiqdi va boblarni tartibga keltirdi. Undan keyingi olimlarning barchasi shu qoidalarga asoslandilar. Keyingi asr balog'at olimlari ushbu ilmga aytarliq yangilik kiritmadilar. Ularning asarlariga sharh yozish va aytgan so'zlarini takrorlash bilan kifoyalanib keldilar.

Ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, balog'at ilmini tarkib va tartib jihatdan bir asarga jamlanib, ilmiy jihatdan yetuk darajaga kelishi, dastlab Jurjoni, so'ngra Sakkokiyning benazir mehnatlari samarasidir.

Shuning uchun ham bu ilm mundarijasini Jurjoniyning «Asroru-l-balog'a» («أسرار البلاغة») va Sakkokiyning «Miftohu-l-ulum» («العلوم مفتاح») asarlari orqali ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Jurjoni asarida balog'at ilmining tarkibi tugal shaklga keltirilmagan bo'lsa-da, ungacha bo'lgan ko'pgina asarlardan farq qiladi. «Asroru-l-balog'a» «lafz va ma'no» (اللفظ والمعنى) deb nomlangan bo'lim bilan boshlanib, unda ma'oniylar ilmi xususida qisqacha bahs yuritiladi. So'ngra tajnis, tajnisning turlari, istiora, tashbih va tamsil haqida so'z ketadi. Uning tarkibiga o'nta fasl kiradi. Jumladan, tashbihning turlari va farqlari, tashbih va istiora orasidagi farq, haqiqat va majozning chegarasi, aqliy va lug'aviy majoz, majozning turlari kabi masalalar.

«Asroru-l-balog'a» asarining qisqacha mundarijasi shulardan iborat bo'lib, undan bu davrda balog'at ilmi shakllanish jarayonida ekani, aniq va ravshan ilmiy tasnifga yetib kelinmagani ma'lum bo'ladi.

Miftohu-l-ulum. Balog'at ilmi masalasida Abdulqohir Jurjoniyan so'ng Abu Yoqub Yusuf Sakkokiy o'zining «Miftohu-l-ulum» asarida o'ziga bayon etilgan ma'lumotlarni qayta ko'rib chiqdi va boblarni tartibga keltirdi.

Sakkokiy o'z asarining «ma'oniylar va bayon ilmlari haqidagi» qismida ungacha bo'lgan asarlarda tarqoq holda bo'lgan va balog'atning asosini tashkil qiluvchi bo'limlarni tartib bilan keltiradi va ularni «ilmu-l-ma'oniylar», «ilmu-l-bayon» deb nomlaydi. Birinchi fasl ma'oniylar ilmi beshta bobga ajratilgan va ular الباب الأول في التمني («Birinchi bob istak haqida»), الباب الثاني في الإستفهام («Ikkinchi bob so'roq haqida»), الباب الثالث في الأمر («Uchinchi bob buyruq haqida»), الباب الرابع في النهي («To'rtinchi bob inkor haqida») va الباب الخامس في النداء («Beshinchi bob undalma haqida») deb atalgan.

Ikkinchi fasl bayon ilmi tarkibiga tashbih, majoz, istiora, kinoya masalalari kiritilgan.

So'ngra Sakkokiy tilning latif va jozibali bo'lishiga xizmat qiluvchi badiiy vositalar ma'noviy san'at turlari tiboq, muqobala, mushokala, maro'atu-n-nazir, muzovaja, laff va nashr, jam', tafriq, taqsim, al-jam' ma'a-t-tafriq, al-jam' ma'a-t-taqsim, iyhom, tavjih, iltifot, lafziy san'atlardan tajnis, ishtiyoq, raddu-l-'ajz 'ala-s-sadr, qalb, saj', tarsi' turlari haqida bahs yuritadi.

Bu asardan keyin balog'at ilmi haqida hech kim mustaqil asar yaratmadi, olimlar Sakkokiyning fikrlariga ergashdilar.

¹ Зиёвуддинова М. Юсуф ас-Саккокий ва унинг «Мифтоҳ ал-улум» асари // Шарк филологиясининг тугун ва ечимлари. –Т.: ТошДШИ. 2005. 178-179 б.

M.G. Kulievaning fikricha Sakkokiy balog'at ilmini «estetik tanqidiy aspekt» (kriticheskoye-esteticheskiy aspekt)dan «mantiqiy grammatik yo'nalish» (logiko-grammaticheskoye napravleniye)ga olib o'tdi.

Jurjoniyy va Sakkokiy asarlarining qisqacha mundarijasidan ma'lum bo'ldiki, birinchi asar o'zidan oldingilarini ko'p jihatdan takomillashtirgan va o'z davrida ma'lum bo'lgan balog'at masalalarini bir asarga jamlay olgan, ularni tasniflagan. Jurjoniyy o'zining bu faoliyati bilan balog'at ilmining keyingi rivojiga munosib hissa qo'shgan. «Asroru-l-balog'a»dan keyin yaratilgan «Miftohu-l-ulum»da balog'at ilmi tarkib jihatdan to'ldirilgani, tasnifning chuqur ilmiy asosga egaligi bilan oldingilaridan tubdan farq qiladi va bu ilmning takomilga yetganidan darak beradi. Sakkokiyning bu asari hanuzgacha balog'at ilmining shoh asari bo'lib kelmoqda.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Balog'at ilmi qanday tarkibiy qismlardan iborat?
2. «Al-bayon va-t-tabyin» asari muallifi kim?
3. Bayon ilmi haqida birinchi bor Abu Ubayda Ma'mar ibn al-Musanniy al-Basriyning qaysi kitobida zikr etilgan?
4. Ma'oniyy ilmi haqida qaysi olimlar gapirib o'tganlar?
5. Kim badi' ilmi borasida birinchi bor maxsus asar yozgan?
6. Jurjoniyyning «Asroru-l-balog'a» asari balog'at ilmining qaysi qismiga bag'ishlangan?
9. «Miftohu-l-ulum» asarining muallifi kim?

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. Insonning tabiatan go'zallikka intilishi.
2. Kalomda «fasohat» tushunchasi.
3. Abu Ya'qub Sakkokiyning «Miftohu-l-ulum» asari.

2-MAVZU. MA'ONIY ILMI. MA'ONIY ILMINING TARKIBI

2.1. «Ma'oniyy» tushunchasi

Dars rejası:

1. «Ma'oniyy» tushunchasi.
2. Musnad.
3. Isnod.
4. Musnad ilayhning holatlari.
5. Musnadning holatlari.

Tayanch iboralar: ma'oniyy ilmi, kalom, holat, so'zlovchi, tinglovchi.

1. «Ma'oniyy» tushunchasi. Ma'oniyy (معاني) arab tilida balog'at ilmining bo'limlaridan biri, bu nom معنی o'zagidan yasalgan (ma'no, tushuncha, g'oya, voqelik) so'zining ko'plik shaklidir.

Ma'oniyy ilmi to'qqiz bobga bo'lib o'rganiladi:

1. Kalomning xabar va inshoga bo'linishi.
2. Insho haqiqati va uning qismlari.
3. Musnad ilayhining holatlari.
4. Musnadning holatlari.
5. Itloq va taqyid (Qayd etmaslik va qayd etish).
6. Fe'lga taalluqlilar (so'z, gap bo'lagi)ning holatlari.
7. Qasr haqida.
8. Fasl va vasl haqida.
9. Iyjoz, itnob va musovot haqida.

Unga shunday ta'rif beriladi:

هو أصول وقواعد، يعرف بها، كيف يطابق الكلام مقتضى الحال.¹

Ya'ni: ma'oniyy ilmi kalomni vaziyat talab qilgan holatga moslashtirish usul va qoidalarini o'rganadi. Bu ilmda مقتضى الحال, tushunchalari farqlanadi:

so'zlovchi o'z kalomida biror maxsus narsani nazarda tutishi talab qilinadigan (asl ma'noga qo'shimcha tarzda) holat.

so'zlovchining kalomida keltirilgan maxsus narsa.

حامد عوني. المنهاج الواضح للبلاغة. الجزء الثاني. دار الكتاب العربي بمصر. 1953. ص. 5.¹

1. مطابقة الكلام لمقتضى الحال o'sha maxsus narsaning qamrab olinishi.

Masalan, Yusuf Sakkokiyning balog'at olimi ekanini bu haqda bilmagan kimsaga: إن يوسف السكاكي لعالم في البلاغة (Haqiqatan, Yusuf Sakkokiyning balog'at olimidir) deb aytiladi. Bu yerda so'zlovchi o'z fikrini ayni damda aynan shu tinglovchiga yetkazishda maxsus narsani e'tiborga olishi zarur bo'lgan holat tinglovchining bundan bexabarligi, uni bilmasligi. Bu hol (holat). Ta'kid yuklamasi shu holat uchun kerak bo'lgan maxsus narsadir va u asl ma'noga qo'shimcha tarzda qo'llanadi. Kalomning ta'kid shakli so'zlovchining kalomida keltirilgan maxsus narsa (مقتضى الحال). Chunki misoldagi hol (holat) ta'kidni taqozo qilmoqda. Kalomning ta'kidni hisobga olib tuzilishi uning o'z ichiga maxsus narsani ham qamrab olganini (مطابقة الكلام لمقتضى الحال) ko'rsatadi.

So'zlovchi kalom tuzishda tinglovchining aytiladigan narsadan xabardor yoki xabarsiz ekanidan tashqari uning boshqa, ya'ni zukkolik yoki tez fahmlay olmaslik kabi xislatlarini ham e'tiborga olishi lozim. Shunda u tinglovchining holatidan kelib chiqib o'z kalomini qisqa, ixcham (الإيجاز), batafsil (الإطناب) yoki o'rtacha (المساواة) shaklda tuzadi.

«Ma'oniylarda gaplar, asosan, so'zlovchining maqsadi va tinglovchining holatiga ko'ra tasnif qilinadi... So'zlovchining maqsadiga ko'ra gaplar ikki asosiy turga ajratiladi: xabariy: darak gaplar; inshoiy: buyruq, ta'qiq, so'roq, inkor va undov gaplar.

Har bir jumla «مسند» (musnad) va «مسند إليه» (musnad ilayhi) deb atalgan ikki rukn (bo'lak)dan iborat.

«مسند» o'zagidan yasalgan «مُسْنَدٌ» so'zining lug'aviy ma'nosi «tayanch» bo'lib, istilohda fe'l, xabar yoki uning vazifasidagi narsaga nisbatan qo'llanadi.

Grammatik jihatdan gapning kesimiga to'g'ri keladi.

المسند هو حكم و يكون في الفعل أو الخبر أو ما يقوم مقامها.

(Musnad hukmdir, u fe'lda, xabarda yoki ularning o'rnidagi narsalarda bo'ladi).

Musnad ilayhi fo'il, muftado yoki uning vazifasidagi narsaga nisbatan qo'llanadi.

Grammatik jihatdan gapning egasiga to'g'ri keladi.

مسند إليه: يكون الحكم عليه أو شخصا أو شيئا يقوم بالحكم و يكون في الفاعل أو مبتدأ أو ما يقوم مقامها.

(Musnad ilayhi: hukm qilingan yoki hukm bilan boshqariladigan shaxs, narsa bo'ladi. U fo'ilda, muftadoda yoki ularning o'rnidagi narsalarda bo'ladi.)

Ahmad Hoshimiy shunday deydi:

2. **Musnad** «محكوم به» (u tomonidan boshqariluvchi) yoki «مخبر» (u haqda xabar beruvchi) deb ataladi. Musnad ilayhi «محكوم عليه» (unga hukm qilingan) va «مخبر عنه» (u haqda xabar berilgan) deb ataladi¹.

Musnad va musnad ilayhiga maf'ul, hol, tamyiz va boshqalar bog'lanib keladi.

(Jumla ma'oniylarda olimlari nazdida teng emas. Ular asosiy va asosiy bo'lmagan jumla bo'lishi mumkin. Birinchisi, mustaqil u boshqasi bilan boshqarilmaydi. Ikkinchisi, o'z holicha mustaqil emas, u boshqasining i'robi orqali boshqariladi. Boshqaruvchilar shart elementlari, inkor, tobe' so'zlar, foil, hol, tamyiz, kana va unga o'xshashlar, inna va unga o'xshashlar, zanna va unga o'xshashlar bo'ladi).

Musnad va musnad ilayhi orasidagi munosabat «isnad» (إسناد) deb ataladi.

3. **Isnod**: musnad so'z musnad ilayhi bo'lgan boshqa so'z bilan birikadi, bu bilan ularning biri vositasida boshqasining zimmasidagi hukm ifodalanadi. Bu hukm ijobiy yoki inkor bo'ladi. Masalan: الله واحد لا شريك له².

Musnadning jumladagi o'rni (vazifasi) sakkizta³:

- muftadoning xabari. Masalan: الله قادر (Alloh qodirdir), xabar – قادر

- fe'l. Masalan: حضر الأمير (Amir keldi), fe'l

- fe'lining ismlari. Masalan: آمين، وَوَي، هيهات (qanchalar yiroqlar (m., biror narsaning amalga oshishi))

- muftado. Masalan: أرغب أنت عن الهتي يا إبراهيم؟ [Sen mening

1. أحمد هاشمي. جواهر في المعاني والبيان والبدع. بيروت: لبنان. 2004. ص. 58.
2. أحمد هاشمي. المرجع السابق. ص. 60.
3. أحمد هاشمي. المرجع السابق. ص. 61.

أحمد هاشمي. جواهر في المعاني والبيان والبدع. بيروت: لبنان. 2004. ص. 58.
2. أحمد هاشمي. المرجع السابق. ص. 60.
3. أحمد هاشمي. المرجع السابق. ص. 61.

ilohlarimdan yuz o'giruvchimisana, ey, Ibrohim?! (MS 19/46)]. Muftado راعب ya'ni jumla shu so'z bilan boshlangan.

- axbāru-n-nawāsix¹, ya'ni kāna va unga o'xshashlar, 'inna va unga o'xshashlarning xabarlarini. Masalan:

جميلًا (Bog' chiroyli edi), xabar جميلًا

جميل (Haqiqatan, bog' chiroyli), xabar جميل

-zanna va unga o'xshashlarning ikkinchi maf'uli. Masalan:

[Biz bog'ni ajoyib deb hisobladik (bildik)]. الجملة (بهية المنظر) [Biz bog'ni ajoyib deb hisobladik (bildik)].

Bunday fe'llarning ikkinchi maf'uli (بهية المنظر) jumla tarkibidagi ismiy jumlagi (الحديقة بهية المنظر) nisbatan kesim vazifasida keladi.

- arā va unga o'xshashlarning uchinchi maf'uli. Masalan: أعلم المعلم تلاميذه العلم نافعًا (O'qituvchi o'quvchilariga ilmning foydali ekanini ma'lum qildi), uchinchi maf'ul نافعًا.

- buyruq fe'li o'rnidagi masdar. Masalan: سعيًا في الخير (yaxshilikka intil!) shaklida bo'lib, buyruq fe'li tushib qolgan va uning vazifasi ham masdar mutlaqqa yuklatilgan.

Olimlar musnad ilayhining jumladagi o'ni (vazifasi) oltita ekanini ta'kidlaydilar. Bular²:

- mustaqil (tāmm) yoki yordamchi fe'llning (šibh) fo'ili فؤادًا (O'tasi olim Fuad keldi), fo'il فؤادًا

- asmā'u-n-nawāsix, ya'ni kāna va unga o'xshashlar, 'inna va unga o'xshashlarning ismlari. Masalan:

جميلًا (Bog' chiroyli edi), ism جميلًا

جميل (Haqiqatan, bog' chiroyli), ism جميل

- xabari bor muftado. Masalan: العلم نافع (Ilm foydalidir), muftado العلم

- zanna va unga o'xshashlarning birinchi maf'uli. Masalan: ظن هذه المسألة سهلة (U bu masalani oson deb o'yladi), birinchi maf'ul المسألة

-arā va unga o'xshashlarning ikkinchi maf'uli. Masalan: أعلم

¹ Bu haqda qarang: Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. -М.: Изд-во Восточной литературы. 1963. -С. 586. أحمد هاشمي. جواهر في المعاني والبيان والبيّن. بيروت-لبنان. 2004. ص. 61.

المعلم تلاميذه العلم نافعًا (O'qituvchi o'quvchilariga ilmning foydali ekanini ma'lum qildi), ikkinchi maf'ul العلم

- noib fo'il. Masalan: وَوَضِعَ الْكِتَابَ [Va kitob qo'yildi (MS18/49)], noib fo'il الْكِتَابَ

Musnad va musnad ilayhi to'rt turga bo'linadi¹:

1. Ikkala rukn ham haqiqat bo'ladi.

2. Ikkala rukn ham hukm bo'ladi. Masalan: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ يَنْجُو قَاتِلُهَا (tavhidi) uni aytganni do'zaxdan asraydi.)

Bu jumlada لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ muftado, uning xabari.

3. Musnad ilayhi hukm so'z, musnad haqiqat so'z bo'ladi. Masalan: تَسْمَعُ بِالْمُعَيَّي خَيْرٌ مِنْ تَرَاهُ (o'zini ko'rgandan ko'ra xabarini eshitish yaxshiroq bo'lgan holatda «janjal sababchisi haqida eshitganing uni ko'rganingdan yaxshiroqdir» deyiladi.)

Bu ibora haqida Samim Halabiy (v.t. 756 h./1355 m.) shunday deydi:

تَسْمَعُ بِالْمُعَيَّي خَيْرٌ مِنْ تَرَاهُ: «أَنْ تَسْمَعُ» فَلَمَّا حَذَفَ «أَنْ» رَفَعَ الْفِعْلَ، وَهُوَ فِي تَأْوِيلِ الْمَصْدَرِ لِأَجْلِ الْحَرْفِ الْمُقَدَّرِ².

(«Janjal sababchisi haqida eshitganing uni ko'rganingdan yaxshiroqdir» jumlasidagi تَسْمَعُ so'zi aslida تَسْمَعُ shaklidir, u aslida yuklamasi tushib qolsa, fe'l raf' holatida bo'lib qoladi, u aslida mavjud bo'lgan yuklama sababli masdar kabidir», deydilar.) Shuning uchun bu jumlaning xirer من رويته (Janjal sababchisi haqida eshitish uni ko'rishdan yaxshiroqdir») deb ta'vil qilish mumkin.

4. Aksincha musnad ilayhi haqiqat so'z, musnad hukm so'z bo'ladi. Masalan: الْأَمِيرُ قَرِيبٌ قَدُومُهُ (Amir yetib kelishiga oz qoldi).

Bu jumlaning قَرِيبٌ قَدُومُهُ deb ta'vil qilish mumkin.

4. Musnad ilayhining holatlari. Musnad ilayhi xabari bor bo'lgan muftado, fo'il, uning noibi, asmā'u-n-nawāsix, ya'ni kāna va unga o'xshashlar, 'inna va unga o'xshashlarning ismlari.

Musnad ilayhining holatlari zikr qilingan, hazf qilingan (tushib qolgan), aniq yoki noaniq, oldin yoki keyin kelish va b.

Shulardan zikr qilingan musnad ilayhi haqida:

¹ أحمد هاشمي. جواهر في المعاني والبيان والبيّن. بيروت-لبنان. 2004. ص. 61.

² http://www.shamela.ws: الدرر المصون في علم الكتاب المكنون

Kalomda ma'noga ega bo'lgan har bir so'z zikr qilishga, albatta, loyiq. Chunki o'sha so'zlar orqali ma'no ifodalanadi. Shuning uchun agar musnad ilayhining hazf qilinishi taqozo qilinmasa, uni zikr qilish zarur, bular quyidagilar:

1. Tinglovchi uchun ta'kidni kuchaytirish va aniqlik maqsadida, masalan: **أُولَئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ** [Ana o'shalar Rabbilaridan bo'lgan hidoyatdadirilar va ana o'shalar, o'shalargina najot topguvchilardir (MS 2/5)], «**أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ**» jumlasini orqali musnad ilayh taqvorlarga nisbatan qo'llangan ko'rsatish olmoshi takror zikr qilingan. Bu zikrdan maqsad «o'shalar»ga hidoyat yetganini izohlash va yana «o'shalar» «najot topguvchilar» ekanligini bildirishdir.

2. Qarinada ishonchning kamligi, zaifligi yoki tinglovchining yaxshi fahmlay olmasligi, masalan: سعد نغم الزعيم (Sa'd qanday yaxshi rahnamo) deb ilgari Sa'd (musnad ilayhi) haqida gap ketgan bo'lib, tinglovchini u bilan tanishtirishda davom etish yoki Sa'dning sha'nini ko'tarish maqsadida aytiladi.

3. Muxotob (murojaat qilnayotgan)ga raddiya (qarshi javob) bo'lsa, masalan: الله واحد (Alloh yagonadir) deb **الله ثالث ثلاثة** (Alloh uchlikning uchinchi) degan kishiga rad javob tarzida aytiladi. Jumlada «Alloh» musnad ilayhidir.

4. Talazzuz (huzurlanish). Masalan: ¹الله ربي، الله حسبي (Alloh Rabbimdir, Alloh kifoyadird); ²حبيبتي هي بدر (Sevgilim to'lin oydir). Bulardan tashqari mavjud bo'lgan barcha

Bulardan tashqari musnad ilayhi tinglovchiga ma'noni birma-bir tushuntirish maqsadida (التسجيل على السامع), taajjub (تعجب), ta'zim (تعظيم), kamsitish (الإهانة) ma'nolarida ham zikr qilinadi. Masalan:

Ma'nodan ham zikr qilinadi. Masalan: (O'g'lim o'g'irladimi?) savoliga dona-dona qilib زید سرق (Ha, Zayd o'g'irladi) deb; (Mo'minlar amiri keldimi?) savoliga izzat-hurmat bilan جاء امیر المؤمنین (Mo'minlar amiri keldi) deb; (O'g'ri tushdimi?) savoliga tahqirlab جاء سارق (O'g'ri tushdi) deb javob berish kabilar. Musnad ilahiy mustasab qili bo'lmaydi.

Musnad ilayhi muxtasar qilish, keraksiz deb hisoblash va ehtiyotkorlik holatlarida tushirib qoldiriladi va u ikki qismga bo'linadi:

1. I'rob orqali bilinadigan mahzuf, masalan: أهلا وسهلا (Xush kelibsiz), bu so'zlarning nasb holatida ekani hazf qilingan so'z ularning nasb qiluvchisi ekanidan dalolat beradi. Bu jumla جئت أهلا ونزلت مكانا سهلا (hurmat qilib kelding va yengil (mahzun bo'lmagan) joyga qadam bosding) tarzida bo'lishi mumkin. Bunday hazf balog'atli hisoblanmaydi¹.

2. I'rob orqali bilinmaydigan mahzuf, u ma'noga diqqat bilan e'tibor qilib aniqlanadi, masalan: يعطي و يمنع (beradi va mahrum qiladi), ya'ni يعطي من يشاء ويمنع من يشاء [(Alloh) kimga xohlasa beradi, kimni xohlasa mahrum qiladi]. «Bunday hazfda balogʻat nafosati, uning uslublarining jozibasi namoyon boʻladi. Bu hazfni zikr qilishning imkoni yoʻq, agar u oshkor qilinsa, nafislik zavol topadi, goʻzallik barbod boʻladi»². Shuning uchun imom Abdulqohir Jurjoniy «Dalailul-l-i'joz»ning hazf bobida shunday deydi: «bu bob maslak (yoʻl)larning nafisi, ma'nolarning latifi, sehrga teng keladigan ishlarning eng ajoyibidir. Sen unda zikr tarkining zikrdan afzal, ifodadagi jimlikning ifodadan ziyoda ekanini koʻrsan; nutq qilinmagan narsaning qanday nutq qilishi, bayon qilinmagan narsaning qanday bayon qilishining guvohi boʻlasan; goʻyo uni bilmasang bildiradi, yashirsang oshkor boʻladi»³. Shuning uchun bu hazf balogʻatdan hisoblanadi va u kishiga estetik zavq beradi.

Qarina dalolat qiladigan hazf quyidagi maqsadlarda amalga oshiriladi: musnad ilayhiga dalolat qiladigan qarinalar orqali uni oshkor qilish (زيد أتى و ذهب (Zayd ketdi), (Zayd kelib-ketdi) emas]; ishni muxotob bo'lmaganlardan yashirish [ما فعل؟ (Nima qildi?) savoliga javob: جاء (keldi)]; fursatni boy berishdan cho'chish [ovda ovchining e'tiborini tez qaratish uchun unga هذا غزال (mana kiyik)ning o'rniga (غزال!) (kiyik!) deyish]; noxushlik yoki kasallik tufayli kalomni cho'zish o'zni emasligi [بمordan كيف أنت؟ (Qandaysan?) deb so'ralganda uning (kasal) deyishi]; saj', qofiya va vaznni saqlash [زيد طاب ثم أب (Zayd tuzaldi va qaytdi)]; musnad ilayhining haqiqatda borligi [عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْكَبِيرُ الْمُتَعَالِ (U zot g'oyibni ham, shohidni ham bilguvchidir. U buyukdir, yuksakdir

أحمد هاشمي. جواهر في المعاني والبيان والبدیع. بیروت: لبنان، 2004. ص. 130.
www.alshirazi.com

² www.alshirazi.com

أحمد هاشمي جواهر في المعاني والبيان والبدع بيروت لبنان 2004. ص 131.¹
أحمد هاشمي المرجع السابق ص 131.²

أحمد هاشمي، المرجع السابق، ص. 131²

عبد القاهر الجرجاني. دلائل الإعجاز في علم المعاني. بيروت - لبنان. دار المعرفة. 2001 ص 106³

(MS 13/9)]; sabr-bardoshga chaqirish [فضبر جميل (chiroyli sabr)] va b.

Olimlar tomonidan musnad ilayhi aniq holatda keladigan o'rinlar ham ko'rsatib o'tilgan. Bular: uning atoqli ot [محمد رسول الله] (Muhammad Allohning elchisidir); ko'rsatish olmoshi [جاءني هذا] (Seni ziyorat qiladiganlarni hurmat qil); izofa bo'lib kelishi [ابن الجبان] (ibn Jabbon (qo'rqq) keldi); al bilan qo'llanishi [الإنسان حيوان] (inson gapiradigan tirik mavjudotdir); undov so'zlar bilan kelishi (agar nutq yo'naltirilganining ismi, unvonini bilmasa يا رجل (Hoy, kishi) deb murojaat qilishi)¹.

Musnad ilayhi noaniq holatda keladigan o'rinlar, uning jumla boshida kelish sabablari ham bayon qilingan.

5. Musnadning holatlari. Musnad xabar, fe'l, fe'l nomi, bosh kelishidagi xabardan xoli bo'lgan muftado-vasf, axbāru-n-nawāsix (kāna va unga o'xshashlar, 'inna va unga o'xshashlarning xabarlari), fe'lning o'rinda keluvchi masdar bilan ifodalanadi.

Musnadning holatlari: zikr qilingan, hazf qilingan (tushib qolgan), aniq yoki noaniq, oldin yoki keyin kelish va b.²

Musnad bir necha hollarda zikr qilinadi, masalan³:

1. Qarinada dalolat ta'vilining zaifligi. Agar biror so'z yoki ibora tushib qolsa, uning hazf qilingani o'z-o'zidan anglashilmaydi, masalan:

حالي مستقيم و رزقي ميسور (Holim mustaqim (to'g'ri), rizqim tayin), agar misoldagi musnad ميسور so'zi hazf qilinsa, zikr qilinganlari unga dalolat qilmaydi.

2. Tinglovchining yaxshi fahmlay olmasligi, masalan: أَصْلُهَا ثَابِتٌ [Uning asli sobit turadi. Shoxlari esa, osmonda. (SM 14/24)], agar misoldagi musnad – ثَابِتٌ so'zi hazf qilinsa, anglab olishi zaif bo'lgan tinglovchi buni o'zi tushunib ololmaydi.

3. Muxotob (murojaat qilinayotgan)ga rad javob bo'lsa, masalan: مَرْءٌ أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ [Sen: «Ularni ilk marta yo'qdan bor qilgan zot tiriltirur...», deb ayt (MS 36/79)] javobi مَنْ يُخَيِّبُ الْعِظَامَ

«Suyaklarni kim tiriltiradi? Holbuki, ular titilib ketgan-ku?!» (MS 36/78)] savoliga berilgan.

Musnad ko'p hollarda tushib qoladi:

1. Qarina musnadga dalolat qilsa:

- zikr qilingan bo'lsa, masalan: وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ [Agar sen ulardan o'zlarini kim yaratganini so'rasang, «Alloh» derlar (MS 43/87)], ya'ni «yaratgan» so'zi tushib qoladi.

- taqdiri (aslida) bo'lsa, masalan: يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ رَجُلًا [Ularda Unga kishilar ertayu kech tasbih ayturlar (MS 24/36)], ya'ni (kim Unga tasbih aytur) savoliga berilgan.

2. Suiste'mollikdan saqlanish, masalan: أَنْ اللَّهُ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ [Albatta, Alloh va Uning Rasulining mushriklar bilan oralari ochiqdir (MS 9/3)], ya'ni رَسُولُهُ بَرِيءٌ مِنْهُمْ أَيْضًا bo'lsa, jumla to'liq bo'lar edi.

3. Kalomni cho'zish uchun maqom (belgilangan o'lcham)ning torlik qilishi, masalan, she'rda:

نحن بما عندنا وأنت بما عندك راضٍ والرأي مختلفٌ

(Biz o'z oldimizdagi, sen o'z oldingdagi narsalardan rozimiz va fikr turlicha.) Aslida راضون bo'lsa, (Biz o'z oldimizdagi narsalardan rozimiz) bo'lishi kerak edi.

4. Arablarning iste'molida bo'lib kelgan narsalarga ergashish. Masalan: لَوْلَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ [Siz bo'lmaganingizda, albatta, biz mo'min bo'lar edik (MS 34/31)], ya'ni أَنْتُمْ موجودون bo'lsa, biz mo'min bo'lar edik (MS 34/31)], ya'ni

Demak, musnad va musnad ilayhi jumlaning ruknlari (gap bo'laklari, qismlari) deb ataladi, ya'ni ular gapning bosh bo'laklari hisoblangan kesim va ega vazifasida keladigan so'zlardir, ular o'zaro predikativ munosabatda bo'ladi. Gapda boshqa so'zlar, ya'ni ikkinchi darajali bo'laklar vazifasidagi so'zlar esa ularga nopredikativ bog'lanadi.

Shuningdek, ma'oniylilikda musnadning aniq holatlari (tinglovchi oldida ish hukmining ifodalanishi, musnad ilayhiga nisbatan qasr¹ bo'lishi); musnadning noaniq holatlari (noaniq holatdagi musnad ilayhidan keyin kelishi, taxqirlashda); musnadning oldin yoki keyin kelishi holatlari ko'rsatib berilgan.

¹ Qasr – bir narsani boshqa narsaga xoslashtirish, ya'ni tegishli qilish.

¹ Misollar olindi: www.alshirazi.com/compilaions/lals/balagah/part1/4.htm.

² 160. ص. البيهقي و البيهقي. بيروت: دار الفكر، 2004.

³ 161-160. ص. أحمد هاشمي. جواهر في المعاني و البيان و البيهقي. المرجع السابق. ص. 161-160.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Ma'oniyligi ta'rifini izohlang.
2. «Holat taqozosiga moslik» tushunchasiga izoh bering.
3. Ma'oniyligi qanday tarkibiy qismlardan iborat?
4. Musnad va musnad ilayh tushunchalarini izohlang.

2.2. Xabar va insho

Dars rejası:

1. Xabar.
2. Insho.

Tayanch iboralar: xabar, hukm, ibtidoiy, talabiy, insho, iltimos, taajjub, qasam.

1. Xabar. Ma'oniyligi ilmida «xabar» atamasi «ma'lumot» ma'nosida qo'llanadi va «u rost yoki yolg'on ma'lumotni bildirgan kalom bo'lib, bu so'zlovchining rost yoki yolg'on nutqida o'z aksini topadi, berilgan ma'lumot voqelikka mos kelish yoki kelmasligi bilan baholanadi»¹. Bu ta'rifning ma'nosi quyidagi misol orqali yoritiladi: العلم نافع (Ilm foydalidir) deyilsa, xabar bo'ladi, chunki u voqelikda mavjud bo'lgan ilmning foydali ekanini bildiriyapti va bu rost xabardir. Agar haqiqatda ilm foydasiz bo'lganida, berilgan ma'lumot yolg'on xabar bo'lar edi. Mazkur jumla orqali ilmning sifati foydali ekanini tasdiqlangan va haqiqatan ham ilmning bu sifati jumla orqali talaffuz qilinadimi-yo'qmi, voqelikda mavjuddir.

Xabarning rost bo'lishi uchun voqelik va xabardan anglashilgan ma'lumotning o'zaro mutanosib bo'lishi maqsad qilib olinadi, uning yolg'on bo'lishida esa nomutanosiblik maqsad qilinadi.

Xabar ikki holatda yetkaziladi²:

- agar tinglovchi jumlada ifodalangan hukm (qaror)ni bilmasa, ya'ni undan xabardor bo'lmasa, bu فائدة الخبر - (fa'idatu-l-xabar). Masalan: الدين معاملة (din muomaladir);

- yetkaziladigan xabarni so'zlovchi ham, tinglovchi ham bilsa, أنت نجحت في لازمة الفائدة «lāzimatu-l-fā'ida» deyiladi, masalan: (Sen imtihonni muvaffaqiyatli topshirding).

Bulardan tashqari xabar qarinalarning ifodalanishi va kalomning shakliga ko'ra bir nechta maqsadni bildiradi, quyida ayrimlari keltirilgan:

1) rahm-shafqat istash, masalan:

إني فقير إلى عفو ربي. men Rabbimning kechirishiga muhtojman.

2) amalga oshirish kerak bo'lgan narsaga yo'naltirish, masalan: Olim va ilmsiz teng emas.

3) ojizlik va rozilik (xushu')ni izhor qilish, masalan:

رب إني وهن العظم مني [Rabbim, darhaqiqat, mening suyaklarim mo'rtlashdi (MA 19/4)].

4) mahbubining biror ishidan hasrat qilish, masalan:

رب إني وضعتها أنثى [Ey, Rabbim, men qiz tug'dim (Imronning xotini o'zi kutganidek o'g'il emas, qiz (Maryamni) ko'rgan edi (MA 3/36)].

5) kelgan (qabul bo'lgan, paydo bo'lgan) narsadan quvonish, ketgan narsani his qilish, masalan:

جاء الحق وزهق الباطل Haqiqat keldi, yolg'on ketdi.

6) tanbih berish, masalan:

Quyosh chiqyapti!

7) narsalar, darajalar orasidagi farq (tafovut)ni zikr qilish, masalan:

لا يستوي كسلاً ونشيط. Dangasa va tirishqoq teng emas.

8) ehtiyotkorlik, masalan:

أبغض الحلال إلى الله الطلاق. taloq Alloh eng yomon ko'rgan haloldir.

(Hadis)

9) faxrlanish, masalan:

إن الله اصطفاني من قريش. Alloh meni Qurayshdan tanlab oldi.

(Hadis)

10) madh qilish va b., masalan:

فإنك شمسٌ و الملوك كواكبٌ إذا طلعت لم يبدُ منها كوكبٌ

Sen quyoshsan, podshohlar yulduzlar

Agar u (quyosh) chiqsa, yulduzlarning birortasi ko'rinmaydi.

Olimlar so'zlovchi xabarni tinglovchiga sifatli qilib yetkazishi

¹ أحمد هاشمي. جواهر في المعاني والبيان واليدع. بيروت: لبنان. 2004. ص. 63.
² أحمد هاشمي. المرجع السابق. ص. 64.

xususida shunday deyilar: agar soʻzlashdan maqsad xabarni aniq ifodalash boʻlsa, soʻzlovchi va tinglovchi munosabati xuddi tabib va bemor munosabati kabi boʻlishi kerak, yaʼni uning holatini tashxislashi va unga munosabatini bildirishi lozim.

Kalomning haqqi borasida esa u kerakli miqdorda boʻlishi, yaʼni foydasiz boʻlib qolmasligi uchun koʻpayib ketmasligi yoki maqsad ifodalanmaydigan darajada kam boʻlmasligi zarurligi taʼkidlanadi. Bu البيان والإفصاح (al-ifṣāḥu wa-l-bayān) deyiladi¹. Bunday xabar nutq (til) orqali tinglovchining holatidan kelib chiqib, bir necha xil usulda ifodalanadi. Olimlar xabar haqida uning ibtidoiy, talabiy yoki inkoriy boʻlishiga eʼtibor berish lozimligini taʼkidlaganlar:

1. Agar tinglovchi xabar qilinayotgan maʼlumotga shubha qilmasa yoki uni inkor qiladigan holatda boʻlmasa, taʼkidning hojati yoʻq. Masalan:

المال والثبوت زينة الحياة الدنيا [Mol-mulk, farzandlar dunyo hayotining ziynatidir (MA18/46)].

Xabarning bu turi ابتدائي «ibtidāʼiy» (boshlangʻich, sodda) deyiladi va u tinglovchi xabarning madluli, yaʼni dalil boʻluvchi (denotat yoki referent)ni bilmagan holatlarda qoʻllanadi. Shunda tinglovchi oʻzi bexabar boʻlgan madlul haqida xabar topadi va bu narsa uning zehnidagi oʻrin oladi.

2. Agar tinglovchi xabardan shubhalanayotgan, uning haqiqatini bilishga vosita izlayotgan boʻlsa, bu holda unga kalomning hukmini kuchaytirib, taʼkid bilan yetkazilsa, maqsadga muvofiq boʻladi. Bu shu xabarga zid boʻlgan xabarni yoʻqotish uchun qilinadi. Xabarning bu turi طلبى «ṭalabiy» deyiladi. U tinglovchi xabar madluli rostligiga ishonch hosil qilishga intilib, ikkilanayotgan holatida qoʻllanadi. Masalan: إن الأمير منتصر (Haqiqatdan ham amir gʻolibdir).

3. Tinglovchi yetkazilayotgan xabarning aksiga ishongani uchun uni inkor qiladigan holatda boʻlsa, inkorning kuchli yoki zaifligini eʼtiborga olib, bir-ikki yoki undan koʻp taʼkid kerak boʻladi. Xabarning bu turi إنكاري «inkāriy» deb ataladi va u tinglovchi xabarni inkor qilish holatida boʻlganda qoʻllanadi.

¹ أحمد هاشمي. جواهر في المعاني والبيان والبدیع. بیروت: لبنان. 2004. ص. 67.

Masalan: إن أخاك قادم إنه لقادم والله إنه لقادم (Haqiqatan, akang keldi Darhaqiqat, u keldi Xudo haqqi, u keldi).

«Taʼkid talab qilinadigan kalomlarda إِنَّ، اِنَّ، yuklamalari; qasam yuklamalari; taʼkidni bildiruvchi ikki ن; jumla boshida keladigan ل qoʻllanadi.¹ «Bulardan tashqari yana «tanbeh yuklamalari, استغفل و تَغَل dagi qoʻshimcha va takror harflar (tovushlar), قد shart uchun qoʻllanadigan أما ham taʼkidni ifodalaydi»².

Xabar ismiy va feʼliy jummalarga boʻlinadi.

1. Ismiy jumla muftado va xabardan tarkib topadi. U biror narsaning aynan shu narsaga mansubligini ifodalaydi. Bunda uning yangilanib borishi yoki davomiyligi eʼtiborga olinmaydi. Masalan: الأرض متحركة [Er harakatda (harakatlanuvchi)dir].

2. Feʼliy jumla feʼl va foildan yoki feʼl va noib foildan tashkil topadi. U muayyan zamonda boʻlib oʻtayotgan hodisani qisqacha ifodalashga xizmat qiladi. Chunki feʼl oʻzining morfologik koʻrinishlari orqali uch zamondan biriga dalolat qiladi. Masalan: اشرق الشمس و قد ولى الظلام هاربا (Quyosh chiqdi va zulmat chekindi); يعيش البخيل عيشة الفقراء و يحاسب في الآخرة حساب الأغنياء (Baxil faqirlar hayotini yashaydi, oxiratda boylar kabi hisob qilinadi).

2. Insho. إنشاء soʻzining lugʻaviy maʼnosi: ijod. Istilohda: rost yoki yolgʻon hukmi berilmaydigan kalom³. Masalan: اغفر (kechir), ارحم (rahm qil) kabilarda ularni aytgan kimsaga nisbatan «rost aytdi» yoki «yolgʻon aytdi», deb boʻlmaydi.

Insho talab qilingan (talabli) (إنشاء طلبی) va talabsiz (إنشاء غير طلبی) turlarga boʻlinadi.

Talabsiz insho haqida shunday deyiladi:

الإنشاء غير الطلبی، هو: ما لا يستدعي مطلوباً وقت الطلب، أي:

حصول الطلب غير مرتبط بالطلب.⁴

Taʼrifdan maʼlum boʻladiki, talabsiz inshoda talab qilingan narsaning biror vaqtda amalga oshishi nazarda tutilmaydi, yaʼni talabning bajarilishi talabga bogʻlanmaydi.

Uning iltimos, taajjub, maqtov va yomon deb bilish, qasam va kelishuv (bitim) maʼnolarini beruvchi siyqʼalari mavjud⁵.

صالح ساسه. المنجد في الإعراب والقواعد والبلاغة والعروض. دار الرائد للطباعة والنشر. ص. 328

² أحمد هاشمي. جواهر في المعاني والبيان والبدیع. بیروت: لبنان. 2004. ص. 69

³ أحمد هاشمي. المرجع السابق. ص. 84

⁴ http://mahmoudqahtan.com/علوم-البلاغة-البلاغة

⁵ أحمد هاشمي. المرجع السابق. 2004. ص. 84

الإنشاء - غير - الطلبي

talabidir. U quyidagi soʻroq soʻz (vosita)lardan biri bilan keladi:

أ، هل، ما، متى، أين، كيف، أين، كم، أي.

Soʻrovning talabiga koʻra uch qismga boʻlinadi:

A) Tasdiqlash yoki tasvirlash talab qilinadi, (soʻroq yuklamasi) orqali murojaat qilinadi. Masalan: أعلني مسافرا أم سعيداً (Ali musofirmi yoki Saʼid?) Savol beruvchi ulardan biri safar qilganini biladi, lekin aynan kim ekanini aniqlab olmoqchi. Shuning uchun javob ham aniq qilib, masalan, «Saʼid», deb aytiladi.

B) Faqat tasdiqlash talab qilinadi, هل (soʻroq yuklamasi) orqali murojaat qilinadi. Masalan: هل العنقاء موجودة؟ (Anqo (qush) mavjudmi?)

V) Faqat tasvirlash talab qilinadi, أي، كم، أين، متى، أين، كيف، أين، كم، أي (soʻroq olmoshlari) orqali murojaat qilinadi. Masalan: متى زرت (Ustozingni qachon borib koʻrding?)¹

4. Istak (التمنى), biror istalgan narsani talab qilish maʼnosini anglatadi. Uning amalga oshishiga koʻra «amalga oshishi mumkin boʻlmagan» (مستحيل) va «mumkin boʻlgan» (ممکن) turlari bor². Masalan:

ألا ليئت الشباب يعود يوماً فأخبره بما فعل المشيب³

(O, qani endi yoshlik bir kun qaytib kelsayu, unga keksalik nimalar qilganini aytib bersam.)

Yoki: 4ليئت الكواكب تذنو لي فأنظيها عقود مذح فما أرضني لكم كليمي (Qani endi yulduzlar menga yaqin kelsa... ulardan soʻzlari sizga manzur boʻladigan madh marjonlari tizar edim).

Bu misollarda yoshlik va yulduzlar istalayotgan narsalar. Lekin yoshlikning qachondir qaytib kelishi yoki yulduzlarning pastga tushishi mumkin boʻlmagan hodisalar boʻlgani uchun bu xohishlar amalga oshishi mumkin boʻlmagan istak turiga kiradi.

Quyidagi misolda boshqa turdagi istak bildirilgan: يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا بُرِئَ قَارُونُ [Qani endi bizga ham Qorunga berilgan narsadan boʻlsa edi (MS 28/79)]. Istalayotgan narsalar Qorunga berilgan dunyo matohlari bu istakka erishish mumkin boʻlgani uchun u amalga oshishi mumkin boʻlgan istak hisoblanadi.

¹ أحمد هاشمي. جواهر في المعاني والبيان والبيوع. بيروت: لبنان. 2004. ص. 95

² أحمد هاشمي. المرجع السابق. ص. 113

³ محمد بن صالح بن محمد العثيمين. شرح رياض الصالحين. <http://www.shamela.ws>

⁴ محمد متولي الشعراوي. تفسير الشعراوي. <http://www.shamela.ws>

هل، Istak vositalari toʻrtta, bulardan لَيْت asl vosita hisoblanadi. qoʻshimcha vositalardir. Masalan:

[Endi bizga shafolat qiluvchilar bormi (MS 7/53)]

[Qani endi ortga qaytsagu moʻminlardan boʻlsak (MS 26/102)]

Bu vositalar istakda qoʻllangani uchun javobda feʼl hozirgi zamon nasb holatida boʻladi.

5. Undov (النداء), soʻzlovchining «chaqirayapman» maʼnosi oʻrnida keluvchi yuklamalar orqali tinglovchini yaqinlashtirish talabi, u sakkizta vosita yordamida ifodalanadi: أ، أي، يا، أ، أي، أيا، هيا، وأ

Ular qoʻllanish sifatiga koʻra yaqinga, uzoqqa nisbatan qoʻllanuvchi ikki turga boʻlinadi. أي، yaqinga, boshqalari uzoqqa nisbatan qoʻllanadi, masalan: أيا مولاي (Ey, Mavloim (Allohim)). Bu yerdagi أيا undovi murojaat qilinuvchi makon jihatdan uzoq ekanini bildirganidek, uning ulugʻ martabali Zot ekaniga ham ishora qiladi.

يا yuklamasi faqat marsiyalarda, motam kayfiyatini ifodalashda qoʻllanadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. «Xabar» atamasiga izoh bering.
2. Xabarning qanday turlari mavjud?
3. «Insho» atama sifatida qanday maʼnoga ega?
4. Inshoning turlarini aniqlang.

2.3. Qasr, fasl va vasl

Dars rejasi:

1. Qasr.
2. Fasl va vasl.

Tayanch iboralar: qasr, sifat-mavsuf, mavsuf-sifat, qalb, ifrod, taʼyin, vasl, fasl.

1. Qasr. Maʼoniy ilmda oʻrganiladigan usullardan biri «qasr» deb ataladi¹.

soʻzi «chegaralash, qisqartirish, kaltalatish, chek (chegara)» va «hibs» kabi lugʻaviy maʼnolarga ega. Uning istilohiy maʼnosi bir

¹ Bu fasl tayyorlangan manba: حامد عوني. المنهاج الواضح للبلغة. الجزء الثاني. دار الكتاب العربي. بمصر. 1953. ص. 108-89

narsani boshqa bir narsaga xoslashtirish, ya'ni tegishli qilish¹. Masalan: ما يفوز إلا الشج (G'ayrat qilgandan boshqa(si) g'alabaga erishmaydi (Faqat g'ayrat qilganga g'alabaga erishadi) jumlasida g'alaba boshqa kimsaga emas, faqat g'ayrat qilganga tegishli bo'lishi ifodalangan, ya'ni bir narsa (g'alaba) boshqa narsa (g'ayrat qilgan)-ga xos bo'lgan. Bu qasr bo'lib, unda birinchi narsa, ya'ni xoslik (g'alaba) maqsur, ikkinchi narsa, ya'ni xoslik egasi (g'ayrat qilgan) maqsur alayh deb nomlanuvchi tarkibiy qismlar ishtirok etadi.

Qasr bir necha jihatdan o'rganiladi: 1) mutakallim, ya'ni so'zlovchining maqsadiga ko'ra; 2) maqsur, ya'ni xoslikning holatiga ko'ra; 3) muxotob, ya'ni tinglovchining holatiga ko'ra; 4) qasrda xoslashtirish yo'llariga ko'ra².

1. Qasr mutakallim, ya'ni so'zlovchining maqsadiga ko'ra haqiqiy va izofiy deb ataluvchi turlarga bo'linadi³. Masalan: ما شاعر (Odamlar orasida Fuaddan boshqa shoir yo'q).

Keltirilgan misolda so'zlovchi shoirlik xususiyatini faqat Fuadga xos deb bilmoqda. Lekin voqelikdagi holat ikki xil bo'lishi mumkin: birinchisi, haqiqatan, odamlar orasida boshqa shoir yo'q, u holda bu xoslash haqiqatga mos keladi va u haqiqiy qasr deyiladi. Ikkinchisi, haqiqatda boshqa shoirlar bor, lekin ular shoirlikda Fuadning darajasida emas, bu iddio'iy haqiqiy qasr deb nomlanadi. Bu ta'bir voqelikka mos kelmaydi, lekin u so'zlovchining ta'kid, ya'ni iddio'osi va go'yo Fuaddan boshqa shoirlar yo'q, deb faraz qilishidir. Bunday hollarda, ya'ni aslida bor, lekin yo'q deb hisoblangan narsalarga nisbatan ular في حكم المعدوم (yo'qlik hukmida) deyiladi⁴. Iddio'iy haqiqiy qasrga misol tariqasida quyidagi bayt ham keltiriladi:

لا سيف إلا ذو الفقار و لا فتى إلا علي (Zulfaqordan boshqa qilich, Aliydan boshqa yigit yo'q). Baytdagi ikkala qasr haqiqiy iddio'iy, ularda ma'lum bir vaziyatda zulfaqordan boshqa qilichlar va Aliydan boshqa yigitlar yo'q deb faraz qilingan.

Qasrning boshqa turi *izofiy qasr*dir. Unda maqsur maqsur

alayhga xos qilinganda, boshqa bir muayyan narsaga nisbat qilinadi. Nisbat qilinayotgan narsada o'sha xususiyat bo'lmaydi. Masalan: ما شاعر إلا فؤاد (Faqat Fuad shoir, masalan, Aliy emas). Maqsad shoirlik xususiyatini Aliyga tegishli qilmay, faqat Fuadga xos qilishdir. Bunday qasrda muayyan bir narsa qo'shilgani uchun u izofiy deyiladi.

2. Qasr maqsur, ya'ni xoslikning holatiga ko'ra ikki xil bo'ladi¹: *sifat-mavsuf* (sifat-sifatlanuvchi), *mavsuf-sifat* (sifatlanuvchi-sifat). Masalan: ما شاعر إلا محمد (Faqat Muhammad shoir, boshqalar emas). Bu misolda shoirlik sifati bilan aynan Muhammad vasf qilinyapti, ya'ni shoirlik sifat, Muhammad mavsuf (sifatlanuvchi). Bunday hollarda arabcha jumlada, avval sifat, so'ngra mavsuf keladi va aytilgan sifat faqat ko'rsatilgan sifatlanuvchiga xos ekanini bildiradi.

Mana bu misolda esa, avval mavsuf Muhammad, so'ngra sifat shoirlik kelgan: ما محمد إلا شاعر (Muhammad faqat shoir, ya'ni unga boshqa sifat xos emas). Qasrning bu kabi mavsuf-sifat holatida bo'lishi ko'rsatilgan sifatlanuvchi faqat aytilgan sifatgagina ega ekanini anglatadi.

3. Qasrning muxotob, ya'ni tinglovchining holatiga ko'ra *qalb*, *ifrod* va *ta'yin*² deb ataluvchi turlari bo'ladi va bular faqat izofiy qasrga xos xususiyatlar hisoblanadi.

«Qalb» (قَلْب) so'zi «o'zgartirish, almashtirish» ma'nolariga ega. Qalb holati so'zlovchi ta'kidlagan fikrning aksiga ishongan kimsada ro'y beradi, masalan, لا جواد إلا علي (Faqat Aliy himmatlidir) deyilganda tinglovchi Aliyni emas, Ahmadni himmatli deb bilar edi yoki لا جواد إلا علي (Aliy faqat himmatlidir) deyilganda u Aliyni faqat jasur deb ishonar edi, so'zlovchining ma'lumotini olgach, o'z hukmini uning hukmiga almashtiradi.

«Ifrod» (إفْرَاد) so'zi «ajratib olish, yakkalash» demakdir. Ifrod tinglovchi bir necha narsani bir narsaga tegishli deb hisoblaganda sodir bo'ladi, masalan, ما محمد إلا شاعر (Muhammad faqat shoir) fikriga qarshi Muhammadni shoirdan tashqari yozuvchi ham deb biladi yoki ما شاعر إلا محمد (Faqat Muhammad shoir) deganda,

¹ أحمد محمد الحجار. الإفصاح عما تضمنته الإيضاح من مباحث البيان. دار الاتحاد العربي للطباعة. القاهرة. ص. 5. 1973.

² على جازم، مصطفى أمين. البلاغة الواضحة. البيان. المعاني. القاهرة. 1999. ص. 217.

³ حامد عوني. المرجع السابق. ص. 90؛ على جازم، مصطفى أمين. المرجع السابق. ص. 219.

⁴ حامد عوني. المرجع السابق. ص. 90.

¹ حامد عوني. المنهاج الواضح للبلاغة. الجزء الثاني. دار الكتاب العربي بمصر. 1953. ص. 92.

² حامد عوني. المرجع السابق. ص. 93.

Muhammaddan boshqani ham shoir deb biladi, lekin soʻzlovchining maʼlumotiga mos ravishda ulardan birini ajratib oladi.

«Taʼyin» (تعيين) soʻzi «aniqlash, tayinlash» maʼnolarini bildiradi. Taʼyin tinglovchi maqsur yoki maqsur alayh uchun ikki narsadan birini tanlay olmay qolganda sodir boʻladi. Masalan, إلا خالد (Xolidan aqlligi yoʻq) deganda, tinglovchi Xolid va Bakrning qay biri aqlli ekani borasida ikkilanib turgan boʻlsa, yoki Xolid faqat yozuvchi) deganda, uning yozuvchi yoki shoirligi xususida aniq qarorga kela olmayotgan boʻlsa, soʻzlovchining xabari sababli ulardan birini taʼyin qiladi.

Xulosa shuki, qasr balogʻat ilmining maʼoniy boʻlimiga kiritilgan. U maqsur va maqsur alayh deb atalgan tarkibiy qismlardan iborat. Qasrda soʻzlovchining maqsadi, xoslikning holati, tinglovchining holati va xoslashtirish yoʻllari eʼtiborga olinadi va ular oʻz navbatida turlarga boʻlib oʻrganiladi.

2. Fasl va vasl. Ketma-ket kelgan ikki jumlaning ikkinchisi avvalgisiga baʼzan maʼno jihatdan bogʻlangan (mavsul), baʼzan bogʻlanmagan (mafsul) holatda boʻlishi mumkin. Fasl va vasl baligʻ usullardan hisoblanadi. Jummalarning oʻrnini bilish, lozim boʻlganda bogʻlovchilarni qoʻyish yoki keraksiz oʻrinda qoʻymaslik baligʻ jumla tuzishning shartlariga kiradi¹.

Fasl va vaslning balogʻat doirasidagi taʼriflari shunday:

الوصل: عطف جملة على أخرى بالواو.

Vasl bir jumlani boshqasiga و orqali bogʻlash.

الفصل: الإتيان بالجملة الثانية بدون العطف.

Fasl ikkinchi gapni bogʻlovchisiz keltirish.

Vaslga misol: [Ey iymon keltirganlar, Allohga taqvo qilinglar va sodiqlar ila birga boʻlinglar (MS 9/119)].

Faslga misol: وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ [Yaxshilik bilan yomonlik barobar boʻlmas. Sen yaxshilik boʻlgan narsa ila daf qil (MS 41/34)].

Maʼoniy olimlari vaslga faqat «va» bogʻlovchisini unda «mutloq birgalik va sheriklik» maʼnolari bor boʻlgani uchun kiritganlar².

Vasl usulida ikki jumla و orqali ham shakl, ham maʼno jihatdan bogʻlab, birlashtiriladi. Bunda ikki jumla maʼnosiga koʻra oʻzaro mos boʻlishi (masalan, يكتب يقرأ) yoki zid boʻlishi (يكبي - يضحك) mumkin.¹ Baʼzi olimlar bu holatning birinchisini haqiqiy, ikkinchisini zehniy jamlanish deb ataganlar.²

Fasl usulida ikki jumlaning har biri shakl va maʼno jihatdan yaxlit boʻlgani yoki bir-biriga aloqasi boʻlmagani sababli bogʻlanmaydi.

Vasl usulini qoʻllashning uchta oʻrni bor:

1. Xabar va insho jumlarlar lafz va maʼno yoki faqat maʼno jihatdan mos kelishi, ularni ayiradigan sabab boʻlmazligi kerak, ular orasidagi maʼno bogʻlanishi toʻliq boʻlishi lozim. Masalan, har ikkalasi ham xabar boʻlgan jumla:

[Albatta, yaxshilar jannatdadir. Va albatta, fojirlar jahannamdadir (MS 82/13-14)], xabar-taʼkid jumlarlar.

Har ikkalasi ham insho boʻlgan jumla:

[Va Allohga ibodat qilinglar va Unga hech narsani shirk keltirmanglar (MS 4/36)], buyruq jumlarlar.

Biri xabar, boshqasi insho boʻlgan jumla:

[Albatta, men Allohni guvoh qilaman va siz ham guvoh boʻlingki, men sherik keltirayotganingizdan pokman (MS 11/54)], xabar-taʼkid va insho-buyruq jumla.

2. Xabar va insho jumlarlar ixtilofli boʻlib, maqsad qilinmagan tasavvurni hosil qilsa, ana shu notoʻgʻri tasavvurni yoʻqotish kerak boʻladi. Masalan: inkor javob berilganda, هل بريء علي من المرض؟ (Ali kasaldan tuzaldimi,) savoliga لا وشفاء الله (Yoʻq, Allohning shifosi (boʻlsin)) javobi oʻzidan keyin kelgan duodan ajratilmasa, tinglovchida notoʻgʻri tasavvur hosil qiladi, yaʼni «va» soʻzi qoʻllanmasa «boʻlsin» maʼnosi «boʻlmasin» tarzida qabul qilinishi ehtimoli bor. Shuning uchun bunday hollarda vasl zarur boʻladi.

3. Birinchi jumla biror sintaktik vazifani bajarishi (محل من الإعراب), ikkinchi jumla ham shu vazifada unga monesiz sherik

¹ Bu faslga asos boʻlgan manba: أحمد هاشمي. جواهر في المعاني والبيان والبيان. بيروت لبنان. 2004. ص. 224-215.

² علي جارم، مصطفى أمين. البلاغة الواضحة. البيان. المعاني. البديع. القاهرة. 1999. ص. 228.

¹ أحمد هاشمي. جواهر في المعاني والبيان والبيان. بيروت لبنان. 2004. ص. 216.

² <http://www.alshirazi.com/compilations/lals/balagah/part1/8.htm>

bo'lishi lozim. Masalan: علي يقول و يفعل (Ali o'qiydi va amalga oshiradi), bu jumlada علي muftado, يقول uning raf' holatida turgan xabari, shuningdek, يفعل jumlasini ham muftadoga nisbatan raf' holatida turgan ikkinchi xabar va u shu jihati bilan jumlasini bilan vazifadosh hisoblanadi, shuning uchun unga «va» orqali bog'langan.

Fasl usuli beshta o'rinda qo'llanadi¹:

1. كمال الإتصال (kamālu-l-ittiṣāl). Ikki jumla ma'no jihatdan xuddi bir qolipda shakllangandek, o'xshash bo'ladi, bir-biriga to'liq mos bo'ladi; ikkinchisi birinchisining bayoni bo'ladi; ikkinchisi birinchisini ta'kidlab keladi. Abuttoyib she'riyatidan olingan quyidagi misralarda ikkinchi jumla birinchisini ta'kidlab kelyapti, ular ma'no jihatdan teng²:

وما الدهر إلا من رُوة قصائدٍ إذا قلتُ شعراً أصبح الدهرُ مُشيداً

(Dahr qasidalarim rivoyatchisidan boshqa narsa emas, agar she'r aytsam, dahr qo'shiqchiga aylanadi).

2. كمال الإنقطاع (kamālu-l-inqitā'). To'liq ixtilofli jumlar. Ixtilof xabar va insho orqali, lafz va ma'no jihatdan yoki faqat ma'no jihatdan bo'ladi. Abul Alodan misol³:

الناسُ للناسِ من بدوٍ وحاضرةٍ بعضٌ لبعضٍ وإن لم يتشعروا خدَمَ

(Agar xizmat qiluvchilar bir-birlarini his qilmayotgan bo'lsalar, sahroyu shaharlardagi insonlar insonlar uchundir, ya'ni shoir, odamlar bir-birlarini qo'llab yashashlari kerak, har kim o'z holicha emas, demoqchi).

3. شبه كمال الإتصال (šibha kamāli-l-ittiṣāl). Ikkinchi jumla birinchisi qattiq bog'langan bo'ladi. Masalan: وَمَا أُبْرِي نَفْسِي إِلَّا النَّفْسَ [Va o'z nafsimni oqlamayman. Albatta, nafs... yomonlikka ko'p undovchidir⁴ (MS 12/53)].

4. شبه كمال الإنقطاع (šibha kamāli-l-inqitā'). Birinchi va ikkinchi jumlar orasida ularga mone'lik qiladigan uchinchi jumla bo'ladi.

¹ أحمد هاشمي. جواهر في المعاني والبيان والبدیع. بيروت: لبنان. 2004. ص. 224.

² علي جارم، مصطفى أمين. البلاغة الواضحة. البيان. المعاني البدیع. القاهرة. 1999. ص. 227.

³ علي جارم، مصطفى أمين. المرجع السابق. ص. 227.

⁴ Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Куръони Карим маънолари таржимаси. http://www.quron.uz/tarjima/surah.php?surah_id=12

Agar u bilan birinchisi orasiga bog'lovchi qo'yilsa, ma'no o'zgarishga uchraydi. Masalan:

وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزَؤُونَ، اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ [shaytonlari bilan holi qolganda esa, biz sizlar bilanmiz, faqat istehzo qilyapmiz xolos, deydilar. Alloh ularni istehzo qiladi va tug'yonlarida dovdirashlariga qo'yib beradi (MS 2/14-15 oyat)]. Bu misolda jumalardan «اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ» yoki «قَالُوا» yoki «إِنَّا مَعَكُمْ» bog'lovchi bilan bog'lana olmaydi.

5. التوسط (at-tawassuṭ bayna kamālayni ma'a qiyāmi-l-māni'). Jumlar orasida moslik va bog'lanish bo'ladi. Lekin bog'lovchi bilan bog'lashga monelik bo'ladi.

[U zot: «Ey Nuh, albatta u (o'g'il) ahlingdan emas. Albatta, u yaxshi amal emasdir (MS 11/46)].

Demak, vasl va fasl qo'shma gaplarga nisbatan qo'llanadigan usullardir. Vaslning shakllanishida teng bog'lovchi «va» qo'llanadi. U jumlar ma'no jihatdan to'liq bog'langanda, xabar va insho jumlar ixtilofli bo'lganda, birinchi jumla ikkinchi jumla sintaktik jihatdan vazifadosh bo'lganda qo'llanadi va jumlarning shakl va ma'no jihatdan bog'lanishiga xizmat qiladi. Faslda jumlarni biror leksik vosita orqali bog'lash mumkin emas. U ma'no jihatdan yaxlit yoki bir-biriga moslik va bog'langan jumlar, ixtilofli jumlar, keyingisi oldingisiga mustahkam bog'langan jumla orasiga nisbatan qo'llanadi. Vasl va fasl ma'noni ketma-ket kelgan jumlar orqali maqsadga mos ravishda ifodalashda katta ahamiyatga ega.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. «Qasr»ning istilohiy ma'nosini ayting.
2. Qasr mutakallim, ya'ni so'zlovchining maqsadiga ko'ra qanday turlari bor?
3. Qasrning muxotob, ya'ni tinglovchining holatiga ko'ra turlarini aniqlang.
4. Vasl usuli qanday o'rinlarda qo'llanadi?
5. Fasl usulining qanday qo'llanish o'rinlari mavjud?

2.4. Iyjoz

Dars rejası:

1. Iyjoz va uning turlari.
2. Iyjozning qo'llanish o'rinlari.
3. Iyjozning qo'llanish sabablari.

Tayanch iboralar: kalom, iyjoz usuli, harf, sifat ism, musnad, jumla.

Balog'at olimlari biror ma'noni nutq orqali ifodalashda uni to'g'ri ta'bir qilish uchun uchta yo'ldan biri tanlanadi, deyilar: المساواة (al-musāwāt). Ta'bir ma'no miqdoricha bo'ladi, ya'ni lafz miqdori shu ma'noning asliga teng keladi.

الأطناب (al-itnāb). Ma'noni ifodalash uchun ta'birning miqdori ma'noning miqdoridan ortiq bo'ladi. Bunda agar ta'bir ifoda uchun zarur bo'lgan miqdordan oshib ketsa, u aybga aylanadi.

الإيجاز (al-iyjāz). Ko'p ma'no oz ta'bir bilan ifodalanadi.

1. Iyjoz va uning turlari. إيجاز so'zining lug'aviy ma'nosi «qisqalik, ixchamlik, mo'jazlik». Istilohdagi ma'nosiga quyidagicha ta'rif beriladi:

الإيجاز: هو وضع المعاني الكثيرة في الفاظ أقل منها، وإفية بالعرض المقصود، مع الإبانة والإفصاح.¹

(Ko'p ma'noning kam so'zlar bilan, maqsadga mos ravishda, ochiq-oydin aytilishi. Masalan: Oghoh bo'ling, yaratish va amr qilish uning O'ziga xosdir (MS 7/54)) yoki إنما الأعمال بالنيات (Haqiqatan, amallar niyatlar bilan) kabi qisqa oyat va hadislar o'zida keng ma'noni mujassam qilgan.

Ifoda qisqa bo'lib, ta'bir maqsadni ifodalamasa «ixlol», «o'rinsiz (yomon) hazf» deyiladi.

Iyjoz ikki qismga bo'linadi. Bular:

1. Qisqartirish evaziga amalga oshirilgan iyjoz (إيجاز قصير), u balog'at iyjozi (إيجاز البلاغة) deb ham ataladi.

2. Tushirib qoldirish evaziga amalga oshirilgan iyjoz (إيجاز حذف).²

Iyjāzu-l-qīṣar yoki iyyāzu-l-balāga hazf qilmagan holda kam so'zlar bilan ifodalangan ko'p ma'noni o'z ichiga oladi. Masalan: لا جماعة لمن اختلف (Kim ajralsa, jamoasiz qoladi)¹, keng ma'no oz so'zlar orqali ifodalangan.

Iyjāzu ḥazf biror ibora tushib qoladi, bu hazf mahzuf (tushib qolgan narsa) borligida anglatgan narsani fahmlab olishga xalal bermaydigan bo'lishi kerak. Ahmad Hoshimiyning ko'rsatishicha quyidagilar mahzuf bo'la oladi²:

1. Harf. Masalan: ولم يك من المشركين (U: «Shirk keltiruvchi bo'lmagan» dedi (MC 19/120)) oyatidagi يَك so'zi aslida shaklidir.

2. Mudof ism. Masalan: وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ [Va Alloh (yo'lida) haq jihod qilingiz (MS 22/78)]. (Alloh yo'lida) nazarda tutilgan.

3. Mudof ilayh ism. Masalan: وَأَتَمَمْنَاهَا بِعَشْرِ [Va Muso bilan o'ttiz kechaga va'dalashdik. Keyin esa, uni o'n (kecha) bilan tugal qildik. (MS 7/142)]. (o'n kecha) ma'nosida tushunish kerak.

4. Mavsuf ism. Masalan: وَمَنْ تَابَ وَعَمِلَ صَالِحًا [Kim tavba qilib, solih amal qilsa (MS 25/71)] jumlasida عملاً صالحاً (solih amalni) e'tiborga olingan.

5. Sifat ism. Masalan: فَزَادَتْهُمْ رَجْسًا إِلَى رَجْسِهِمْ [iflosliklari ustiga ifloslik ziyoda qildi (MS 9/125)], ya'ni رَجْسِهِمْ (iflosliklari ustiga ifloslik qo'shib) ma'nosida tushunish kerak.

6. Shart. Masalan: فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ [Menga ergashing. Alloh sizga muhabbat qiladi (MS 3/31)], ya'ni تَتَّبِعُونِي (agar menga ergashsangiz) tarzida tushuniladi.

7. Shartning javobi. Masalan: وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ وَقَفُوا عَلَى النَّارِ [Do'zax ustida to'xtatilganlarida...ko'rsang edi (MS 6/27)], لرأيت أمراً فظيماً (dahshatli ishni ko'rar eding) javobi hazf qilingan.

8. Musnad. Masalan: وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ [Agar ulardan: «Osmonlaru yerni kim yaratgan?» deb so'rasang,

¹ 242. ص. أحمد هاشمي. جواهر في المعاني والبيان والبدع. بيروت: لبنان. 2004.
² 242. ص. أحمد هاشمي. المرجع السابق.

¹ Ходжаева Р. Мумтоз араб адабиёти жанрлари тизими ва типологияси. –Т.. 2015.
–Б. 28.

² 246-242. ص. أحمد هاشمي. المرجع السابق.

albatta, «Alloh», derlar. (MS 31/25)] (ularni Alloh yaratgan) tarzida tushuniladi.

9. Musnad ilayh. Masalan: [Yo'q! Jon halqumga kelganda. (MS 75/26)]. بلغت fe'lining egasi, ya'ni musnad ilayh (jon) so'zi nazarda tutiladi.

10. Muta'allaq. Masalan: [U qilgan narsasidan so'ralmas. Holbuki, ular so'ralurlar. (MS 21/23)] Jumla oxirida عما يفعلون (qilgan narsalari haqida) hazf qilingan.

11. Jumla. Masalan: [Odamlar bir millat edilar. Bas, Alloh Nabiylarni yubordi (MS 2/213)] فاختلّفوا, (ular kelisha olmadilar. Bas, Alloh...) nazarda tutilgan.

12. Jumalar. Masalan: [Meni yuboring... فأرسلوني إلى يوسف لأستعبره] (MS 12/45-46) «Yusuf, ey rostgo'y zot...» (MS 12/45-46) فأرسلوه فتاه، وقال له يوسف. [Meni Yusufning oldiga tushni ta'bir qilib berishi uchun yuboringlar. U (yigit)ni u (Yusuf)ning oldiga yubordilar, u (yigit) bordi va unga (Yusufga) dedi: «Yusuf...»] jumalari hazf qilingan.

2. **Iyjozning qo'llanish o'rinlari.** Balog'at olimlari iyjozni quyidagi o'rinlarda qo'llanishini ta'kidlaydilar:

1. Davlat rahbarlari (shohlar)ning viloyat hokimlari va xizmatchilariga nomalari. Ayniqsa urush, kulfat va krizis vaqtlarida.

2. Sultonlikning buyruq va qarorlari.

3. Sultonlarning soliq borasidagi talablari.

4. Tahdidlar.

5. Berilgan ne'matlarga shukr.

6. Mehrtalab va norozilik holatlarida.

7. Go'zal nazar va keng inoyat (e'tibor) so'rash.

8. UZR so'rash, gunoh va shunga o'xshashlar tuhmatidan xoli bo'lish.

9. Yoru do'stlar orasidagi munosabatlar.

10. Bir ishora kifoya qiladigan zukko kishilar bilan suhbatda.

11. Maqsad gapirilayotgan kishidan boshqalardan sir tutilsa va b.¹

عبد الرحمن حسن جبنة الميداني. البلاغة العربية أسسها وعلومها وقواعدها. 1996. بيروت. ص. 473
http://www.shamela.ws/

3. **Iyjozning qo'llanish sabablari.** Iyjozning qo'llanish sabablari ko'p. Ixchamlikka erishish, yodlashni yengillashtirish, tez fahmlash, vaziyatni boshqalardan yashirish, kam so'z bilan ko'p ma'no hosil qilish kabilar shular jumlasidandir.

Demak, iyjoz hamdardlik, shikoyat, uzr, ta'ziya, ta'na, va'da, tahdid, tanbeh, ne'matga shukr ma'nolarini ifodalashda, soliqlar, urush vaqtida podshohlarning hokimlar, amirlar va podshohlik nohiyalariga xabarlarini yozishda qulay usul hisoblanib kelgan. Grammatik jihatdan gapning biror bo'lagini tushirib qoldirish orqali hosil qilinadi. Tushib qoladigan, ya'ni hazf bo'ladigan bo'lak harf (tovush), so'z, birikma yoki qo'shma gaplarda gap bo'lishi mumkin.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Kalomning iyjoz, itnob, musovot usullari balog'at ilmining qaysi bo'limida o'ragniladi?

2. Iyjozning ta'rifini ayting.

3. Iyjozning qo'llanish sabablarini aniqlang.

2.5. Itnob

Dars rejasi:

1. Itnob va uning turlari.

2. Itnobning qo'llanish o'rinlari.

3. Itnobning qo'llanish sabablari.

Tayanch iboralar: kalom, itnob usuli, takrir, iyg'ol.

1. **Itnob va uning turlari.** Olimlar itnobga shunday ta'rif beradilar:

الإتّباب: زيادة اللفظ على المعنى لفائدة. أو هو تأدية المعنى بعبارة زائدة لفائدة تقويته وتوكيده.¹

Itnob ma'noni ifodalash uchun lafzni ko'paytirishdir. Yoki kuchaytiruv va ta'kidni ifodalash uchun ma'noni qo'shimcha iboralar orqali yetkazishdir. Masalan: رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْئًا كَبِيرًا (MS 19/4)], ya'ni كبريت

أحمد هاشمي. جواهر في المعاني والبيان والبيدع. بيروت-لبنان. 2004. ص. 246¹

(ulg'aydim, qaridim) ma'nosida.

Itnob quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Umumdan so'ng maxsusni zikr qilish. Masalan: حَاقِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى [Namozlarni va o'rta namozni muhofaza eting. (MS 2/238)], umuman namoz haqida gapirilib, keyin aynan bir namoz, o'rta namoz (asr namozi) maxsus zikr qilindi.

2. Maxsusdan keyin umumni zikr qilish. Masalan: رَبِّ اغْفِرْ لِي [Rabbim, meni, ota-onamni, uyimga mo'min holda kirgan kishilarni va barcha mo'minlarni mo'minalarni mag'firat etgin (MS 71/28-oyat)], avval maxsus birliklar zikr qilindi, so'ngra e'tibor ularni umumlashtiruvchi «وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ» umumga qaratildi.

3. Mubohdan so'ng izoh berish. Bunda ma'no tinglovchining zehniga o'rtnashishi uchun birinchi marta ibhom (aniq bo'lmagan) yo'li bilan, ikkinchi marta tafsil va izoh (tafsilotlari bilan yoritish) yo'li orqali zikr qilinadi¹. Masalan: وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هُوْلَاءِ [Va unga ushbu amrni vahiy qildik: «Albatta, anavilarning orqasi subh chog'i kesilajakdir» (MS 15/66)], misolda «amr» avval zikr qilindi, so'ngra ularning aynan qanday «amr» ekani tafsiloti bilan aniqlashtirildi.

4. تَوْشِيعٌ (tawshī'). «ip yigirish» ma'nosiga ega. Bu haqda Atoulloh Husayniy shunday deydi: «Tavshi' lug'atta savalg'an paxtani o'ramoqtur va atash vajhi uldurkim, o'ralgani sabablig' savalg'an paxta sochilib ketmaktin saqlang'ani kabi ikkilang'an lafz ham eshitkuchining xotirida yuz bermagi mumkin bo'lg'an turli ehtimollardan tafsir tufayli saqlanur»².

Tavshi'da ikkilikda kelgan ismning tafsiri kalom oxirida bir-biriga bog'langan ikki ism bilan keltiriladi³. Masalan: عَلَيْكُمْ بِالشَّغَائِنِ (Sizning (davoingiz) ikki shifo orqali: asal va Qur'on).

Shuningdek, tavsi'da yana «ko'plikda kelgan ismning tafsiri

kalom oxirida bir-biriga bog'langan ko'p ismlar bilan keltiriladi»¹. Masalan: إِنْ فِي فَلَانٍ ثَلَاثَةُ حَصَائِلَ حَمِيدَةِ الْكُرْمِ وَالشَّجَاعَةِ وَالْحِلْمِ (Haqiqatan, falonchida maqtoqli hislatlar bor sahiylik, shijoat va mehribonlik).

5. تَكْرِير (Takrīr). Bir narsani ikki yoki undan ortiq marta takrorlash. Bu quyidagi maqsadlarda amalga oshiriladi:

- التَّكْدِيرُ وَتَقْرِيرُ الْمَعْنَى (ma'noni ta'kidlash va mustahkamlash), masalan: كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ * ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ [Yo'q! Sizlar tezda bilasizlar. Yana yo'q! Sizlar tezda bilasizlar (MS 102/3-4)].

- طُولُ الْفَصْلِ (tūlu-l-faṣl), ajratib olingan bo'lakning ravon bog'lanishini ta'minlash, masalan: يَا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ: وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ [Ey otajonim, men o'n bitta yulduzni ham quyosh va oyni ko'rdim, ularning menga sajda qilayotganlarini ko'rdim (MS 12/4)], «رَأَيْتُ» takrorlangan.

- قَصْدُ الْإِسْتِعَابِ (qasdu-l-isti'āb), ya'ni «borini qamrab olmoq» masalan: قَرَأْتُ الْكِتَابَ بَابًا وَبَابًا (Kitobni bobma-bob o'qidim), ya'ni uni «so'zma-so'z anglab oldim» ma'nosida.

- زِيَادَةُ التَّرغِيبِ فِي الْعُوفِ (ziyādatu-t-targīb fi-l-'afw), avf qilishga rag'batni kuchaytirish, masalan: إِنْ مِنْ أَرْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْزَنُوا هُمْ: [Albatta, juftlaringizdan va bolalaringizdan sizga dushman bor, bas, ulardan hazir bo'ling. Va agar afv etsangiz, ko'ngilga olmasangiz va ayblarini kechirsangiz, bas, albatta, Alloh kechiruvchi va rahmdil zotdir (MS 64/14)].

- التَّرغِيبُ (targīb), xitob qiluvchining o'z nasihatini unga moyil bo'lib qabul qilishga rag'batlantirish, masalan: وَقَالَ الَّذِي آمَنَ يَا قَوْمِ يَا قَوْمِ إِنَّمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا مَتَاعٌ وَإِنَّ الْآخِرَةَ هِيَ دَارُ الْقَرَارِ * اتَّبِعُونِ أَهْدِيكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ [Iymon keltirgan kishi: «Ey qavmim, menga ergashinglar, sizni to'g'ri yo'lga hidoyat qilaman. Ey qavmim, bu dunyo hayoti vaqtinchalik bir mato, xolos. (MS 40/38-39)], «يَا قَوْمِ» ning takrorlanishida ularning qalbida moyillik tug'dirish bor.

- التَّنْوِيهِ بِشَأْنِ الْمَخَاطَبِ (muxotobning sha'nini ko'tarish), masalan: إِنَّ الْكَرِيمَ ابْنَ الْكَرِيمِ ابْنَ الْكَرِيمِ يُوسُفَ بْنَ إِبْرَاهِيمَ (Yusuf alayhissalomga nisbatan aytilgan).

- التَّرْدِيدُ (tardīd). Kalomda lafz takrorlanganda, uni birinchi marta taalluqli bo'lgan narsadan boshqasiga taalluqli bo'lgan holda takrorlash, masalan: السَّخِي قَرِيبٌ مِنَ اللَّهِ، قَرِيبٌ مِنَ النَّاسِ، قَرِيبٌ مِنَ الْجَنَّةِ. و

¹ Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А.Рустамов таржимаси. —Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. —Б. 170.

² Атоуллох Хусайний. Ўша манба. —Б. 170.

³ أحمد هاشمي. جواهر في المعاني والبيان واليدع. بيروت لبنان. 2004. ص. 249.

البخيل بعيد من الله، بعيد من الناس، بعيد من الجنة. odamlarga yaqin, jannatga yaqin. Baxil Allohdan yiroq, odamlardan yiroq, jannatdan yiroq.)

- الإرشاد (al-iršād), Eng munosib yo'l bilan ko'rsatma berish, masalan: [Holingga voy bo'lsin sening, voy bo'lsin! Yana holingga voy bo'lsin sening, voy bo'lsin! (MS 75/34-35)]

6. الإعتراض (al-i'tirāḍ). Bu haqda Atoulloh Husayniy Sakkokiyning fikrini keltiradi: «ul andin iboratturkim, kalomg'a bir nimani kiriturlarkim, maqsaddag'i ma'no onsiiz tugal bo'lur.» Yana u Taftazoniydan shunday deydi: «bu qavl ani anglaturkim, kiritma bir kalom davomida bo'lmog'i mumkindur va ma'no jihatidin bir-birig'a bog'liq ikki kalom orasida ham kelmagi mumkindur. Kalomg'a kiritilg'an nima bir jumla bo'lmog'i mumkindurkim, anda turlanishga o'rin bo'lmag'ay va jumladin o'zgasi ham bo'lmag'i mumkindur»¹. Bu kiritmalar quyidagi ma'nolarga ega bo'lishi mumkin:

- الدعاء (duo), masalan: إِنِّي حَفَظْتُكَ اللَّهُ مَرِيضٌ (Men Alloh seni asrasin kasalman). Kiritma «حفظك الله» gapning o'rtasida kelgan mustaqil gapdan iborat.

- العلم (ilmning fazilatini ko'rsatish). Masalan:

وَأَعْلَمُ فَعْلَمَ الْمَرْءِ يَنْفَعُهُ أَنْ سَوْفَ يَأْتِي كُلُّ مَا قُرَا

(Bilginki, erining ilmi manfaat beradi, belgilangan barcha narsalar kelganda). Kiritma «أَنْ سَوْفَ يَأْتِي كُلُّ مَا قُرَا» gapning oxirida kelgan mustaqil gapdan iborat.

- التنزيه (at-tanzīh), ya'ni poklash masalan, وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ الْبَنَاتِ سُبْحَانَهُ (Ular qizlarni Allohnikni qilishadi. U (bundan) pokdir. Ularga esa, ko'ngillari tusagani (emish) (MS 16/57)], bu yerda kiritma «سُبْحَانَهُ» [U (bundan) pokdir] gapi.

- زيادة التأكيد (ta'kidni kuchaytirish), وَصَيَّنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهَنًا [Biz insonga ota-onasi haqida tavsiya qildik: onasi uni zaiflik ustiga zaiflik bilan ko'tardi; uni sutdan ajratish ikki yil ichidadir: «Menga va ota-onaga shukr qilgin. Va qaytish faqat Mengadir» (MS 31/14)]. Kiritma

«حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهَنًا عَلَى وَهْنٍ وَفَصَّلَتْهُ فِيعَامَيْنِ» gapning o'rtasida kelgan mustaqil gapdan iborat.

- الإستعطاف (al-isti'āf). Muhabbatda hamdard izlash, masalan:

وَحُفِرَ قَلْبُ لَوْ رَأَيْتَ لَهَيْبِهِ يَا جَنَّتِي لَرَأَيْتَ فِيهِ جَهَنَّمَ

(Yurak urishi bilan qasamki, agar uning otashiga qarasang, ey jannatim, jahannamni ko'rasan). Kiritma يَا جَنَّتِي gapning o'rtasida kelgan undalma.

وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ (tahrīl), ya'ni qo'rqitish, masalan: [Albatta, agar bilsangiz, bu ulug' qasamdir (MS 56/76)]. Kiritma «لَوْ تَعْلَمُونَ» gapi.

7. الإيغال (Iyḡāl). أوغل (chuqur ketmoq, chuqurga olib bormoq) fe'lining masdari. Iyḡolning istilohiy ma'nosi haqida Atoulloh Husayniy: «Alloma deptur: ul andin iboratturkim, bayt yoki nasr bo'lagining maqtaida aning oldidagi mubolag'ani orttirish yoki mubolag'ani tugallash uchun o'zga bir vasfni keltirurilar»², deydi. Masalan: يَا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ * اتَّبِعُوا مَنْ لَا يَسْأَلُكُمْ أَجْرًا وَهُمْ مُنْتَدُونَ [Ey qavmim, yuborilgan Payg'ambarlarga ergashing! Sizdan ajr-haq so'ramaydigan, o'zlari hidoyatda bo'lgan shaxslarga ergashing! (MS 36/20-21)], bu misolda iyḡol «وَهُمْ مُنْتَدُونَ» (o'zlari hidoyatda bo'lganlar).

8. تذييل (Tazyīl). so'zining lug'aviy ma'nosi «tugatmoq, to'ldirmoq, oxiriga qo'shmoq, xotima so'z aytmoq». Istilohda jumladan keyin kelib, uni ta'kidlash ma'nosiga ega bo'lgan boshqa bir mustaqil jumlagi aytiladi.

Tazyil ikki turli bo'ladi:

a) mustaqil ma'noga ega bo'lgan, masal berilgan tarzda beriladi³, masalan: ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِمَا كَفَرُوا وَهُمْ نَجَازِي إِلَّا الْكَفُورَ [Ularni noshukrlik qilganlari uchun ana shundoq jazoladik. Biz faqat o'ta noshukrlargagina jazo berurmiz (MS 34/17)];

b) mustaqil ma'noga ega bo'lmagan, masal keltirilgan tarzda keltirilmaydi, masalan: الْخُلْدُ أَفْأَنُ مِثِّ فَهْمِ الْخَالِدُونَ [Sendan oldin ham biror basharga abadiylikni qilganimiz yo'q. Agar sen o'lsang, ular abadiy qolar ekanlarmi? (MS 21/34)] «أَفْأَنُ مِثِّ فَهْمِ»

¹ أحمد هاشمي. جواهر في المعاني والبيان والبدیع. بيروت: لبنان. 2004. ص. 251.

² Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А.Рустамов таржимаси. —Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. —Б. 156.

³ أحمد هاشمي. المرجع السابق. ص. 252.

¹ Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А.Рустамов таржимаси. —Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. —Б. 164.

«الْخَالِدُونَ» (Agar sen o'lsang, ular abadiy qolar ekanlarmi?) jumlasini tazyildir.

9. احتراس (Ixtirās). احتري (ehtiyot bo'lmoq, ogoh bo'lmoq, saqlanmoq) fe'lining masdaridir. U «تكميل» (takmil) deb ham ataladi. Ularning istilohiy ma'nosi: ifoda etilgan tasavvur maqsadga xilof bo'lgan kalomda ikkilanishni yo'q qiladigan bir narsa zikr qilinadi, u kalom o'rtasida ham keladi. Masalan:

سقى ديارك غير مفسدها صوب الربيع وديمة تهمة

(Bulut sharros quyib, bahor yomg'iri yurtlaringni, vayron qilmay, sug'ordi), misoldagi iborasi ixtirosdir.

10. تميم (Tatmīm). تميم so'zi (tugatmoq, yakunlamoq; qo'shimcha qilmoq, to'ldirmoq) fe'lining masdari. Atoulloh Husayniy tatnim haqida aytadi: ««Talxis» sohibi... deptur: ul andin iboraturkim, ifoda maqsadga xilof bo'lmag'an kalomda nukta uchun ortiqcha bir nimani keltirurlar... «ortiqcha»din murod uldirmekam, ul kalomning asosiy bo'lagi bo'lmas va mustaqil jumla ham bo'lmas»¹.

Tatmimga yana shunday ta'rif beriladi: u «maf'ul, hol, tamyiz, jar-majrur kabi ikkinchi darajali bo'laklar qo'shish. Ular ma'noga husn bag'ishlaydi, agar olib tashlansa, kalom to'mtoq bo'lib qoladi»².

Masalan:

وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا * إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلَا شُكْرًا [O'zlari taomni yaxshi ko'rib tursalar ham, uni miskin, yetim va asirga berarlar. «Albatta, Biz sizlarni faqat Allohning roziligi uchun ovqatlantiramiz. Buning evaziga sizlardan mukofot yoki tashukkur xohlamasmiz (MS 76/8-9)], عَلَى حُبِّهِ (yaxshi ko'rib tursalar ham) iborasi mubolag'a uchun tatmimdir.

2. Itnobning qo'llanish o'rinlari. Adiblar va olimlar itnob usulini qo'llash quyidagi holatlarda o'rinli deb hisoblaydilar:

1. Intellektual masalalarga oid muammolarda ishonitirishga, tushunish qiyin bo'lgan fanlarning nozik masalalarini o'rgatishda.

2. Rag'bat va tanbeh va'zlarida, maqtov aytish, tanbeh berish, masal, qissalar aytishda.

3. Tashabbuskorlikka chaqiruvchi xutbalarda, muhabbat, nafrat, mamnuniyat tuyg'ularini uyg'otishda, g'azabni qo'zg'ashda qo'llanishi o'rinli bo'ladi, chunki bular his-tuyg'ularga ta'sir qilib, ularni uyg'otishi uchun keng va mufassal bayonni talab qiladi.

4. Tarixni yozish va voqea-hodisalarni qayd etishda.

5. Xusumatli taraflar orasida ularni yarashtirish, kelishmov-chilikni bartaraf qilish uchun sulh tuzishga chaqiruvchi xutbalarda.

6. Oshiqlarning tuyg'ulari va zavqu shavqlarini ifodalashda.

7. Dardu alam tuyg'ularini ifodalashda.

8. Oldi-sotti, kredit kabilarda shartnomalar yozishda¹.

3. Itnobning qo'llanish sabablari. Itnobning qo'llanish sabablari ko'p:

- ma'noni mustahkamlash;
- maqsadni yoritish;
- ta'kid;
- shubhani yo'qotish va boshqalar.

Shulardan kelib chiqib itnob qabilalar o'rtasida sulh tuzish, hamdu sano qilish, ayblash, hajv qilish, va'z-nasihah qilish, ommaviy ishlarga ko'rsatma berish, xutba o'qish, salomlashish, hokimlarning davlat rahbarlariga o'z boshqaruvlaridagi hodisalar haqidagi xabarlarida qo'llanib kelmoqda deyish mumkin.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Itnobning qanday turlari mavjud?
2. Itnob qanday o'rinlarda qo'llanadi?
3. Itnobning qo'llanish sabablarini aniqlang.

¹ Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А.Рустамов таржимаси. —Т.: F.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. —Б. 162-163.
² أحمد هاشمي. جواهر في المعاني والبيان والبدع. بيروت لبنان. 2004. ص. 254-253.

عبد الرحمن حسن حبيكة الميداني. البلاغة العربية أسسها وعلومها وفنونها. بيروت. <http://www.shamela.ws>
1996. ص. 1/474-1/473.

2.6. Musovot

Dars rejasi:

1. Musovot va uning turlari.
2. Musovotning qo'llanish o'rinlari.

Tayanch iboralar: kalom, musovot usuli, shartnoma, qaror, farmon.

1. Musovot va uning turlari. Ma'noning unga mos miqdordagi iboralar bilan ifodalanishi. Masalan: وَمَا تَقْدَمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ (o'zingiz uchun qilgan yaxshiliklarni Allohning huzurida topasiz (MS 2/110)), bunday jummalarni qisqartirib ham, ko'paytirib ham bo'lmaydi, aks holda ma'noga zarar bo'ladi.

Sakkokiy musovot uchun ta'rif keltirmagan. Ayrim olimlarning fikricha olim musovotni oddiy doiralarga xos bo'lgani uchun alohida fazilati bor deb hisoblamagan, maqtamagan ham, ayblamagan ham¹:

Lekin boshqa olimlar «musovot balig'ligi kabi balig'lik bo'lmaydi» deb, musovotga ham iyjoz va itnob kabi alohida e'tibor beradilar va uning fazilatlarini ta'kidlab: «ma'no va kalom miqdori teng bo'lgan kalom, musovotda so'z ayta oluvchilar kam uchraydi», deyдилar. Bunday kishilarning quyidagi sifatlarni eslatib o'tadilar:

1. Aytayotgan narsalarini nazorat qilishda tug'ma qobiliyat mavjud. 2. So'z boyligi ko'p. 3. So'z va ifoda usullarini to'g'ri tanlash qobiliyati. 4. Xato va kamchiliklarsiz so'zlashni nazorat qilishni bilish. 5. Uzoq muddatli ta'lim va tajriba, tanqidiy nazar, nazorat va takomillashib borish².

2. Musovotning qo'llanish o'rinlari. Olimlar musovotning quyidagi o'rinlarda qo'llanishi maqsadga muvofiq deb hisoblaydilar:

1. Jurnalist matnlari.

¹ الصعدي، عبد المتعال. بنية الايضاح للتخخيص المفتاح في علوم البلاغة. الناشر: مكتبة الآداب 2005. ص. 1/166

<http://www.shamela.ws>

² عبد الرحمن حسن حبيكة الميداني. البلاغة العربية أسسها وعلومها وفنونها. بيروت. 1996. ص. 1/475

<http://www.shamela.ws>

2. Yuridik va qonunchilik materiallar matnlari.
3. Davlatlararo shartnomalar qoidalari matnlari.
4. Qaror va farmonlar matnlari.
5. Diniy hukm bayonotlari va muayyan shar'iy talablar.
6. Huquq va majburiyatlar bayonnomalari va b.¹

Demak, bu usulni qo'llash bilim, malaka va ko'nikma talab qiladi, u o'z o'rnida qo'llansa, ko'zlangan ma'noni to'g'ri yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Musovotga qanday ta'rif berilgan?
2. Musovot qanday o'rinlarda qo'llanadi?
3. Musovotda so'z ayta oluvchilar qanday sifatlarga ega bo'ladilar?

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. Musnad va musnad ilayhining xususiyatlarini aniqlang.
2. «Musnad ilayhi» mavzusi bo'yicha taqdimot tayyorlang.

¹ عبد الرحمن حسن حبيكة الميداني. البلاغة العربية أسسها وعلومها وفنونها. بيروت. 1996. ص. 1/473

<http://www.shamela.ws>

3-MAVZU. BAYON ILMI

3.1. «Bayon» tushunchasi. Bayon ilmining tarkibi

Dars rejası:

1. Bayon tushunchasi.
2. Bayon ilmining tarkibiy qismlari.

Tayanch so'zlar: bayon, ma'no, lays, sabab, zirg'om, dalolat, ifoda.

1. **Bayon tushunchasi.** Ya'ni: «بيان» so'zining lug'aviy ma'nosi «kashf qilish, yaratish, yoritish, izohlash»dir. Istilohda: istalgan bir-ma'noni turli yo'llar orqali yoritib berish uchun kerak bo'ladigan usul va qoidalar tushuniladi¹.

Yoki Homid Avniy keltirgan boshqa ta'rif: «Bir ma'noni anglatadigan kalimani turli gaplarda turli lafzlar bilan ifodalash orqali shu ma'noni yanada kengroq, aniqroq, ma'niliroq qilib keltirish usullarini o'rganadigan ilm ilmi bayon deyiladi»². Maqsad qilingan ma'no bayon orqali ifodalanganda eshituvchiga chiroyli suratda yetkaziladi.

Ta'riflarda keltirilgan «bir ma'no» shuki, ma'no holat taqozosiga ko'ra butun kalom orqali ifodalanadi. Agar, masalan, **أسد** (asad), ya'ni sher ma'nosidagi so'z **لَيْسَ** (lays), **سَبْعَ** (sab'), **زِرْغَامَ** (zirg'om) kabi ma'nodoshlari orqali ifoda etilsa, bu bayon darajasida bo'lmaydi, chunki mutarodif (sinonim) so'zlar lug'at (leksika)da o'rganiladi, bayon ilmida emas³.

2. **Bayon ilmining tarkibiy qismlari.** Bayonning tarkibiy tashbih, majoz, istiora, kinoya kiradi. Bayon ilmini ko'p olimlar tashbih, majoz (al-majozu-l-ma'noviy, al-majozu-l-lug'aviy, uning

tarkibida isti'ora) va kinoya¹; ayrimlari tashbih, isti'ora, majoz mursal va kinoya² tarzida tasniflaydilar.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. «Bayon» tushunchasiga izoh bering.
2. «Bayon ilmi» deganda nimani tushunasiz?
3. «Bayon ilmi»ning tarkibiy qismlari nimadan iborat?
4. «Bayon ilmi»ning ma'noni ifodalashdagi o'rni qanday?

3.2. Dalolat

Dars rejası:

1. «Dalolat» tushunchasi.
2. Dalolatning turlari

Tayanch iboralar: dalolat, lafziy, g'ayrilafziy, mutobiqiyya, tazminiyya, iltizomiyya.

Balog'atning bayon bo'limi dalolat haqidagi bahs bilan boshlanadi.

Bayon ilmida dalolatga quyidagicha tavsif beriladi: Dalolat bir narsaning boshqa narsani bildirishi. Birinchisi madlul, ikkinchisi doll, xuddi «Muhammad» lafzining ma'nosi biror kimsani, ya'ni «zot»ni bildirgani (yoki «zot»ga dalolat qilgani) kabi. Lafz dollidir, zot (lafz egasi) madluldir (lafz bildirgan narsa va tushunchaning o'zi)³.

Balog'at olimlari dalolatni dollning e'tiboriga ko'ra ikki qismga bo'ladilar. Birinchisi lafziy dalolat, ikkinchisi g'ayri-lafziy (lafziy bo'lmagan) dalolat. Agar so'z o'zi bildirgan narsa va tushunchaga dalolat qilsa, lafziy bo'ladi. Masalan: «inson» so'zi nutqqa ega bo'lgan jonzotni, «sher» so'zi yirtqich jonzotni anglatgani kabi.

أبو يعقوب يوسف السكاكي. مفتاح العلوم. مطبعة مصطفى النيابي الحلبي و أولاده بمصر. 1937. ص. 157-200.¹
أحمد محمد الحجاز. الإصباح عما تضمنته الإيضاح من مباحث البيان. دار الاتحاد العربي للطباعة. القاهرة. 1973. ص. 234. على جارم، مصطفى أمين. البلاغة الواضحة. البيان. المعاني. البديع. بيروت-لبنان. 2004. ص. 270-2269.²
حامد عوني. المنهاج الواضح للبلاغة. الجزء الأول. دار الكتاب العربي بمصر. 1953. م. ص. 55-197.³
صالح سامية. المنجد في الإعراب والقواعد والبلاغة والعروض. دار الرائد للطباعة والنشر. ص. 333-357.
حامد عوني. المرجع السابق. ص. 46.

Agar doll so'z bilan ifodalanmasa, g'ayrilafziy dalolat bo'ladi. Masalan: tutun alangani, yonoqning qizarishi hijolat chekkanni anglatgani yoki yo'l harakati belgilari ma'lum ma'noni bildirgani kabi. G'ayrilafziy dalolatning bayon ilmiga aloqasi yo'q. Chunki unda lafz ishtirok etmaydi. Ma'no ishoralar, belgilar orqali tushuniladi.

Birinchisi (lafziy dalolat) uch xil bo'ladi. Bular vaz'iy, tabiiy va aqliy lafziy dalolatlar. Uning vaz'iy turida «inson» lafzi gapiruvchi jonzotga dalolat qilgani kabi bir so'zning aynan shu narsa uchun tayinlangani tushuniladi.

Tabiiy dalolatda lafzlar tabiatdan olingan bo'lib, bu «oh» so'zi bemorning og'riqni sezganini bildirgani kabidir.

Aqliy dalolatning asosi aqlidir. Bunda ovoz uning egasi hayotligini bildirgani kabi madlul aql orqali idrok qilinadi. Masalan, agar devor ortidan bir odamning tovushini eshitsang, shu tovush o'sha kishining tirikligiga dalildir. Bu yerda doll orqali madlulni faqat aql vositasida bilish mumkin.

Lafziy dalolatning tabiiy va aqliy turlari bayon ilmiga kiritilmaydi.

Bayon ilmida dalolatning vaz'iy turi mutobiqiyya, tazminiyya va iltizomiyya deb nomlanuvchi uchta guruhga ajratiladi. Bulardan mutobiqiyya turi haqida shunday deyiladi:

Mutobiqiyya so'zning biror tushuncha yoki narsani to'liq (ligicha, yaxlitligicha, to'la) bildirishi. Misol tariqasida «inson» so'zining gapiruvchi hayvonni bildirishi keltiriladi. Mutobiqiyya deb atalishiga sabab lafz va narsa yoki tushunchaning bir-biriga mosligi, tengligi uchundir. Masalan, yuqoridagi misolda so'zlovchi «inson» so'zini ham hayvon, ham notiq bo'lgan zotga dalolat qilish uchun qo'llagan.

Balog'atchilar tazminiyy lafziy dalolatga shunday ta'rif beradilar:

Tazminiyyada so'z (biror tushuncha yoki narsaning bir jihatini bildiradi) o'z ma'nosining bir qismini bildiradi. Masalan, «inson» so'zi uning yoki faqat hayvonlik jihatiga, yoki faqat gapira oluvchilik qobiliyatiga dalolat qiladi. Tazminiyya deb atalishiga sabab bildirilgan ma'no shu so'zning zaminida bor bo'lgani uchundir.

Iltizomiyya lafziy dalolatning ta'rifi bunday:

Iltizomiyyada so'z orqali (biror narsa yoki tushunchaga) ma'no yuklatiladi. Masalan, «sher» so'zining shijoatga dalolat qilishi kabi. Lekin shijoat sherning o'z ma'nosi ham, ma'nosining bir qismi ham emas. Balki uning ma'nosiga chetdan yuklatilgan. Iltizomiyya deb atalishiga sabab ma'noning biror tushuncha yoki narsaning zaminida mavjud bo'lmay, tashqaridan kiritilgani (ga ishora)dir.

Demak, balog'at olimlari bayon ilmida avvalo dalolat haqida tushuncha berib, uning turlarini keltirib o'tganlar.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. «Dalolat» tushunchasiga qanday tavsif berilgan?
2. Lafziy dalolatning qaysi turlari bayon ilmiga kiritilgan?
3. Tazminiyy va iltizomiy lafziy dalolatning o'zaro farq qiluvchi jihati nimadan iborat

3.3. Tashbih, uning turlari

Dars rejasi:

1. Tashbih to'g'risida ma'lumot.
2. Tashbihning ruknlarga ko'ra turlari.

Tayanch iboralar: tashbih, rukn, mushabbah, mushabbah bihi, martaba.

Bayon ilmiga tashbih, majoz va kinoya kiradi.

Ma'lumki, tashbih birinchi bor bayon ilmi zikr etilgan «Majoz al-Qur'on» kitobining yaratilishiga sabab bo'lgan¹.

Arab balog'atida tashbihga berilgan dastlabki ta'riflardan biri Abu Abdulloh Xorazmiy tomonidan «Mafotihu-l-'ulum» asarida quyidagicha keltiriladi:

التشبيه: تمثيل الشيء بالشيء.

Ya'ni: Tashbih bir narsani boshqasiga o'xshatish².

Abu Yoqub Yusuf Sakkokiy tashbih haqidagi nazariy fikrlarni

¹ حامد عوني. المنهاج الواضح للبلغة. الجزء الأول. دار الكتاب العربي بمصر. 1953 م. ص. 7-6.

² Зиёвуддинова М. Абу Абдуллох ал-Хоразмийнинг «Мафотих ал-улум» асарида поэтика. (Аруз, кофия, бадийят илми истилохлари тарихига оид). –Т., 2001. –Б.47.

rivojlantiradi va uning xususiyatlarini e'tiborga olgan holda kengroq va aniqroq ta'rif beradi:

Tashbih bir jihatdan mushtarak bo'lib, boshqa jihatdan farq qiluvchi ikki taraf mushabbah va mushabbah bihni talab qiladi. Ular haqiqatda umumiylikka ega bo'lib, sifatida farq qilishi yoki aksincha bo'lishi mumkin. Sakkokiy birinchi holatga إنسانان (ikki inson) misolini keltiradi, ular sifat jihatdan bo'yining baland-pastligi bilan farq qiladilar, lekin haqiqatda inson ekanliklari ularni umumlashtiradi. Ikkinchi holatga bir xil sifatli, طويلان (ikki baland bo'yli)ni misol keltiradi, ularning biri inson, boshqasi ot bo'lishi mumkin, ya'ni ular umumiy sifatga ega, lekin haqiqatda boshqa-boshqa narsalar.

Arab balog'atiga bag'ishlangan asarlarda tashbihga keng o'rin berilgan bo'lib, u bir necha jihatlariga ko'ra tasniflangan. Olimlar tomonidan uning al-mushabbah, al-mushabbah bih, odatu-t-tashbih, vajhu-t-tashbih kabi to'rtta rukni, at-tashbihi-l-mursal, at-tashbihi-l-mu'akkad, at-tashbihi-l-mujmal, at-tashbihi-l-mufassal, at-tashbihi-l-balig' kabi qismlari, tashbihi-t-tamsil, at-tashbihi-d-dimniy, at-tashbihi-l-maqlub va boshqa turlari ko'rsatilgan.

Birinchi tasnif uning tarkib qismlari, ya'ni ruknlari asosidadir. Tashbihning ruknlari to'rtta, ya'ni mushabbah o'xshatiluvchi, mushabbah bih o'xshovchi, vajhu-sh-shibh o'xshash jihati va odatu-t-tashbih o'xshatish vositasi (yoki bu qism «kalimatu-t-tashbih» «o'xshatish so'zi» deb ham nomlanadi) bo'lib, bu borada hozirgacha arab va ajam olimlari orasida ixtilof bo'lmagan.

Abu Yoqub Yusuf Sakkokiy tashbihni uning to'rt jihati, ya'ni o'xshovchi va o'xshatiluvchi (ikki taraf, ya'ni طرفان), o'xshash jihati (الشبه وجه), o'xshatish vositasi (أداة) va tashbihning maqsadlari asosida o'rganadi. Bu o'rinda shuni ta'kidlash joizki, tashbihning ayrim xususiyatlari bo'yicha tasniflar, ularning turlari va nomlanishi arab balog'atining rivojlanishi jarayonida o'zgarib borgan.

Jumladan, o'xshovchi va o'xshatiluvchining xususiyatlariga ko'ra hissiy va aqliy, mufrad va murakkab, malfuf (o'ralgan), mafuq (ajratilgan), tasviya (tenglashtirilgan), jam' (to'plangan) turlarga ajratiladi. O'xshash jihatiga ko'ra haqiqiy va hayoliy; mufrad, murakkab, muta'addid; hissiy va aqliy; tamsiliy va

g'ayritamsiliy; mufassal va mujmal; qarib muhtazal va g'arib ba'id qismlarga bo'lingan. O'xshatish vositasiga ko'ra mursal, muakkad va tashbihning maqsadlariga ko'ra maqbul va mardud qismlari mavjud¹.

Sakkokiy tashbihning ruknlari ishtirokiga ko'ra sakkiz turini زيد كالأسد (Zayd jasurlikda sher kabidir) misolida ko'rsatib o'tadi². Bular: 1) barcha ruknlar ishtirok etadi; 2) mushabbah ishtirok etmaydi, ya'ni كالأسد في الشجاعة (Jasurlikda sher kabidir); 3) odatu-t-tashbih ishtirok etmaydi, ya'ni زيد أسد في الشجاعة (Zayd jasurlikda sherdir). 4) mushabbah va odatu-t-tashbih ishtirok etmaydi, ya'ni أسد في الشجاعة (Jasurlikda sherdir); 5) vajhu-sh-shibh ishtirok etmaydi, ya'ni زيد كالأسد (Zayd sher kabidir); 6) mushabbah va vajhu-sh-shibh ishtirok etmaydi, ya'ni كالأسد (Sher kabidir); 7) odatu-t-tashbih va vajhu-sh-shibh ishtirok etmaydi, ya'ni زيد أسد (Zayd sherdir); 8) faqat mushabbah bihdan iborat bo'ladi, ya'ni الأسد (Sher). Bu turni ko'p olimlar istiora deb ataydilar.

Olimlar tashbihni martabalariga ko'ra uch guruhga ajratganlar³. Tashbihning kuchli yoki zaifligida ruknlarning ishtiroki muhim ahamiyatga ega.

1. Oliy martaba. Bunday tashbih yuqoridagi tasnifning uchinchi turida zikr qilingan زيد أسد (Zayd sherdir) kabi o'xshatish vositasi va o'xshash jihatining tushib qolishidan hosil bo'ladi.

2. O'rta martaba. Unda tashbihning yoki o'xshash jihati, yoki o'xshatish vositasi tushib qoladi, زيد كالأسد (Zayd sher kabidir) yoki زيد أسد في الشجاعة (Zayd jasurlikda sherdir) kabi. Yuqoridagi tasnifning ikkinchi va beshinchi turlariga mos keladi.

3. Quyi martaba. Bunday tashbihda oliy martabadagi tashbihning aksicha o'xshatish vositasi va o'xshash jihatlar tushib qolmaydi, ya'ni tashbihning barcha ruknlari ishtirok etadi. Yuqoridagi tasnifning birinchi turlariga mos keladi.

¹ Qarang: حامد عوني. المنهاج الواضح للبلاغة. دار الكتاب العربي بمصر. 1953. ص 56-94. Шарифов З. Араб тили. Балоғат фанидан маърузалар матни. —Т.: Шоакбар. 2002. —Б. 30-52.

² Qarang: Зиёвуддинова М. Абу Абдуллох ал-Хоразмийнинг «Мафотих ал-удум» асарида поэтика. (Аруз, кофия, бадийят илми истилоҳлари тарихига оид). —Т., 2001. —Б. 48-49.

³ Qarang: حامد عوني. المرجع السابق. ص 110-111.

Tashbihning ruknlar ishtiroki bilan bog'liq bo'lgan boshqa turdagi tasnifi mavjud¹:

1. التشبيه المرسل (mursal tashbih) hoh lafzan, hoh taqdiran o'xshatish vositasi ishtirok etgan tashbih. Masalan, quyidagi misolda o'xshatish vositasi shu:

ك: زرنا حديقة كأنها الفردوس في الجمال والبهاء (Go'zallik va shukuhda jannatdek bog'ga bordik).

2. التشبيه المؤكد (muakkad tashbih) hoh lafzan, hoh taqdiran o'xsha-tish vositasi tark etilgan tashbih. Masalan:

لجواد في السرعة بَرَقَ خاطِفٌ (Ot tezlikda chaqin chaqmoqdir), bu yerda بَرَقَ خاطِفٌ (chaqin chaqmoq) birikmasiga bog'lanib kelishi kerak bo'lgan o'xshatish vositasi qo'llanmagan.

3. التشبيه المجمل (muajmal tashbih) o'xshash jihati tushib qolgan tashbih. Masalan: العلم كالنور (Ilm nur kabidir). Ushbu misolda ilm qaysi jihati bilan nurga o'xshatilgani zikr qilinmagan.

4. التشبيه المفصل (mufasssal tashbih) o'xshash jihati ishtirok etgan tashbih. Masalan: الفاضل كالعسل في الحلاوة (So'zlari shirinlikda asaldek) misolida shirinligiga ko'ra o'xshash ekani ko'rsatilgan.

5. التشبيه البالغ (balig' tashbih) o'xshatish vositasi va o'xshash jihati tushib qolgan tashbih. Masalan: زيد أسد (Zayd sherdir). so'zi bilan bog'lanib kelishi kerak bo'lgan o'xshatish vositasi va o'xshatish jihati qo'llanmagan. Bu tur avvalgi tasnifdagi oliy martaba, ya'ni eng yaxshi tashbihga to'g'ri keladi.

Vatvot o'zining «Hadoiqu-s-sihr» asarida tashbihning التشبيه المطلق (at-tashbihi-l-mutlaq mutlaq tashbih), التشبيه الكناية (tashbihi-l-kinoya kinoyali tashbih), التشبيه المشروط (tashbihi-l-mashrut mashrut tashbih), التشبيه التسوية (tashbihi-l-tasviyyat tasviyat tashbih), التشبيه العكس (tashbihi-l-aks aks tashbih), التشبيه الاضمار (tashbihi-l-izmor izmor tashbih), التشبيه التفضيل (tashbihi-l-tafzil tafzil tashbih) kabi yetti turiga to'xtaladi.

التشبيه المطلق (mutlaq tashbih). Bu borada Atoulloh Husayniy ham Vatvotning ma'lumotlariga tayanadi va mutlaq tashbihga shunday ta'rif beradi: «Ani tashbih-i sarif ham derlar va ul kalomda bir

nimani bir nimaga o'xshashliqqa dalolat qil'uvchi lafz vositasi¹ bilan o'xshatishdir. Husayniy bu o'xshatish shart, tasviyat (tenglashtirish), aks, izmor (berkitish) va tafzil (yuqori qo'yish)siz bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi va arab tilidagi o'xshatish vositalari وَاَلَّذِينَ كَفَرُوا اَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بِقِيعَةٍ يَحْسَبُهُ الظَّمَانُ مَاءً حَتَّىٰ اِذَا جَاءَهُ لَمْ يَجِدْهُ سَيِّئًا [Kufr keltirganlarning amallari sahradagi sarobga o'xshaydi. Chanqoq odam uni suv deb hisoblaydi. Qachonki, uning oldiga kelsa, hech narsani topmas (MS 24/39)]; مَثَلُ [Rabbilariga kufr keltirganlarning amallarining misoli, xuddi bo'ronli kunda shamol uchirib ketgan kulga o'xshaydi (MS 14/18)].

Nabaviy kalomdan misollar: اصحابي كالنجوم بأيهم اقتديتم اهتديتم (Sahobalarim yulduzlar kabidir, qay biriga ergashsang to'g'ri yo'ldan borasan); ...الناس سواك كاسنان المشط (Insonlar taroq tishlari kabi tengdirlar).

Bu misollardagi مَثَلُ (kabi, misli) so'zlari o'xshatish vositasidir. Tashbihning bu turi arablarda at-tashbihi-l-mursal nomi bilan ham ataladi.

التشبيه الكناية (kinoyali tashbih). Kinoyatli tashbihning ta'rifi bunday: «so'zlaguchi o'z ko'nglida bir nimani bir nimaga tashbih qilur va kalomda tashbih odotin keltirmas va mushabbahni mushabbah bih lafzi bila ta'bir etar»², ya'ni tashbihda o'xshatish vositasi va o'xshovchi zikr qilinmaydi. Masalan:

فامطرت لؤلؤا من نرجس فسقت وردا و عشت على العناب بالزرد

(Nargisdan dur yog'ilib, atirgul uzra tushganda, u do'llar bilan unnobni ezib turardi)³. Bu baytda o'xshatish vositasi va o'xshovchilar ko'z, yonoq, yosh, tish va barmoq so'z bilan ifodalanmagan.

التشبيه المشروط (mashrut tashbih). Vatvot mashrut tashbihni «bir

¹ Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А.Рустамов таржимаси. —Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. —Б. 212.

² Атоуллох Хусайний. Ўша манба. —Б. 213.

³ Qarang: Сайдумаров М. Харирий макомлари. —Т.: Комуслар бош тахририяти. 1996. —Б. 70.

¹ Qarang: 25-23. ص. 1999. البيع. القاهرة. المعاني.

narsani boshqa narsaga biror shartga asosan o'xshatadilar»¹ deb ta'riflaydi. Bu tashbihda «bunday bo'lsa, unday bo'ladi» qabilida shart qo'yiladi. Misol: هو كاليد في ارتفاع قدره و كالبحر في اتساع صدره، لو أن البحر لا يتغير مأوه و البدر لا يتنقص ضياؤه. (Agar dengiz o'z suvini o'zgartirmasa hamda oy ziyosini kamaytirmasa, uning qadri oy kabi yuksak, qalbi dengiz kabi keng). Misolda mushabbahning mushabbah bihga o'xshashi uchun dengiz o'z suvini o'zgartirmasligi va oy ziyosini kamaytirmasligi shart qilib qo'yilgan.

Yana bir misol:

عزمته مثل النجم ثواباً لو لم يكن للثقات أفل²

(Agar so'nmasa, uning istaklari porloq yulduzlar kabidir.) Bu baytda o'xshashlik bo'lishi uchun yulduzlarning so'nmasligi shart qilib qo'yilgan.

تشبيه التسوية (tasviyat tashbih). Tasviyyat tashbih deb ataluvchi tashbihda «ikki narsa bir narsaga o'xshatiladi va uning mashhur yo'li shuki, unda bir narsa o'zidin va boshqa narsa maqsad qilingandan olinadi va ikkisi bir narsaga o'xshatiladi». Misol:

صدغ الحبيب وحالي كلاهما كالليلي وثغره في صفاء وأنمعي كاللالي³

(Yorning zulfuyu mening holim misli tun, uning tishlariyu mening yoshlarim misli dur), bu baytda ikki o'xshatiluvchi zulf va hol tunga, tishlar va ko'z yoshlar durga o'xshatiladi.

Tashbihning bu turi arablarda juda mashhur bo'lib, boshqalardan farqli tomoni shuki, unda mushabbahlar soni chegaralanmaydi.

تشبيه العكس (aks tashbih). Aks tashbih haqida Atoulloh Husayniy shunday deydi: «Uni tashbih-i ma'kus ham derlar va bir nimani bir nimaga o'xshaturlar dag'i aksin qilib va ikkinchisin birinchisiga o'xshaturlar»⁴. Misol:

الراح مثل الماء في كأساتها و الماء الراح في الغدران⁵

¹ رشيد الدين وطواط. حقائق السحر في دقائق الشعر. ترجمة إبراهيم أمين الشواربي، المركز القومي للترجمة، القاهرة، ط 2، 2009 م. ص. 132.

² رشيد الدين وطواط. المرجع السابق. ص. 144.

³ رشيد الدين وطواط. المرجع السابق. ص. 142.

⁴ Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А.Рустамов таржимаси. —Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. —Б. 379

⁵ رشيد الدين وطواط. المرجع السابق. ص. 146.

(Sharob qadahdagi suv misol, suv ariqdagi sharob misol).

Bu baytning birinchi sartidagi mushabbah الراح (sharob) va mushabbah بيه الماء (suv) ikkinchi satrda o'zaro o'rin almashdi va tashbih-i aksni hosil qildi.

Husayniy o'z asarida Rashid-i Vatvotning tashbihning yaxshirog'i va ma'qulrog'i aks qilingan tashbih degan fikrini eslatib o'radi. U bunga misol tariqasida zulfni tunga va tunni zulfga, hilolni ot taqasiga va ot taqasini hilolga qilingan tashbihlarni keltiradi.

Uning ta'kidlashicha, o'xshatiluvchi va o'xshovchining o'xshash jihati orasidagi tafovut haddan ortiq bo'lmasligi kerak. Chunki bunday tashbih bir jihatdan ma'qul bo'lsa-da, uning aksi ma'qul bo'lmasligi mumkin.

تشبيه الاضمار (izmor tashbih). Tashbih-i izmorning ta'rifi: «...tashbihi muzmar ham derlar va andin iboratturkim, so'zlaguchi kalomda bir nimani yashirin tarzda tashbih qilur, aning kalomining zohir ma'nosi ul tashbihdin aning maqsudi ul emas, o'zga nimadek bo'lur, ammo haqiqatta aning maqsudi o'shul tashbih bo'lur»¹. Misol:

إن كان وجهك شمعاً فما لجسمي يذوب²

(Sening yuzing sham' bo'lganda, mening jismim erib bitsa ne ajab)

Vatvot: «bu she'rda maqsad taajjub bo'lib ko'rinsa-da, haqiqatda yuzni sham'ga o'xshatishdir», deydi.

تافزيل (tafzil tashbih). Tafzil tashbihda so'zlaguchi bir narsani boshqa narsaga tashbih qiladi va undan qaytib, mushabbahni mushabbah bihdan afzal deb biladi. Misol:

حسبت جماله برا مضيئاً و أين البدر من ذاك الجمال³

(Uning jamolini oy deb o'ylagan edim, oyda u jamol qani?!)

Keltirilgan baytda shoir husnni oyga o'xshatdi, so'ngra o'xshatiluvchini o'xshovchidan go'zallikda ustun qo'ydi.

Husayniy tashbih istiora kabi oz so'z orqali ko'p ma'no ifodalanishiga ko'ra iyjoz bobiga mansub ekanini ta'kidlaydi.

¹ Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А.Рустамов таржимаси. —Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. —Б. 216.

² رشيد الدين وطواط. حقائق السحر في دقائق الشعر. ترجمة إبراهيم أمين الشواربي، تقديم أحمد الخولي، المركز القومي للترجمة، القاهرة، ط 2، 2009 م. ص. 148

³ رشيد الدين وطواط. المرجع السابق. ص. 147. ص. 148

Vatvotning fikricha, tashbih u qadar go'zal ifodalanmagan bo'lsa ham, o'xshatiluvchi va o'xshovchi voqelikda bor bo'lishi kerak. Bu borada u voqelikda yo'q, faqat hayolu tasavvurda bor bo'lgan narsalarni tashbih qiluvchi ayrim shoirlarning ishlarini qoralaydi. Bunday tashbihga voqelikda mavjud bo'lmagan ikki narsa yashnagan ko'mirni oltin mavjli mushkin dengiziga o'xshatilganini misol tariqasida keltiradi¹.

Demak, tashbih eng ko'p qo'llaniladigan san'at turlaridan hisoblanadi. Tashbihning xususiyatlariga ko'ra tasniflari, turlari va nomlari balog'at ilmining rivojlanishi davomida ma'lum darajada o'zgarib borgan.

O'xshovchi va o'xshatiluvchining xususiyatlariga ko'ra hissiy va aqliy, mufrad va murakkab, malfuf, mafuq, tasviya, jam' turlarga ajratiladi. O'xshash jihatiga ko'ra haqiqiy va hayoliy: mufrad, murakkab, muta'addid; hissiy va aqliy; tamsiliy va g'ayritamsiliy; mufassal va mujmal; qarib mu'tazal va g'arib ba'id qismlarga bo'lingan. O'xshatish vositasiga ko'ra mursal, muakkad va tashbihning maqsadlariga ko'ra maqbul va mardud qismlari mavjud.

Tashbihning ruknlari ishtirokiga ko'ra sakkiz turi, martabalariga ko'ra uch turi, ma'nosiga ko'ra yetti turi ishlangan.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Abu Yoqub Sakkokiy tashbihga qanday ta'rif beradi?
2. Tashbihning ruknlarga ko'ra turlari haqida ma'lumot bering.

3.4. Majoz va uning turlari. Istiora

Dars rejasi:

1. Majoz va uning turlari.
2. Istiora.

Tayanch iboralar: majoz, haqiqat, sabab, zamon, makon, masdar, istiora.

¹ رشيد الدين وطواط. حقائق السحر في دقائق الشعر. ترجمة إبراهيم أمين الشواربي، تقديم أحمد الخولي، المركز القومي للترجمة القاهرة، ط 2، 2009 م. ص. 138-139.

Balog'at ilmining bayon bo'limida majoz to'g'risida aqliy majoz, majozu-l-mufrad haqida ma'lumot beriladi. Keyingi bosqichda lug'aviy majozga kiruvchi istiora, tasrihiy istiora va uning turlari, fe'lda istiora, yasama so'zlarda (مشتقات) istiora, harflarda istiora, istioraning murashshah, mujarrad va mutlaq turlari, makniy istiora haqida bahs yuritiladi, so'ngra al-majozu-l-mursal, al-majozu-l-murakkab va tamsiliy istiora mavzulari yoritiladi.

Jumladan, haqiqat va majoz haqida shunday deyiladi:

إن اللفظ المستعمل نوعان: نوع لا يتصرف فيه عند استعمال أي تصرف، بل يبقى على أصل وضعه، و يسمى عندهم «حقيقة». نوع يتصرف فيه عند استعمال، و يسمى عندهم «مجازا»¹.

Bu ta'rifda haqiqat va majoz o'rtasidagi farq ko'rsatilgan. Ya'ni: lafz ikki turda qo'llanadi. Biri iste'molda o'zgarmaydi, balki o'zining va'ziy asosida (lafz aslida nimaga atalgan bo'lsa, o'sha narsaning o'zini ifodalaydi) qoladi. U haqiqat deb nomlanadi. Ikkinchisi, iste'molda o'zgaradi. U majoz deb ataladi.

مجاز (majoz) so'zi «جوز» o'zagidan yasalgan bo'lib, «yo'lak», «bo'g'oz (suv yo'li)», «shama, kesatq, qochirim» ma'nolariga ega².

Majozning ta'riflaridan biri:

Asl ma'nosidan ko'chib, o'ziga mos keladigan boshqa narsaning ma'nosini bildirish uchun qo'llanadigan lafz majoz deb ataladi³. Sodda qilib aytganda, «iste'molda ma'nosi o'zgaradigan lafzlar majoz deyiladi»⁴. Masalan: «الأسد» (sher) lafzining shijoatli kishiga nisbatan qo'llanishi.

Shuningdek, Lubad nimaga yo'liqqan bo'lsa, u ham shunga yo'liqadi (ya'ni o'limga). Shunga o'xshash iboralarni arablar عبارة مجازية, ya'ni «majoziy ibora», deb ataydilar. Yana bir misol: طال الأبد على لبـ Lubadga nisbatan abadiylik cho'zildi¹.

¹ حامد عوني. المنهاج الواضح للبلاغة. الجزء الأول. دار الكتاب العربي بمصر. 1953 م. ص. 115.

² «Мажоз» атамаси ҳақида қаранг: Куронбеков А. Тасаввуф адабиёти лингвопозитикаси. —Т.: Akademnashr. 2011. —Б. 267-272.

³ أحمد هاشمي. جواهر في المعاني والبيان والبدیع. بيروت لبنان. 2004. ص. 318.

⁴ Шарифов З. Араб тили. Балогат фанидан маърузалар матни. —Т.: Шоакбар. 2002. —Б. 69.

¹ Ходжаева Р. Мумтоз араб адабиёти жанрлари тизими ва типологияси. —Т., 2015. —Б. 27.

Majoz ma'noni ifodalashda eng yaxshi bayon usullaridan hisoblanadi.

Majoz ikki qismga bo'linadi: aqliy majoz va lug'aviy majoz.

Balog'at olimlari aqliy majoz haqida shunday deydilar:

«Aqliy majoz arab tili uslublaridan biri bo'lib, u tilning boyligi, haqiqat chegarasidan hayolga o'tish qudratidir. Abdulqohir Jurjoni u haqda aytadi: «majozning bu turi balog'at xazinalarining xazinasi, atoqli shoirlar, buyuk yozuvchilarning ijodlari va ne'matlari bo'lib, ularning bayon yo'lida keng quloqch yoyishlari uchun manbadir»¹.

Aqliy majoz lug'aviy emas, chunki lug'aviy majozda lafz o'zi uchun belgilanmagan narsaga xizmat qiladi va o'zi uchun belgilanmagan narsa nazarda tutiladi. Aqliy majozda esa lafz o'zi uchun belgilangan narsaga qo'llanadi.

Aqliy majoz bu ish-harakatni gapda grammatik jihatdan ega bo'lib kelgan, biroq ma'nosiga ko'ra shu fe'lning haqiqiy egasi bo'lmagan so'zga emas, balki shu so'zga aloqador bo'lib, haqiqiy egasini ifodalaydigan so'zga aqlan bog'lashdir. Bu jarayonda haqiqiy eganing ma'nosi, ma'nosi bilan birga grammatik funksiyasi boshqa so'zga ko'chadi.

Majoziy isnod fe'lning sababi, zamoni, makoni, masdariga yoki o'zaro o'zakdosh bo'lgan fo'ilning maf'ulga, maf'ulning fo'ilga isnodi bo'lishi mumkin.

Masalan: وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَامَانَ ابْنِ لِي صَرْخًا لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ [Fir'avn dedi: «Ey Homon, menga bir baland qasr bino qil, shoyad sabablarga yetsam» (MS 40/36)]. Misolda يَا هَامَانَ ابْنِ لِي صَرْخًا ham jumlasidagi ابْنِ (bino qil) fe'li o'z ma'nosida qo'llangan, chunki shunday. Lekin qasr qurish Homonga majozan birlashtirilgan, chunki Homon bino qurilishi sababchisi bo'la oladi, quruvchisi emas, uni quruvchilar qurishi aql orqali bilinadi, shuning uchun bu majoz aqliy deyiladi.

¹ كتاب البلاغة الميسرة

http://www.almaaref.org/books/contentimages/books/allougha_alrabeya/albalagha_almayasara/page/lesson14.htm

Bu kabi aqliy majozning qarinasini¹ aqlidir va bu isnoddagi majoz, chunki Homon bir o'zi bino quradi deb hayol qilindi, ya'ni fe'lga qilingan isnod uning haqiqiy bajaruvchisi emas.

Aqliy majozda isnodda bo'ladigan farqdan kelib chiqib aloqalar² turlicha bo'ladi. Bular:

fe'lning sababga majoziy isnodi. Bu turda yuqorida keltirilgan misoldagi kabi fe'lning fo'ili haqiqiy emas. Lekin shu ish-harakat uning bo'yruq'isiz amalga oshmaydi, ya'ni u ish-harakatning amalga oshishida sababchi hisoblanadi. Shuning uchun fe'l haqiqiy bo'lmagan fo'ilga bog'lanadi va grammatik jihatdan fe'lning egasi bo'ladi. Bu aqliy majozdagi sababiy aloqadir.

fe'lning zamonga majoziy isnodi. Misol:

سَتَيْدِي لَكَ الْآيَّامَ مَا كُنْتُ جَاهِلًا وَيَأْتِيكَ بِالْأَخْبَارِ مَنْ لَمْ تَزُودْ

(Sen bilmagan ajib kunlar endi bo'lar namoyon, xuzuringga kelar kimsa xushxabar-la begumon).

Baytda الإبداء (ko'rinish, namoyon bo'lish)ning isnodi الْآيَّامَ (kunlar). Aslida الْآيَّامَ (kunlar) namoyon bo'lmaydi. U namoyon bo'lish vaqti, shoir aslida «kunlarning voqealari namoyon bo'ladi» demoqchi, bu bilan «الأيَّام» ga isnod bo'lgan (tayangan). Bu ham aqliy majoz. Shu bilan birga kun zamon (vaqt)ning bir bo'lagi va namoyonlik ro'y beradigan vaqt. Isnod qilinayotgan narsa الْآيَّامَ zamonga taalluqli bo'lgani uchun bu majozning aloqasi «zamaniya» deb ataladi.

fe'lning makonga majoziy isnodi. Fe'lning fo'ili haqiqiy bo'lmaydi, ya'ni majoziy bo'ladi. Ish-harakat amalga oshadigan joyga uning fo'ili sifatida qaraladi va grammatik jihatdan ish-harakat amalga oshadigan joy nomi fe'lning egasi bo'ladi. Masalan, جرى النهر (daryo oqdi), aslida daryo emas, undagi suv oqishi ma'lum, shuning uchun ta'bir haqiqatga mos kelishi uchun uning ifodasi جرى الماء في النهر (Daryoda suv oqdi) bo'lishi kerak. Lekin suv oqadigan joyga majozan ish-harakatni amalga oshiruvchi deb qaraladi. Shunda bu ma'no ta'birining grammatik ifodasida ish-harakat amalga oshadigan joy nomi gap egasi bo'ladi.

¹ Bu yerda «qarina» – kalomda oriziy (majoziy) ma'noni haqiqiy ma'no deb tushunishga monelik qiladigan so'z.

² Aloqa – asl va majoziy ma'nolar o'rtasidagi bog'liqlik.

fe'ning masdarga majoziy isodi. Bu turda fe'ning fo'ili haqiqiy bo'lmay, majozan masdar bo'ladi. جَدُّهُمْ (ularning g'ayrati jo'shib ketdi)¹ misolida fe'l جَدَّ fo'il – جَدُّهُمْ, agar ma'no to'liq ta'bir qilinsa جَدَّ الجَدُّ جَدًّا (G'ayrat qiluvchi g'ayratona g'ayrat qildi, ya'ni «astoydil g'ayrat qildi» ma'nosida) tarzida ifodalanishi kerak. Ko'rinib turibdiki, haqiqiy fo'il الجَدُّ. Haqiqiy fo'il tushib qolgan, natijada ish-harakatni bajarish majozan masdarga yuklatilgan. Shuning uchun fe'l masdarga majoziy isod qilingan (tayangan bo'ladi).

ismi fo'ilning maf'ulga isodi. أَوَلَمْ نُمْكِّنْ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا. (Biz ularga omonlik haramini makon qilib bermadikmi?! (MS 28/57). حَرَم (haram) آمِن (omonlik, tinchlik beruvchi) bo'la olmaydi, yashash (tiriklik)ga nisbatan آمِن (tinch) sifati berilgan. Haram (حَرَم) tinch bo'lgan (مَامُون) yashash joyidir, ismi fo'il maf'ulga tayangan. Bu aqliy majozning aloqasi maf'uldir.

Majozga bag'ishlangan dastlabki asar Qur'on majoz haqida bo'lgan. Bu Abu Ubayda Ma'mar ibn al-Musannaning (v.t. 210/825) «Majozu-l-Qur'on» asari bo'lib, undan so'ng ko'plab asarlar yozildi. Ularning eng mashhurlari quyidagilar: Ash-Sharif ar-Roziyning (v.t. 406/1015) «Tafsiru-l-Bayon fi Majozu-l-Qur'on»; Abdul Aziz ibn Abd as-Salomning (v.t. 660/1262) «Al-ishora ila-l-iyjoz fi badi' anvoi'l-majoz»; Jalolu-d-din as-Suyutiyning (v.t. 911/1505) «Majozu-l-Fursan ila Majozu-l-Qur'on»².

O'rta asrlar adabiyotida majoz ko'p qo'llangan. Jumladan, «nayza» tik, kelishgan ma'nosida, «qora arqonlar» temir zanjirlar, «daraxtni tiniq suv bilan sug'orish» yaxshi tarbiya, «bir juft bodom» ko'zlar¹.

2. Istiora. Arab balog'atida istiora bayon ilmida o'rganiluvchi

¹ Arab tilida kalomda fe'l bilan birga shu fe'l masdari (harakat nomi)ning qo'llanishi fe'l ma'nosini kuchaytiruvchi usullardan biri hisoblanadi. Bu o'z navbatida badiiy matnlarda ishtiyoq san'atini hosil qiladi. Jumlaning so'zma-so'z tarjimasini: «ularning g'ayrati g'ayratlashdi», lekin bu usul o'zbek tiliga xos emas.

² Али-Заде А.А. Маджаз. Исламский энциклопедический словарь. — М.: Ансар, 2007.

(<http://dic.academic.ru/dic.nsf/islam/471/%D0%9C%D0%B0%D0%B4%D0%B6%D0%B0%D0%B7>)

¹ Мухтаров Т.А., Сатиев Л.И., Шамусаров Ш.Г. Очерки средневековой арабской прозы. — Т.: Фан, — С. 212.

majozning tarkibida keladi. Bu so'zning lug'aviy ma'nosi «qarzga olingan» va unga istiloh sifatida quyidagicha ta'riflar berilgan, Jurjoni va Sakkoki:

هي أن تذكر أحد طرفي التشبيه و تريد به الطرف الآخر مدعيًا دخول المشبه في جنس المشبه به دالا على ذلك باتباتك للمشبه ما يخص المشبه به¹

(Tashbihning ikki tarafi (mushabbah va mushabbah bihi)dan biri zikr qilinadi, boshqa tarafi nazarda tutiladi. Bunda mushabbah bihi (o'xshovchi)ga xos bo'lgan narsani mushabbah (o'xshatiluvchi)ga tegishli qilish orqali mushabbah mushabbah bihining jinsi (turi)ga kirishi da'vo qilinadi).

Solih Sosa:

الإستعارة: هي تشبيه بليغ حذف أحد طرفيه²

(Istiora balig' tashbih taraflaridan birining tushib qolishidir).

Ali Jorim, Mustafo Amin:

الإستعارة من المجاز اللغوي، و هي تشبيه حذف أحد طرفيه، فعلاقتها المشابهة دائما³.

(Istiora lug'aviy majozdir, u ikki tarafidan biri tushirilgan tashbih, doim mushabbahga (ma'no jihatdan) bog'lanib turadi).

Atoulloh Husayniy: «Istiora majozning bir nav'idur. Majozning turli nav'lari bordur. Jumladan istiora uldurkim, yasoq va iroda etilgan ma'no orasindagi aloqa o'xshashliqtur: sher lafziyu yuraklig kishi ma'nosidag'idek»⁴.

تَكَادُ تَمَيُّزُ مِنَ الْغَيْظِ كُلُّمَا أَلْقَى فِيهَا فَوْجٌ سَأَلَهُمْ خَزَنَتُهَا أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَذِيرٌ

(U g'azabdan yorilib ketay deydi. Har qachon unga yangi guruh tashlanganda uning xizmatkorlari: «Sizlarga ogohlantiruvchi kelmaganmidi?» deb so'raydi (MS 67/8).

فأمطرت لؤلؤا من نرجس فسقت وردا وعضت على الغناب بالبردي⁵

(Nargisdan dur yog'ilib, atirgul uzra tushganda, u do'llar bilan

¹ أبو يعقوب يوسف السكاكي. مفتاح العلوم. مطبعة مصطفى النباهي الحلبي و أولاده بمصر. 1937. ص. 184.

² صالح ساسه. المنجد في الإعراب والقواعد والبلاغة والعروض. دار الرائد للطباعة والنشر. ص. 345.

³ علي جارم، مصطفى أمين. البلاغة الواضحة. البيان. المعاني. البنية. القاهرة. 1999. ص. 77.

⁴ Атоуллох Хусайний. Бадойиъ-с-сапойиъ. Форсчадан А.Рустамов таржимаси. —Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. —Б. 219.

⁵ Сайдумаров М. Харирий мақомалари. —Т.: Комуслар бош тахририяти. 1996. —Б. 70.

unnobni ezib turardi). Bu baytda o'xshatish vositasi va o'xshovchilar ko'z, yonoq, yosh, tish va barmoq so'z bilan ifodalanmagani uchun istiora bo'la oladi.

Istioraning ruknlari uchta: المستعار منه (al-musta'ār minhu), ذات المستعار (al-musta'ār), المشبه به (zātu-l-mušabbah bihi).¹

«Tuzilishiga ko'ra bir so'z yoki iboradan tashkil topgan istiora «sodda istiora», birikmali istioralar «murakkab istiora» sanaladi.

Istioralar tarkibiga ko'ra ikkiga bo'linadi. O'xshatilgan narsa yoki tushuncha, ya'ni mushabbah tushirilgan istioralar «istiorai musarraxa», o'xshovchi, ya'ni mushabbihun bihi tushirilgani esa «istiorai makniya» deb ataladi.²

Istiora yoki boshqa she'riy san'atlarning lutf (san'at turi S.R.) bilan kelishi murakkab hollardan hisoblanadi va u shoirdan yuksak mahorat talab qiladi.³

«Istiora tashbihga yaqin bo'lib, undan o'zining ifodalanish usuli va ma'nosining kengligi bilan farqlanadi.

Istioraning yana asliyya, taba'iyya turlari ham bor.

Ifodalanishiga ko'ra otlardan tashkil topgan istioralar «istiorai asliya», fe'llardan tuzilganlari esa «istiorai fe'liya» deyiladi⁴. Istiorai fe'liyaga misol:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ «يُنْزَلُ رَبُّنَا تَبَارَكَ وَتَعَالَى كُلَّ لَيْلَةٍ إِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا حِينَ يَبْقَى ثُلُثُ اللَّيْلِ الْآخِرِ فَيَقُولُ مَنْ يَدْعُونِي فَأَسْتَجِيبَ لَهُ وَمَنْ يَسْأَلُنِي فَأُعْطِيَهُ وَمَنْ يَسْتَغْفِرُنِي فَأَغْفِرَ لَهُ».

Abu Hurayra roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: Rasululloh sollallohu alayhi vasallam: «Rabbimiz taborak va taolo har tun kechaning oxirgi uchdan biri qolgan paytda dunyo osmoniga tushadi va: «Kim menga duo qiladi, uni ijobat qilaman, kim mendan so'raydi, unga ato qilaman, kim mendan mag'firat so'raydi, uni mag'firat qilaman, deydi» dedilar.

Bu istioradir. Ya'ni «dunyo osmoniga tushadi» so'zlari ko'chma ma'noda ishlatilgan bo'lib, «kechaning uchdan biri qolgan vaqtda,

duo qiluvchilarning duolari shak-shubhasiz qabul qilinadi» ma'nosi iroda qilingan.¹

Atoulloh Husayniy istioraning fazilati haqida shunday deydi: «Istiora, balki umuman majoz yiroq bo'lmay tab'qa ma'qulu maqbul bo'lsa, so'zning mukammal ziynatidur va fasohatu balog'at arabobi qoshinda haqiqattin yaxshiroqtur»².

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Majozning ta'rifi qanday?
2. Majozning qismlari haqida ma'lumot bering.
3. Majozning qanday turlarini bilasiz?
4. Istioraning ruknlarini aniqlang.

3.5. Kinoya va uning turlari

Dars rejasi:

1. Kinoyaning mohiyati.
2. Kinoyaning turlari.

Tayanch iboralar: kinoya, mukanna, belgi, sifatlash, mavsum.

1. Kinoyaning mohiyati. Bayon ilmida kinoya haqida uning ta'rifi va turlari tavsiflanadi. كناية «kināyat(un)» so'zi arabcha «ك ن» o'zagidan yasalgan كني «kana» fe'lining (ma'nolari: 1. laqab qo'ymoq, nom bermoq; 2. ishora bilan bildirmoq; shama qilmoq) harakat nomi (masdari)dir. Ma'nosi belgi, ishora.

Kinoyaning istilohdagi ma'nosi haqida arab olimlari shunday deyдилar, Ibn Manzur:³

الكناية أن تتكلم بشيء وتريد غيره وكفى عن الأمر بغيره يكنى كناية عني إذا تكلم بغيره مما يستدل عليه.

(Biror narsani gapirib, boshqasini nazarda tutsang kinoya. Ish, holatga o'zidan boshqa nom beriladi. Kinoya qilish o'shanga dalolat qiladigan boshqa (narsa)ni gapirishni bildiradi).

¹ 127. ص. 1953 م. دار الكتب العربي بمصر. حامي عوني. المنهاج الواضح للبلاغة. الجزء الأول. دار الكتب العربي بمصر. 1953 م. ص. 127.

² Хужаев М. Чустий лирикасида истиора. Шаркшунослик. №2. 2001. –Б 3-5.

³ Хужаев М. Ўша манба. –Б 3-5.

⁴ Хужаев М. Ўша манба. –Б 3-5.

¹ http://islom.uz/content/view/3343/191/#_ftn7

² Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А.Рустамов таржимаси. –Т.: Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. –Б. 219.

³ <http://www.shamela.ws> ابن منظور. لسان العرب

[bir] الْكِنَايَةُ: أَنْ تَتَكَلَّمَ بِشَيْءٍ وَأَنْتَ تُرِيدُ بِهِ غَيْرَهُ¹: Muhammad Husayniy: narsani gapirib, boshqasini nazarda tutsang kinoya (bo'ladi)].

Abu Yoqub Yusuf Sakkokiy:² الكناية هي ترك التصريح بذكر الشيء على ما ذكر ما يلزمه لينتقل من المذكور على المتروك.

(Kerak bo'lgan narsa ochiq-oydin ifodalanmaydi, balki boshqa biror narsani aytish orqali bildiriladi, kerakli ma'no aytilgan lafzdan aytilmaganga ko'chishi kerak).

Jaloliddin Muhammad bin Abdurrahmon Qazviniy:³

الكناية لفظ أريد به لازم معناه مع جواز إرادة معناه حينئذ...

(Kinoya kerakli ma'nosini ifodalash mumkin bo'lgan so'z.)
Atulloh Husayniyning ta'rifi quyidagicha: ani ba'zida irdof ham derlar va ul andin iboratturkim, bir ma'noni anga lozimu tobi' ma'no uchun yasalg'an lafz bila ul tarzda ta'bir qilurlarkim, agar ul lafzning o'z yasog'in iroda qilsalar ham ravo bo'lur⁴.

Buni arab olimlari طویل النجاد misol orqali izohlaydilar⁵:

Ya'ni: «falonchi, uzun, qilichbog'» so'zlari qo'llangan jumlani ya'ni «Muhammadning qilichbog'i uzundir» yoki «Muhammad baland bo'yli» tarzida tushunish mumkin. Bularan birinchisi jumlaning haqiqiy ma'nosini, ikkinchisi uning boshqa ma'nosini ifodalaydi. Har ikkala holatda ham jumla ma'noga ega va u to'g'ri hisoblanadi, lekin u kinoyada qo'llanganda ikkinchi ma'noga ishora qilinadi.

Kinoyada aytilgan lafz «mukanna 'anhu» yoki «makniy 'anhu», nazarda tutilgani «mukanna bihi» yoki «makniy bihi» deb nomlanadi.

2. Kinoyaning turlari. Olimlar kinoyani sifat, mavsuf va nisbat turlarga ajratadilar.

¹ محمد بن محمد بن عبد الرزاق الحسيني، أبو الفيض، الملقب بمرتضى، الزبيدي. تاج العروس من جواهر القاموس <http://www.shameela.ws>

² أبو يعقوب يوسف السكاكي. مفتاح العلوم. مطبعة مصطفى النبابي الحلبي و أولاده بمصر. 1937.

³ جلال الدين أبو عبدالله محمد بن سعد الدين بن عمر القزويني. الإيضاح في علوم البلاغة. دار إحياء العلوم - بيروت. 1998.

⁴ Атоллоҳ Хусайний. Бадойиу-с-санойи. Форсчалан А. Рустамов таржимаси. - Т.: Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. - Б. 221.

⁵ أبو يعقوب يوسف السكاكي. المرجع السابق؛ عبد الرحمن حسن حنيفة الميداني. البلاغة العربية أسسها وعلومها وفنونها. بيروت. 1996.

Ba'zan kinoya sifatlash orqali bo'lib, mavsuf (sifatlanuvchi) nazarda tutiladi, masalan, فلان نظيف اليد (so'zma-so'z: falonchi qo'li toza) misolida sifatlanuvchining aybsiz, halol ekani unga berilgan. Sifatlanuvchi sifatini orqali ifodalanmoqda va bu ibora «falonchi halol odam» ma'nosini anglatadi. Shuningdek, islom tarixida as-Siddiq, ya'ni «rostgo'y» sifatini Abubakr (r.a.)ga, al-Faruq, ya'ni «donishmand» sifatini Umar (r.a.)ga berilgani ma'lum¹ va ular ko'p hollarda o'z ismlari o'rniga yuqoridagi sifat-so'zlar bilan atalganlar. Demak, bir kishiga berilgan sifat uning egasi, ya'ni sifatlanuvchiga ishora qiladi.

فَمَسَاهُمْ وَبَسَطَهُمْ حَرِيرٌ وَصَبَحَهُمْ وَبَسَطَهُمْ ثَرَابٌ²

(Kech kirganda ipakka yotdilar, tongda ularni tuproqqa qordilar.)

«gilamlari ipak»dan jumlasini orqali ular hujumga uchrashlaridan oldin izzat-ikromda bo'lganliklariga ishora qilinsa, «gilamlari tuproq»dan jumlasini vositasida ular hujumdagi mag'lubiyatdan so'ng nochor ahvolda qolganlari ifodalanadi. Ikki holatda ham kinoya sifatlash bilan amalga oshirilgan³.

Kinoyaning mavsuf turida sifatlanuvchi orqali sifatga ishora qilinadi, masalan, دار السلام «Doru-s-salom» deganda Bog'dod, طيبة هو حارس على «Toyibba» deganda Madinatun nabiyya tushuniladi. U moli ustida qo'riqchi (so'zma-so'z: U moli ustida qo'riqchi) iborasi mol to'plab, undan foydalanmaydigan baxilga nisbatan aytiladi yoki shu ma'noda ham (so'zma-so'z: qo'li qisilgan) iborasi ham ishlatiladi⁴ va bu kinoyalarda sifatlanuvchi orqali uning sifati ifodalangan.

Nisbat bilan ifodalangan kinoyada bir ish boshqasiga nisbat qilib yoki sifatlanuvchining sifatiga nisbatan aytiladi. Masalan, العزr iborasida «izzat-ikrom» uyu emas, shaxsga nisbatan aytilgan. Yoki عین هذا (so'zma-so'z: izzat-ikrom uning uyida) iborasida «izzat-ikrom» uyu emas, shaxsga nisbatan aytilgan. Yoki عین هذا (so'zma-so'z: izzat-ikrom uning uyida) iborasida «izzat-ikrom» uyu emas, shaxsga nisbatan aytilgan.

¹ علي بن نايف الشحود. الخلاصة في علوم البلاغة. <http://www.shameela.ws>

² <http://www.shameela.ws>: شرح ديوان المتنبي. ص. 273؛ علي الجارم و مصطفى أمين. البلاغة الواضحة. ص. 147

³ عبد الرحمن حسن حنيفة الميداني. البلاغة العربية أسسها وعلومها وفنونها. <http://www.shameela.ws>

⁴ بيروت. 1996. ص. 1/473-1/474

علي بن نايف الشحود. المرجع السابق.

(Muslim musulmonlarga tili va qo'li bilan yaxshilik qiluvchidir) orqali islom yomonning sifatini inkor qilishi nazarda tutilgan.

Mukanna bihi va mukanna 'anhu orasidagi vositalari ko'p bo'lgan kinoya talvih deb atalgan. «Talvih»ning lug'aviy ma'nosi kimgadir uzoqdan ishora qilish. Masalan, فلان كثير الرماد (falonchining kuli ko'p) iborasi mehmondo'st kishiga nisbatan ishlatiladi. Kulning ko'p bo'lishi ko'p olov yoqilishiga, olovning ko'p yoqilishi ko'p yemak pishirishga, bu esa eyuvchilarning ko'pligiga, biror badaviy kimsa huzurida yeyuvchilarning ko'p bo'lishi uning mehmonlarni samimiy kutib olishiga va, nihoyat, o'sha kimsaning sahiy mehmondo'st ekaniga dalil bo'ladi². Ko'rinib turganidek, biror kishining kuli ko'pligiga ishora qilish bilan uning mehmondo'stligini anglash bir qancha vosita orqali amalga oshdi.

Kinoyaning ramz turida mukanna bihi va mukanna 'anhu orasidagi vositalar kam bo'ladi, bunda kinoya yashirin bo'lishi kerak. Masalan, «tentaklik» tushunchasining عريض القفا («keng ensa») yoki عريض الوساد («keng yostiq») iboralari orqali ifodalanishi. Bu ibora «ensasi keng kishi, odatda, kaltafahm bo'ladi va ensa keng bo'lgach, uxlaganda keng yostiqqa ehtiyoj sezadi» degan tasavvurga asoslangan³. «Ramz»ning lug'aviy ma'nosi o'ziga yaqin turgan narsaga yashirin tarzda ishora qilishdir⁴.

Imo yoki ishora kinoyaning mukanna bihi va mukanna 'anhu orasidagi vositalar ko'p ham, yashirin ham bo'lmaydigan turi¹. Masalan, Abu Tammam Abu Sa'idning saxiyligiga ochiq-oydin, yashirmay ishora qiladi:

أَبَيَّنَ فَمَا يَزُرُّنْ سِوَى كَرِيمٍ وَحَسْبُكَ أَنْ يَزُرُّنْ أَبَا سَعِيدٍ

(Sahovatli kishi (Abu Sa'id)dan boshqani ziyorat qilmayaptilar,

¹ <http://www.shamela.ws>: علي بن نايف الشحود. الخلاصة في علوم البلاغة.
² <http://www.shamela.ws>: عبد الرحمن حسن حبنكة الميداني. البلاغة العربية أسسها وعلومها وفنونها.
³ عبد الرحمن حسن حبنكة الميداني. المرجع السابق.
⁴ علي بن نايف الشحود. المرجع السابق.
¹ عبد الرحمن حسن حبنكة الميداني. المرجع السابق.

الرجل (so'zma-so'z: bu kishining ko'zi to'la zakovat) iborasi kishining aqli, ziyrak ekaniga ishora qiladi¹. Bu yerda sifatlanuvchi «kishi»ga uning sifati «zakovatlik» nisbat qilingan.

Kinoya mukanna bihi va mukanna 'anhu orasidagi vosita kam-ko'pligiga ko'ra qariba (yaqin) va ba'ida (uzoq) turlarga bo'linadi.

Qariba kinoyada mukanna bihi va mukanna 'anhu orasidagi vosita kam bo'ladi. Bu kinoya ochiq bo'lib, unda maqsadni anglash oson. Masalan:

فَلانٌ ثَوْبُهُ طَوِيلٌ، وَقَنْسَوْتُهُ كَبِيرَةٌ، وَحِذَاؤُهُ يَتَسَعُّ لِقَدَمَيْنِ.

(Falonchining kiyimi uzun, bosh kiyimi katta va poyafzali keng) iborasi «u baland bo'yli, katta boshli, katta oyoqli» yoki «uning bo'yi baland, boshi va oyog'i katta», ya'ni «yirik jussali» ma'nosini anglatadi.

Ba'ida kinoya odatda ko'plab masallarda bu kinoyaning yashirin turi uchraydi, u chuqur fikrlash orqali anglanadi, bu kinoyada mukanna bihini mukanna 'anhuga bog'laydigan vositalar ko'p bo'ladi. Uning ochiq kinoya turi ham mavjud. Masalan, فراغ («berilish», «ko'z») so'zlarining birikmasi) iborasi bilan hasad kinoya qilinadi. Ma'lumki, chiroyli narsani ko'rgan kishi uni yoqtirib qolishi, yoqtirib qolgach unga erishishni xohlashi, xohish tufayli hasad qilishi mumkin. Bu misolda hasadga olib keluvchi vosita bir qancha. Lekin فراغ العين iborasining «hasad»ga kinoya tarzida ishlatilishi uni qo'llashdan ko'zlangan maqsadni yashirmaydi².

Sakkokiy kinoyani ta'riz, talvih, ramz va imo (yoki ishora) turlarga ajratadi¹.

Agar keltirilgan kalom aytilgandan boshqa narsaga dalolat qilsa va bu narsa vaziyat orqali bilib olinsa, ta'riz bo'ladi. Masalan:

¹ <http://www.shamela.ws>: علي بن نايف الشحود. الخلاصة في علوم البلاغة.
² <http://www.shamela.ws>: عبد الرحمن حسن حبنكة الميداني. البلاغة العربية أسسها وعلومها وفنونها.
¹ Qarang: أبو يعقوب يوسف السكاكي. مفتاح العلوم. مطبعة مصطفى النجاشي الطنطاوي و أولاده بمصر. 1937.
¹ عبد الرحمن حسن حبنكة الميداني. المرجع السابق.

Abu Sa'adni ziyorat qilishlarining o'zi senga yetarlidir).

Bu kabi ochiq kinoyalar o'z tabiatiga mos ravishda imo yoki ishora deb atalgan. Chunki «imo» yoki «ishora»ning lug'aviy ma'nosi ochiq-oydin ishora qilishni anglatadi.

Demak, kinoya va uning xususiyatlari arab olimlari tomonidan ilk o'rta asrlardan boshlab o'rganila boshlangan. Keyingi olimlar bu borada ularning fikrlarini rivojlantirdilar. Kinoya nutq go'zalligi va ta'sirchanligini oshirish maqsadida arab xalq og'zaki va yozma ijodida keng qo'llanib kelinyapti.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Kinoya tushunchasiga ta'rif bering.
2. Kinoyaning qanday tarkibiy qismlari mavjud?
3. Ochiq kinoyaning belgilarini ayting.

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. Mumtoz adabiyotda majozning qo'llanilishi.
2. Turkiy (arab, fors) adabiyotda kinoya.
3. Istiora (xalq og'zaki ijodi namunalari misolida).

4-MAVZU. BADI' ILMI

4.1. Badi' ilmi va uning tasnifi

Dars rejajasi:

1. Badi' ilmi.
2. Badi' ilmining tasnifi.

Tayanch so'zlar: badi', badi' ilmi, muxassinotu-l-lafziyya, al-muxassinotu-l-ma'noviyya.

1. Badi' ilmi. Balog'at ilmining badi' bo'limida tilning yetukligini mumkin qadar namoyon qilish vositalaridan bo'lgan badiiy san'atlar o'rganiladi. Balog'at olimlari ularni san'at hosil qilishdagi xususiyatiga ko'ra ikki katta guruhga ajratadilar. Birinchisi, so'zning tovush jihatini e'tiborga olib hosil qilinadigan san'atlar bo'lib, ular *المحسنات اللفظية* (al-muxassinotu-l-lafziyya), ya'ni «lafziy go'zalliklar» deb ataladi. Ikkinchisi, so'zning ma'no tomoni hisobga olinadigan ma'noviy san'atlar bo'lib, ular *المحسنات المعنوية* (al-muxassinotu-l-ma'noviyya), ya'ni «ma'no go'zalliklari» deb nomlanadi.

Badiiy san'atlar sharq filologiyasidan farqli o'laroq, g'arb filologiyasi va ular orqali bugungi kun o'zbek filologiyasida adabiyotshunoslik sohasida ko'riladi va u «badiiy» yoki «she'riy» san'atlar deb yuritiladi. Bu san'atlar turkiy xalqlar ijodida ham keng qo'llangan bo'lib, ularning tasnifi, ta'rifi va nomlari arabshunos olimlarning asarlari orqali o'zlashtirilgan va rivojlantirilgan.

2. Badi' ilmining tasnifi. Arab tilidagi manbalarda badiiy san'atlar «al-muxassinotu-l-lafziyya» (lafz go'zalliklari), «al-muxassinotu-l-ma'noviyya» (ma'no go'zalliklari) deb ataluvchi ikki guruhga ajratilgan. Bu borada arab balog'atchilari orasida munozara bo'lmagan va hozirgacha badi' san'atlar shu tasnif asosida o'rgatiladi. «Lafziy» atamasi san'at hosil qilishda so'zning aynan tovush jihati e'tiborga olingan, «ma'noviy» atamasi san'at hosil qilishda so'zning aynan ma'no jihati e'tiborga olingan san'atlarga qo'llanadi. Lekin lafziy san'atlarni hosil qilishda Sakkokiy ta'kidlaganidek, «lafz ma'noga tobe bo'lishi kerak».

Bugungi o'zbek adabiyotshunoslari orasida «...she'riy san'at shakl va mazmun birligidagina yuzaga chiqadi, faqat konkret holatda ulardan biri yetakchiroq mavqeda bo'lishi mumkin. Badiiy asar, ayniqsa, she'riy asar, qachonki ma'no ham, shakl ham go'zal bo'lsagina, haqiqiy san'at hodisasi hisoblanadi... She'riy san'atni tasniflashda «lafziy» va «ma'noviy» xususiyatlarni asos qilish u qadar to'g'ri emas»¹, deb san'atlarni aynan lafz go'zalligi yoki aynan ma'no go'zalligi deb atashning to'g'riligiga shubha bildiradilar.

Bu masalaga oydinlik kiritish uchun balog'at olimlariga murojaat qilish, ular tomonidan amalga oshirilgan badiiy san'atlar tasnifini o'rganish, balog'at ilmining rivojlanish jarayonlari bilan bog'liq o'zgarishlarni, arab, fors, turkiy, jumladan o'zbek olimlarining fikr-mulohazalarini e'tiborga olish lozim bo'ladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. «Badi' ilmi» deganda nimani tushunasiz?
2. «Badi' ilmi»ning tarkibiy qismlari nimadan iborat?
3. «Badi' ilmi» bo'yicha yurtimizda kimlar izlanishlar olib borishgan?

4.2. «Lafziy san'atlar» tushunchasi

Dars rejasi:

1. Lafziy san'at turlari.
2. Lafziy san'atlarda tovushdoshlik xususiyati.

Tayanch so'zlar: lafziy san'atlar, «Miftohu-l-ulum» asari, lafz, tovushlar orqali, tovushdoshlik, yangroq tovushlar, noyangroq tovushlar.

1. Lafziy san'at turlari. Balog'at ilmining badi' bo'limiga kiruvchi san'atlar ko'p bo'lsa-da, arab balog'atiga bag'ishlangan aksar kitoblarda ularning faqat ko'p qo'llanadigan turlari haqidagina ma'lumot berilgan.

¹ Мамажонов З. Шейрий санъатларни таснифлаш масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 2005. №6. –Б. 48-51.

Homid Avniy «Al-minhaju-l-vodih»da quyidagi lafziy san'atlar keltirilgan: jinos (tajnis), raddu-l-'ajz 'ala-s-sadr, aks, saj', izdivoj.¹

Ahmad Hoshimiyning «Javohiru-l-balog'a» asarida yuqoridagilardan tashqari tashif, izdivoj, muvozana, tashri', luzum ma la yalzam, ma la yastahilu bi-l-in'ikos, muvoraba, i'tilofu-l-lafzi ma'a-l-lafzi, tasmit, insijom yoki suhula, iktifo', tatriz san'atlari haqida ham ma'lumot bor.²

Mumtoz manbalarga kelsak, Sakkokiyning «Miftohu-l-ulum» asariga lafziy san'atlardan tajnis (tajris tomm, noqis tajnis, muzayyal tajnis, muzori' tajnis, lohiq tajnis), ishtiyoq, raddu-l-'ajz 'ala-s-sadr, qalb, saj', tarsi' kiritilgan, «nuqtali-nuqtasiz harflardan ham go'zallik yaratish mumkin» ekani aytilgan.³

Atoulloh Husayniy lafziy san'atlarga «xat suvratig'a taalluqlug'« san'atlarni ham qo'shgan holda quyidagilarni kiritadi: tarsi', tajnisli tarsi', tajnis (lafz-i tajnis, tajnis-i noqis, tajnis-i muzayyal, tajnis-i muzori', tajnis-i lohiq, tajnis-i aks, tajnis-i muzdavaj, tajnis-i murakkab, g'ayr-i lafziy tajnis), raddu-l-'ajz mina-s-sadr, qalb (maqlub-i kull, maqlub-i ba'z, maqlub-i mujannah, maqlub-i mustaviy), saj' (saj'-i mutavoziy, saj'-i mutarraf, saj'-i mutavozin), mumosala, tashtir, tajziya, tasri', tasmit, aks, tardid, taattuf, tashri', zulqofiyatayn, tavshih, talavvun, tarofuq, maqru ba nazmu nasr, maqru-l-lug'atayn, mulamma', muqatta', muvassal, raqto, xayfo, jami'u-l-huruf, hazf, e'not, tazmin-i muzdavaj, mutazalzil, murabba', mu'aqqad, mudavvar, mushajjar, tavsīm, mushokala.⁴

Atoulloh Husayniy «lafz» atamasiga «lafz» so'zining birinchi ma'nosi «og'izdan chiqarib tashlash» va «so'z aytish» bo'lib, uni so'zga nisbatan qo'llaganda so'zning tovush tomoni nazarda tutiladi»⁵ deb izoh beradi. Demak, lafziy go'zalliklar tovushlar orqali hosil qilinadi.

¹ حامد عوني. المنهاج الواضح للإبلاغ. الجزء الثاني. دار الكتاب العربي بمصر. 1953. ص. 234-198.

² أحمد هاشمي. جواهر في المعاني والبيان والبيدع. بيروت-لبنان. 2004. ص. 439-424.

³ أبو يعقوب يوسف السكاكي. مفتاح العلوم. مطبعة مصطفى النبابي الحلبي و أولاده بمصر. 1937. ص. 202-204.

⁴ Атоуллох Хусайни. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. –Б. 35-121.

⁵ Атоуллох Хусайни. Ўша манба. –Б. 39.

Badiiy asar yaratilayotganda, albatta, soʻzlarning maʼno jihati eʼtibordan chetda qolmaydi, lekin lafziy sanʼatlarda tanlangan soʻzning maʼnosi koʻzlangan maqsadga mos boʻlib, tovushlari jihati sanʼat hosil qilishga halal bersa, tanlangan soʻzning maʼnodoshlari orasidan tovush jihatdan mos keluvchi shakli tanlanadi. Masalan, quyidagi misolga nazar solinsa:

لما اقتعدت غارب الاغتراب، وأنتنتي المترية عن الاغتراب،
طوحت بي طوانح الزمن، إلى صنعاء اليمن.

(Gʻariblik tulporiga minganimda va faqirlik doʻstlarimdan uzoqlashtirganda, zamon oqimi meni Yaman Sanasiga olib ketdi)»,¹ unda طوحت طوانح غارب اغتراب، مترية إغتراب، طوحت طوانح biri ishtiyoqni hosil qilgan. Oʻz navbatida لاغتراب va لاغتراب soʻzlari va الزمن va الزمن soʻzlari tajnis orqali sajʼ hosil qilib turibdi. Bu tasodifiy emas, balki ohangdosh soʻzlar maxsus tanlangan.

Bu kabi kalom ohangdorligini taʼminlovchi vositalar tovushlarning oʻzaro munosabatga kirishishidan vujudga keladi. Lafziy sanʼatlar maʼnoning goʻzal holatda taqdim etilishini taʼminlaydi va estetik zavq uygʻotib, unga boʻlgan ragʻbatning kuchayishiga olib keladi. Ragʻbat uygʻotish maʼnoni yetkazishdagi muhim qadamdir. Doimo goʻzallikka intiluvchi inson tabiati oʻzi uchun zarur xabarlarini nutq orqali qabul qilishda ham uning goʻzal shaklga ega boʻlganini tanlashga moyil boʻladi. Sayqallangan maʼnoning goʻzal shaklga ega boʻlishi komil kalomni yuzaga keltiradi.

Demak, lafziy sanʼatlarda soʻzlarning tovushdoshlik xususiyati birinchi oʻringa chiqadi.

2. Lafziy sanʼatlarda tovushdoshlik xususiyati. Lafziy sanʼatlarning yuzaga kelishida tilning tovushdoshlik xususiyatlariga tayaniladi. Bu haqda olimlarimiz shunday deganlar: «Tildagi tovushlar tovushdoshlik nuqtai nazaridan bir xil emas. Ularni dastlab ikkiga boʻlib, bir turini noyangroq, ikkinchi turini yangroq tovushlar deb atash mumkin. Eng noyangroq tovushlar lablanmagan va qisqa unlilardir... Noyangroqlik unli kengaygan sari kamayib boradi... Noyangroq tovushlar ohangdoshlik paydo qiladi.

Yangroqdoshlik bilan ohangdoshlik birlashganda jarangdoshlik vujudga keladi. Toʻliq yangroqdoshlikda hamma yangroq tovushlar bir xil boʻlsa, chala yangroqdoshlikda ularning bir qismigina bir xil boʻladi... Agar tartibli yangroqdoshlik va ohangdoshlik birlashsa, toʻliq lafzdoshlik vujudga keladi. Toʻliq lafzdoshlik tilshunoslikdagi omonimiya (shakldoshlik yoki mutashokillik)»dan farq qiladi... Sanʼatda tenglikdan koʻra uygʻunlik muhimroq. Lekin toʻliq lafzdoshlikning toʻliq omonimiya bilan tenglashishini ham hisobga olib, bunisini tugal lafzdoshlik deb ataymiz. Ammo bu lafzdoshlikning qutbi boʻlib, shu yerda lafzdoshlik tugaydi...»¹

Arab balogʻatchilari lafzdoshlikdan hosil boʻlgan bunday sanʼatlarga yuqorida taʼkidlanganidek, sajʼ, tajnis, ishtiyoq, raddu-l-ʼajz ila-s-sadr, tarsiʼni kabi sanʼatlarni kiritadilar, ayrim olimlar² iqtibosni ham qoʻshadilar.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Lafziy sanʼatlarning xususiyatini aniqlang.
2. «Miftohu-l-ulum» asarida qaysi lafziy sanʼatlar keltirilgan?
3. Tilning tovushdoshlik xususiyatlari haqida maʼlumot bering.

4.3. «Maʼnaviy sanʼatlar» tushunchasi

Dars rejası:

1. Maʼnaviy sanʼat turlari.
2. Badiiy sanʼatlarning ajam xalqlariga xos tasnifi.

Tayanch soʻzlar: lafziy sanʼatlar, maʼnaviy sanʼatlar, lafziy-maʼnaviy sanʼatlar.

1. Maʼnaviy sanʼat turlari. Badiiy sanʼatlar sirasiga kiruvchi maʼnaviy sanʼatlarni hosil qilishda soʻzning maʼno tomoni hisobga olinadi va ular «al-muhas-sanotu-l-maʼnaviyya», yaʼni «maʼno goʻzalliklari» deb nomlanadi.

Balogʻat ilmi asoschisi Abu Yoqub Yusuf as-Sakkokiy

¹ Сайдумаров М. Харирий мақомалари. —Т.: Қомуслар бош тахририяти. 1996. —Б. 72.

¹ Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. —Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. —Б. 31-33.

² على جارم، مصطفى أمين. البلاغة الواضحة. البيان. المعاني. البديع. القاهرة. 1999. ص. 308.

«Miftohu-l-'ulum» asarida ma'noviy san'atlarga tavriya, tiboq, muqobala, husnu-t-ta'lil, tiboq (mutobaqa, ittidad), muqobala, mushokala, muro'otu-n-nazir, muzovaja, laff va nashr, jam', tafriq, taqsim, jam' ma'a tafriq, jam' ma'a taqsim, jam' ma'a tafriq va taqsim, iyhom, tavjih, suqu-l-ma'lum masoqa g'ayrih (boshqalarda tajohulu-l-orif), i'tirod, istitbo', iltifot, taqlilu-l-lafz kabilarni kiritgan¹.

Jaloliddin Muhammad bin Abdurrahmon Qazviniiy «Talxisu-l-miftoh»da mutobaqa ((tiboq, ittidad), tiboqu-l-ijob, tiboqu-s-salb), iyhom muqobala, muro'otu-n-nazir, tanosib, iyhomu-t-tanosib, irsod (tashim), mushokala, muzovaja, aks, ruju', tavriya (iyhom), istaxadd, laff va nashr, jam', tafriq, taqsim, jam' ma'a-t-tafriq, jam' ma'a-t-taqsim, jam' ma'a-t-tafriq va-t-taqsim, tajrid, mubolag'a, mazhab kalomiy, husnu-t-ta'lil, tafri', ta'kidu-l-madh, istitbo', idmoj, tavjih, tajohilu-l-orif, ittirod kabi san'atlarni qayd etgan².

Zamona olimlaridan Homid Avniyning «Al-minhaju-l-vodih» kitobiga kiritilgan ma'noviy san'atlar mutobaqa, muqobala, mushokala istixdom, tavriya, laff va nashr, tavjih, iqtibos, jam', tafriq, taqsim, mubolag'a, husnu-t-ta'lil, ittilofu-l-lafz ma'a-l-ma'na, husnu-l-ibtido', husru-l-xitamdir³.

Ahmad Hoshimiy «Javohiru-l-balag'a» asarida quyidagi ma'noviy san'atlar haqida ma'lumot keltiradi: tavriya, istixdom, istidroj, iftinon, tiboq, muqobala, muro'otu-n-nazir, irsod, idmoj, al-mazhabu-l-kalomiy, husnu-t-ta'lil, tadrij, mushokala, muzovaja, tay va nashr, jam', tafriq, taqsim, al-jam' ma'a-t-tafriq, al-jam' ma'a-t-taqsim, mubolag'a, mug'obara, ta'kidu-l-madh bi-ma yushbihi az-zam, ta'kidu-l-madh bi-ma yushbihi al-madh, tavjih, nafi-sh-shay' bi-l-ijaba, mavjib, tafri', istitbo', as-salb va al-ijob, ibdo', al-uslub al-hakim, tashobihu-l-atrof, aks, tajohulu-l-orif⁴.

Atoulloh Husayniy aytadi: «Bu ikki nav'dur. Biri uldurkim jami' arab fuqarosi va ajam shuarosi qoshida sanoyi'ga kirur.

Ikkinchi nav'i uldurkim ajam shuarosi qoshida sanoyi' turkumidindur, ammo arab fusahosining bari bir bo'lub, ani nutqning zotiy go'zalliklaridin deb hisoblapturlarkim, aning bayoni ma'oniylilmi va bayon ilmining vazifasidur, va badiiyyat sanoyi'idin deb hisoblapturlarkim, aning bayoni badi' ilmining vazifasidur, holbuki tamhidda zikr etilganidek ul oriziy go'zalliklardindur»¹.

Birinchi turga quyidagi san'atlarni kiritadi: tajvih, iyhom, ta'kidu-l-madh bimo yashbahu-z-zam, ta'kidu-z-zam bimo yashbahu-l-madh, istitbo', idmoj, ta'liq, hazlun murodu bihi-l-jidd, tajohulu-l-orif, talmih, irsolu-l-masal, kalom-i jomi', mazhab kalomiy, husnu-t-ta'lil, tafri', tahakkum, jam', tafriq, taqsim, jam'u tafriq, jam' ma'a taqsim, jam' ma'a tafriq va taqsim, jam' ma'a taqsim ma'a-l-jam', laffu nashr, maqbul mubolag'a, tablig', ig'roq, g'uluvv, mardud g'uluvv, iyg'ol, takmil, tazyil, tatmim, e'tiroz, tavshi', izoh, ruju', tadoruk, takrir, tarji', itnob, musovot, iyjoz, istitrod, tafsir, tajrid, tag'lib, iltifot, uslub-i hakim, qavl bi-l-mujib, savolu javob, ibdo', muammo, lug'a, izhoru-l-muzmar.²

Bulardan itnob, musovot, iyjoz arab balog'atida ma'oniylilmi o'rganiladi. Atoulloh Husayniy ularga shunday ma'rif beradi: «itnob uldurkim, lafz ifoda tufaylidin aytilmish ma'nog'a nisbatan ortiq bo'lur», musovotga «agar lafz aytilmishning asli miqdorida bo'lsa, ani musovot derlar» va iyjozga «agar lafz aytilmishning aslidin ozroq bo'lsa, ko'p ma'no o'zina lafz bila ado etilsa, ani iyjoz derlar»³.

Shuningdek, u ««Talxis» sohibi» Qazviniiy «takrir, tavshi', e'tiroz, iyg'ol, tazyil va tatmimni itnob qabilidin deb» bilganini ko'rsatib o'tadi.

U ikkinchi tur san'atlarga quyidagilarni kiritadi: tashbih, tashbih-i mutlaq, tashbih-i kinoyat, tashbih-i mashrut, tashbih-i tasviyyat, tashbih-i aks, tashbih-i izmor, tashbih-i tafzil, istiora, tamsil, kinoya, ta'riz.¹

¹ أبو يعقوب يوسف السكاكي. مفتاح العلوم. مطبعة مصطفى النبابي الحلبي و أولاده بمصر. 1937. ص. 200.

² O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. №402 raqamli qo'lyozma. 30b-35a varaqlar.

³ 218-200. ص. 1953. دار الكتاب العربي بمصر.

⁴ أحمد هاشمي. جواهر في المعاني والبيان واليدع بيروت لبنان. 2004. ص. 420-387.

¹ Атоуллох Хусайни. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. —Т.: Ё.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. —Б. 122.

² Атоуллох Хусайни. Ўша манба. —Б. 122-209.

³ Атоуллох Хусайни. Ўша манба. —Б. 175.

⁴ Атоуллох Хусайни. Ўша манба. —Б. 201-222.

Bu san'atlar arab balog'atida bayon ilmi tarkibida o'rganiladi. Atoulloh Husayniy, shuningdek, bu san'atlar borasida Shams-i Qaysning muhim fikrini keltiradi: «...istioralar, tashbihlar barchasi ijjoz bobidindur. Iyg'ol, takmil, tabyin, tafsir, taqsim, istirod, tafri' va hokazo ortiqcha bayon yoki shubhani bartaraf etish uchun iste'mol qilingan san'atlarning bari suxan basti qabilidindur». Bast haqida «Bast... itnobqa nisbatan xususiyroqtur»¹ deydi.

Demak, balog'at olimlari kalomning ma'naviy va lafziy jihatlarini farqlaganlar, shu jihatlardan qay biriga xizmat qilishini e'tiborga olib, san'atlarni ham ikki turga ajratganlar va mos ravishda ma'noga husn bo'lganlarini «al-muxassinot al-ma'naviyya», lafzga husn bo'lganlarini «al-muxassinot al-lafziyya» deb ataganlar. Bu atamalar ularning mazmun-mohiyatini ochiq ifodalab turibdi.

2. Badiiy san'atlarning ajam xalqlariga xos tasnifi. Balog'at ilmi Sakkokiyga qadar arab tili doirasidan chiqib, ajamlar orasida ham yoyilgan va har bir tilning badiiy ifoda imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda yonma-yon rivojlanib borayotgan edi. Natijada badiiy san'atlarning ta'rifi, turlari, ularga mos misollar bilan ta'minlangan asarlar yaratildi. Ulardan o'rin olgan san'atlar turlariga ko'ra maxsus ajratilmagan bo'lsa-da, yuqoridagi tasnifga mos keluvchi tartibga ega edi.

XII asrga kelib Sakkokiy balog'atning arab tili uchun maxsus tizimini ishlab chiqqan davrda, ham arab, ham fors tillarida yozilgan, ajam xalqlari orasida mashhur bo'lgan asarlar mavjud edi.

Mana shu davrdan boshlab arab tili balog'ati Sakkokiy tasnifi asosida o'z rivojini davom ettirdi. Fors tili balog'atida Sakkokiyning bayon va badi' borasidagi qarashlari davom ettirildi, ma'oniylar masalalari esa arab tilining lingvistik xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ko'p jihatdan fors tiliga mos kelmagani tufayli o'zlashtirilmadi, faqat ayrim umumiy jihatlar qabul qilindi. Shuning uchun ham XVI asrga kelib Atoulloh Husayniy fors tilida yaratgan asarida san'atlarning Sakkokiynikidan qisman farq qiluvchi tasnifini yaratdi. Bu ularning lafziy, ma'naviy va lafziy-ma'naviy turlarga ajratilgani bilan xarakterlanadi. Turkiy tillarda

holat bir oz boshqacharoq. Bu tillarda badiiy ijod yuksak cho'qqilarga ko'tarilgan bo'lsa-da, nazariy jihatdan arab va fors tillaridagi manbalarga suyanilar edi.

Bizning davrimizgacha XV asrda Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy tomonidan forscha uslubda tartib berilgan bir asar yetib kelgani ma'lum. Bu asar o'z ichiga nafaqat badiiy san'atlar, balki Sakkokiy va Husayniy asarlari kabi qofiya, aruz masalalarini ham qamrab olgani bilan o'zbek adabiyotshunosligi uchun qadrlidir.

Demak, sharq badiiyatida san'atlarning ikki xil tasnifi mavjud. Birinchisi faqat arab balog'atiga xos bo'lgan tasnif: lafziy san'atlar va ma'naviy san'atlar. Ikkinchisi ajam xalqlariga xos tasnif: lafziy, ma'naviy va lafziy-ma'naviy san'atlar.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Ma'naviy san'atlarning xususiyatini aniqlang.
2. «Miftohul-ulum» asarida qaysi ma'naviy san'atlar keltirilgan?
3. Badiiy san'atlar ajam xalqlari orasida qanday tasnifga ega.

¹ Атоуллох Хусайни. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. —Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981. —Б. 175.

MUSTAQIL TA'LIM MATERIALLARI BADIY VOSITALAR

Lafziy san'atlar

Saj'

Tovushdoshlikning o'zi bir necha ko'rinishlarga ega bo'lib, bular nutqqa turli miqdor va darajada husn bag'ishlaydi. Bularning eng husndori va eng ko'p foydalaniladigani so'z oxiridagi tovushdoshlik bo'lib, bundan so'z ustalari tomonidan nazmda qofiya va nasrda saj yasaladi¹. Masalan: xalq bularning tovushdoshligini hisobga olib من جد وجد، الكذب داء و الصدق شفاء؛ لا تعمل الخير رياء ولا تتركه kabi sajli maqollarni yaratgan.

Saj' (saj') so'zi arabcha سَجَّعَ (g'uv-g'uvlamog' (kaptarlarga nisbatan); qofiyali nasrda yozmoq) fe'lining masdaridir. Sakkokiylar saj'ga shunday ta'rif beradi: السجع يكون في النثر، كالكافية في الشعر كقولك ما أبعدهما فت، وما أقرب ما هوأت bo'ladi).

Balog'at ilmida saj'ning hosil bo'lishi uchun aynan tovushlar mutanosibligi zarur shart ekani hisobga olinib, badi' ilmining lafziy san'atlari² qatorida o'rganiladi. Chunki saj'da so'zning tovush jihati e'tiborga olinadi, ma'nosi esa saj' san'ati hosil qilishda ishtirok etmaydi, ammo ayni vaqtda ma'no e'tiboriga ko'ra hosil bo'luvchi tavrifa, tiboq, muqobala, husnu-t-talil va boshqa san'atlardan biri yoki bir yo'la bir nechtasining hosil bo'lishida qatnashadi.

Saj' haqida Burhoniddin Atoulloh Mahmud Husayniy o'zining «Badoyi'u-s-sanoyi'» asarida «Arabiyat ahlining bir toifasi nazdida nasrg'a xosdur va bu toifa saj'ni nasr fosilalarining oxirgi harfta muvofiqlig'idin iborat deb bilipturlar. Fosiladan murod ul so'zdirkim, aning tufaylidin kalom qarirlari, ya'ni bo'laklari bir-biridan ayrilib turg'ay. Bu san'atta, qacarda zikr etilmasun, oxirgi harftin murod so'z o'zagidagi qofiya raviysi yanglig' amalda

bo'lg'an oxirgi harf yoki o'shul harfqa o'xshash o'zga bir harftur» deydi¹. Bu ta'riflar saj' san'ati faqat so'zlardagi tovushlar mutanosibligi orqaligina amalga oshirishini ko'rsatadi.

Atoulloh Husayniy «Miftoh»² sohibi, saj', ya'ni nasr bo'laklari oxiridagi so'zlar she'rdagi qofiya kibidur deptur. Ravshan va mashhuri ham aning ushbu qavlidur» deb Abu Yoqub Yusuf as-Sakkokiyning ta'rifiga ishora qiladi va saj'ning ta'rifida ixtilof bo'lganidek, uning turlarini aniqlashda ham ixtilof borligini ta'kidlab shunday deydi: «Bir toyifa derkim, aning nav'lari uchdur: saj'-i mutavoziy, saj'-i mutarraf, tarsi'. Bu toifa tarsi'ni alohida san'at deb bilmaslar va ani nasrg'a xos deb bilurlar. Ikkinchi bir toifa derkim, tarsi' saj' nav'laridin emastur, ul alohida san'attur va aning uchinchi nav'i saj'i mutavozindur»³.

Lekin ko'pchilik sharq filologlari saj'ni Atoulloh Xusayniy tasnifiga mos ravishda uch, ya'ni mutavoziy, mutarraf, mutavozin turlarga bo'ladilar. Jumladan, XV asrda yashagan Shayx Ahmad Taroziy badiiy san'atlarga bag'ishlangan «Fununu-l-balog'a»⁴ asarida saj'ni nazmga nisbatan qo'llaydi va Husayniy tasnifiga mos keluvchi saj'u-l-muvozana, ya'ni mutavozin, saj'u-l-mutavoziy va saj'u-t-tarafa, ya'ni mutarraf turlarga ajratadi.

«Saj'-i mutavoziy ohangdosh raviydosh lafzdoshlikdan iborat»⁵, ya'ni saj' hosil qilayotgan so'zlar ham vaznda, ham tovushlarda o'zaro mutanosiblikka ega bo'ladi. Masalan, «qalam» bilan «alam», «jur'at» bilan «sur'at» singari. Haririylar maqomasidan misol:

طوحت بي طوايح الزمن إلى صنعاء اليمن (Zamon oqimi meni Yaman Sanasiga olib ketdi)¹

¹ Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форечадан А.Рустамов таржимаси. —Т.: F.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. —Б. 62.

² Абу Якуб Юсуф ас-Саккокийнинг (1160-1228) араб балогат илми ҳақидаги «Мифтоху-л-ғулул» асари назарда тутилган.

³ Атоуллох Хусайний. Ўша манба. —Б. 62.

⁴ Асар ҳақида қаранг: Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балогат. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994 йил 18 март.

⁵ Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. —Т.: F.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979. —Б. 99.

¹ Сайдумаров М. Ҳаририй мақомалари. —Т.: Қомуслар бош тахририяти. 1996. —Б. 72.

¹ Qarang: Рустамов А. Сўз хусусида сўз. —Т.: Ёш гвардия. 1987. —Б. 14.

² Qarang: 308. ص. 1999. البيان المعاني. البنية القاهرة. 1999.

(Sendek itoatsiz shogirdga va o'g'ri o'quvchiga la'nat bo'lsin).¹

Bu misollarda سارق-مارق va الزمن الزمن so'zlari saj'-i mutavoziy hosil qilgan.

«Saj'-i mutarraf nobo'g'indosh raviydosh lafzdoshlikdan iborat, ya'ni so'zlar vaznda va tovushlar sonida farq qiladi, lekin oxirgi harflari o'zaro mos bo'ladi».² Masalan: «hol» bilan «ahvol», «nas» bilan «miras» kabi.

ان سلاح الناس كلهم الحديد و سلاحكم الادعية و التوحيد (Barcha odamlarning quroli temirdan, sizning qurolingiz esa da'vat etish va birlashishdir).³

Bu misolda التوحيد bilan so'zlari saj'-i mutarraf hosil qilgan.

«Saj'-i mutavozin yangroqdosh ohangdosh lafzdoshlikdan iborat, ya'ni saj' hosil qilayotgan so'zlar vaznda mutanosib, lekin tovushda farqli bo'ladi».⁴ Masalan: «nasm» bilan «nasr», «nosir» bilan «sodiq», «qallob» bilan «dallo» kabi.

تودى الناطق والصامت (Notiq ham, somit ham nobud bo'ldi).⁵

Bu misolda الصامت bilan so'zlari saj'-i mutavozin hosil qilgan.

Shuni ham ta'kidlash joizki, o'rta asrlardan boshlab hozirga qadar ko'pchilik ajam olimlari Sakkokiyning saj'ga bergan ta'rifini qabul qilgan bo'lsalar-da, unga o'z munosabatlarini bildirib, takomillashtirishga harakat qilganlar ham bor. Shuning uchun bu saj'ning ta'rif masalasida xilma-xillik vujudga kelgan⁶, masalan: «Saj' lug'atta qumrining sayrashini va islohdagi jumladagi so'zlarning vaznda bir xil bo'lishini ifodalaydi» (Husayin Voiz Koshifiy), «saj'... ikki jumla oxiridagi ikki so'zning tengligidan iborat» (G'iyosiddin bin Jaloliddin), «...so'zlovchi o'z gapida yo vaznda, yo harfiy raviyda, yoki har ikkisida bir-biriga o'xshagan so'z keltiradi»

¹ Сайдумаров М. Харирий макомалари. –Т.: Комуслар бош тахририяти. 1996. –Б. 62.

² Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. –Т.: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979. –Б. 99.

³ Сайдумаров М. Ўша манба. –Б. 63.

⁴ Рустамов А. Ўша манба. –Б. 99.

⁵ Сайдумаров М. Ўша манба. –Б. 63.

⁶ Маълумот олинган манба: Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. –Т.: Фан, 1978. –Б. 13-15.

(«Abduqahhor bin Ishoq») va h.k.; hozirgi Eron va Turkiya adabiyotshunoslari orasida, masalan: «...saj' hamvazn bo'lmagan, ammo qofiyalangan so'zlardan iboratdir» (Habibullo Omuzgor va b.), «...yozuvchi yoki so'zlovchi o'z gapida vazn yo so'nggi harfda, yo har ikkalasida mos so'zlarni keltiradilar» (Do'iy Javod), «Saj' kalomi mansurda ikki fosilaning oxirlarining harfi vohid uzra kelmisina derlar».

Saj'ning ta'rif va turlari hamda xususiyatlarini sinchkovlik bilan tadqiq qilgan B. Sarimsoqov «Saj' o'z xususiyatlari jihatidan ma'noviy-lafziy san'at hisoblanadi. Chunki u muayyan asardagi mazmunni yorqin ifodalabgina qolmay, balki nozik so'z o'yinlari, ifodaning ohangdorligini ta'minlashda ham muhim rol o'ynaydi»¹ fikri bilan saj'ga bo'lgan an'anaviy yondashuvni o'zgartiradi.

O'zbek arabshunosi M. Saydumarov² o'zining Haririya maqomalariga bag'ishlangan tadqiqotida saj' san'atining badiiy xususiyatlari, saj'ning tarkibi, uning badiiy-uslubiy xususiyatlarini tahlil qiladi.

B. Sarimsoqovning saj'ga munosabati, M. Saydumarovning saj'ga «tarkibi, uning badiiy-uslubiy xususiyatlari» jihatdan yondashuvi, bu san'at hozirgi zamon o'zbek adabiyotida «o'zbek folklori va yozma adabiyotidagi saj' quruq shakliy bezak bo'lmay, balki muhim g'oyaviy estetik vazifa bajaruvchi san'at hisoblanadi»³ mezoniga asoslanganini ko'rish mumkin.

Lekin arab tilida saj' badiiylik hosil qilishda faqat fonetik vosita hisoblangan.

Tajnis

Tovushdoshlikni talab qiluvchi san'atlardan yana biri jinosdir.

التجنيس (tajnis) deb ham yuritiladi. الجناس (jinos) san'ati «Jinos»ning lug'aviy ma'nosi jinsdoshlikdir. Uning istilohdagi ta'rif shunday:

الجناس أن يشابه اللفظان في النطق و يختلف في المعنى

Badi' ilmida talaffuzda o'xshash bo'lib, ma'no jihatdan farq

¹ Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. –Т.: Фан, 1978. –Б. 12.

² Сайдумаров М. Харирий макомалари. –Т.: Комуслар бош тахририяти. 1996.

³ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги –Т.: Zarqalam, 2006. –Б. 51.

qiladigan ikki soʻz jinosni tashkil qiladi, yaʼni bu tushunchaga «paronim va omonimlarga asoslangan badiiy tasvir vositalari mujassamlashgan»¹.

Jinos soʻzlardagi tovushlarning mosligiga va imlosiga koʻra bir necha turga boʻlinadi. Uning «Talxisu-l-miftoh»²ga koʻra quyidagi turlari mavjud:

«التجنيس التام» (at-tajnisu-t-tomm). Uning «التجنيس التام» (at-tajnisu-t-tasrih) deb ham yuritiladi³. Bunda ikki soʻz toʻrt jihatdan, yaʼni tovushlarning turi, shakli, soni va tartibiga koʻra mos keladi, lekin maʼno jihatdan farq qiladi⁴. Bu haqda Atoulloh Husayniyning yanada aniq taʼrifi bor, yaʼni tajnis-i-tommda turli maʼnoli soʻzlar talaffuz jihatdan toʻla mos keladi, yaʼni ulardagi harflarning soni, turi va tartibi, shakli, qisqa unlilari va unlisiz undoshlari, undoshlarning ikkilanishi va yakkalanishi, unlilarning choʻziq va qisqa talaffuzi bir xil boʻladi⁵. Bunday soʻzlar tilshunoslik nuqtai nazaridan omonimlarga toʻgʻri keladi. Omonimlar orqali jinosning mumosil, mustavfiy turlari hosil qilinadi.

«المماثل» (al-mumosil)da jinos hosil qilayotgan soʻzlar bir xil soʻz turkumiga xos, yaʼni yoki faqat ism, yoki faqat feʼl, yoki faqat harf boʻlishi kerak. «Talxisu-l-miftoh»da keltirilgan misol: ساعة (qiyomat kuni) ساعة (vaqt).

«المستوفي» (al-mustavfiy) soʻzlari ikki xil soʻz turkumiga xos boʻlgan jinos. Masalan, يحيا «hayot» soʻzining feʼli, yoki ism:

وَسَمِئْتُهُ يَحْيَىٰ لِيَحْيَا فَلَمْ يَكُنْ إِلَىٰ رَدِّ أَمْرِ اللَّهِ فِيهِ مَنبِئٌ¹

(Allohdan yoʻlida hech qachon Uning amriga qarshi bormay yashasin deb uni Yahyo deb atadim).

¹ Зиёвуддинова М. Абу Абдуллох ал-Хоразмийнинг «Мафотих ал-улум» асарида поэтика. (Аруз, кофия, бадийят илми истилохлари тарихига оид). —Т., 2001. —Б. 52.

² OʻzR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi, № 514. —С. 35b; Bu asar Abu Yaqub Yusuf as-Sakkokiyning «Miftohu-l-ulum» asariga yozilgan qisqartmadir, muallifi Muhammad b. Muhammad b. Abdu-r-Rahmon al-Qazvinii.

³ Рустамов А. Навоийнинг бадий махорати. —Т.: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979. —Б. 37.

⁴ على جارم، مصطفى أمين. البلاغة الواضحة. البيان. المعاني. البديع. القاهرة. 1999. ص. 265؛ صالح ساسه. المنجد في الإعراب والقواعد والبلاغة والعروض. دار الرائد للطباعة والنشر. ص. 363.

⁵ Qarag: Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. —Т.: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. —Б. 39. 294.

على جارم، مصطفى أمين. المرجع السابق. ص. 263.

«جناس التركيب» (jinosu-t-tarkib) lafzlardan biri birikmadan iborat boʻladi. U quyidagi ikki turga boʻlinadi:

«المتشابه» (al-mutashobih) har ikki lafz yozuvda bir xil shaklga ega boʻladi. Masalan: ذاهية ذاهية (ketuvchi hadya)

«المفروق» (al-mafruq) har ikki lafz yozuvda turli shaklga ega boʻladi. Masalan: لا جام لنا جاملنا (soʻzlari: kelm qd axd jam ula jam lna ma lldi zur mdir jam lu jamlna)

«المحرّف» (al-muharraf) lafzlarning qisqa unlilari va unlisiz undoshlari, undoshlarning ikkilanishi va yakkalanishi, unlilarning choʻziq va qisqa talaffuzi turlicha boʻladi². Masalan: البُرْد البُرْد.

«الناقص» (an-noqis) soʻzlardagi harflar soniga koʻra farq qiladi. Bunday jinos uch turlidir:

1. Soʻz boshida bitta harf ortiq boʻladi. Masalan: ساق مساق soʻzlaridagi kabi.

أنست من قلبي القساوة حين حلت ساوة.

(Men Savaga kelganimda yuragim siqilganini sezdim).³

Misolda soʻzi ساوة soʻziga nisbatan [q] tovushining ortiqqligi bilan farq qiladi.

2. Soʻz oʻrtasida bitta harf ortiq boʻladi. Masalan: جدّ جهد

4 كان الله و لا مكان و هو الآن على ما كان (Allohdan taolo boʻlgan, biror makon boʻlmagan, U hozir oldin qanday boʻlsa oʻshandaydir).

3. Soʻz oxirida bitta harf ortiq boʻladi. Bu turni mutarraf deb ham ataydilar. Masalan: عواص عواصم soʻzlaridagi [m] kabi.

و شرر شر الحسود و انتياب النواب السود

(Yomon hasadning eng kuchlisi keldi, oq (yaxshilik) oʻrniga qora (yomonlik) navbatni oldi).¹ Bu misolda شر va شرر soʻzlari mutarrafning uchinchi turini, سود soʻzi birinchi turini hosil qilgan.

«Talxisu-l-miftoh»da noqis jinosning uchinchi turi haqida

رشيد الدين وطواط. حقائق السحر في دقائق الشعر. ترجمة إبراهيم أمين الشواربي، المركز القومي للترجمة، القاهرة، ط 2، 2009 م. ص. 97.

² Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. —Т.: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. —Б. 39-40.

³ Сайдумаров М. Ҳарийри макомалари. —Т.: Қомуслар бош тахририяти, 1996. —Б. 54.

⁴ <http://www.ahlalheeth.com/vb/showthread.php?t=210859>

¹ Сайдумаров М. Ўша манба. —Б. 61.

so'zning ortiq harflari bittadan ko'p bo'lsa, muzayyal deb atovchilar ham borligi aytib o'tilgan. Masalan: الجوى الجوانح.

Atoulloh Husayniy tajnis-i-noqis haqida uni tajnis-i muxtalif va tajnis-i muharraf¹ deb ham atalishini ta'kidlaydi va «Tal-xisu-l-miftoh» bo'yicha muharraf jinosga mos keluvchi ta'rifni tajnis-i-noqis nomi bilan keltiradi. «Talxisu-l-miftoh»da noqis jinosga mos keluvchi ta'rif esa «Badoyi'u-s-sanoyi'»da tajnis-i-muzayyalga to'g'ri keladi. Bu ma'lumot ba'zi tasniflarda jinosning «noqis» va «muharraf» atamali bir-biridan farqlanmaganini va olimlar o'rtasida noqis, muharraf va muzayyal jinoslar ta'rif-larida chalkashliklar borligini ko'rsatadi².

اليمضارع (al-mudori') jinos hosil qilayotgan lafzlardagi tovushlardan biri orasida farq bo'ladi va bu farq qiluvchi tovushlarning maxraji o'zaro yaqin bo'lishi shart. Jinosning bu turida evfoniya³ hodisasi kuzatiladi. Mudori' jinos farq qiluvchi tovushlarning so'zdagi o'rniga ko'ra uch turli bo'ladi: so'z boshidagi farq, masalan:

(دامس طامس) ليل دامس و طريق طامس.

So'z o'rtasidagi farq, masalan: (ينهنون يننون) هم ينهنون عنه و يننون عنه;
كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا خَرَجَ مِنْ بَيْتِهِ قَالَ: «بِسْمِ اللَّهِ، تَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ، وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ، اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ أَضِلَّ أَوْ أَضَلَّ، أَوْ أَزِلَّ أَوْ أُزَلَ، أَوْ أَظْلِمَ أَوْ أُظْلِمَ، أَوْ أَجْهَلَ أَوْ يُجْهَلَ عَلَيَّ».

(Rasululloh (s.a.v.) uylaridan chiqayotgan vaqtda: «Allohga tavakkal qilib, Uning nomi bilan chiqaman. Gunohdan saqlanishga bo'lgan quvvat ham, toat qilishga bo'lgan toqat ham faqatgina Allohdir. Ey Rabbim, adashishdan yoki adashtirilishdan yoki toyilishdan yoki toyiltirilishdan, zulm qilishdan yoki mazlum bo'lishdan, johillik qilishdan yoki menga johillik qilinishidan

¹ Qarang: Атоуллох Хусайний. Бадойиу-с-санойи. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. –Т.: Г.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашрияти, 1981. –Б. 39.

² Qarang: Атоуллох Хусайний. Ўша манба.

³ Qarang: Зиёвуддинова М. Абу Абдуллох ал-Хоразмийнинг «Мафотих ал-улул» асаридан поэтика. (Аруз, кофия, бадийят илми истилохлари тарихига оид). –Т., 2001. –Б. 54; Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. –М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. –С. 340.

O'zingdan panoh so'rayman», der edilar»). أَضِلُّ أَزِلُّ so'zlarida [d] va [z] tovushlarining maxraj-lari yaqin.

Hadisda keltirilgan duoda Rasululloh (s.a.v.)ning nutqlaridagi fasohat va balog'atni ko'rish mumkin.

أَرَى أَمْ سَهْلٌ مَا تَرَأَى تَفَجَّعُ ثَلُومٌ وَمَا أَذْرِي عِلَامٌ ثَوَجَّعُ

(Past ketib, kasal qilishda, azob berishda davom etayotgan Ummu Sahl ni ko'ryapman, azoblayotgan alamni bilmayapman). فَجَّعُ

So'z oxiridagi farq, masalan: الخيل الخير.

ايها السادر في غلوايه السادل في خيالاته

(Ey, haddidan oshganini bilmagan,

Ey, qaysarlik to'nini kiygan).²

Bu baytda sader va sادل so'zlari oxiridagi maxraji bir-biriga yaqin [r] va [l] tovushlari bilan mudori' tajnis hosil qilgan.

اللاحق (al-lohiq) mudori' kabi jinos hosil qilayotgan lafzlardagi tovushlardan biri orasida farq bo'ladi. Lekin bu tovushlarning mahraji yaqin bo'lmaydi. Bu turdagi jinos ham uch turli bo'ladi:

so'z boshidagi farq, masalan: همزة لمزة;

تفرحون تمرحون; so'z o'rtasidagi farq, masalan:

اللَّهُمَّ بِكَ أَصُولٌ وَبِكَ أَخُولُ وَبِكَ أَسِيرُ (Allohim! Sening madading ila himmatlanaman, Sening madading ila gunohdan tiyilaman, Sening madading ila safarga chiqaman). so'zlaridagi [h] va [š] tovushlarining maxraj-lari uzoq.

so'z oxiridagi farq, masalan: امر امن

عَنْ أَبِي بَكْرٍ الصِّدِّيقِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سُئِلَ أَيُّ الْحَجِّ أَفْضَلُ؟ قَالَ: الْعَجُّ وَالنَّجُّ³

(Abu Bakr Siddiq (r.a.)dan rivoyat qilinadi: «Nabiyy (s.a.v.)dan qaysi haj afzaldir?» deb so'radilar. U zot: «Baland ovozda talbiya aytilgani va qon oqizilgani», dedilar) وَالنَّجُّ va الْعَجُّ so'zlari tajnis.

Ma'lum bo'lganidek, jinosning mudori' va lohiq turlari paronim so'zlar vositasida hosil qilinadi.

التجنيس القلب (tajnis-i-qalb) Atoulloh Husayniy ma'lumotiga ko'ra

¹ <http://arabicmegalibrary.com/pages-6679-11-131.html>

² Сайдумаров М. Харирий макомалари. –Т.: Комуслар бош тахририяти, 1996. –Б. 61.

³ <http://islamweb.net/ahajj/article/136262/>

bu xil jinos tajnis-i-aks deb ham yuritiladi va ayrim olimlardan tashqari «Miftoh» sohibi, barcha arab arboblari va ajam shoirlari tajnis-i-qalbni tajnis turi deb hisoblamaydilar va uni xat san'ati hisoblanangan qalb san'atiga kiritadilar¹.

(tajnis-i-muzdavaj) ketma-ket kelgan so'zlar ham o'zaro jinos hosil qiladi². Bu san'at juftlash san'ati bo'lib, uning yana «izdivoj» nomlari «tazmin-i muzdavaj» va «izdivoj» nomlari ham bor.³ U mukarrar, muraddad deb ham ataladi. Tajnis-i-muzdavaj ham to'liq, ham to'liq bo'lmagan jinoslar orasida hosil bo'ladi. Masalan, Abu Nuvas aytadi:

عَبَّاسُ عَبَّاسٍ إِذَا احْتَدَمَ الْوُغَى وَ الْفَضْلُ فَضْلٌ وَ الرَّبِيعُ رَبِيعٌ⁴

(Jang alanga olsa bas, xo'mrayib olar Abbos, al-Fazl (Ibnu-r-Rabi') fazilatlidir, ar-Rabi' ibn Yunus unib-o'suvchidir)

Bu misoldagi عباس so'zlari o'zaro, فضل so'zlari o'zaro va ربیع so'zlari ham o'zaro to'liq izdivojni hosil qilgan.

Yana bir misol, Abu Tammom aytadi:

يَمْدُونُ مِنْ أَيْدٍ عَوَاصٍ عَوَاصِمٍ تَصُولُ بِأَسْيَافٍ قَوَاضٍ قَوَاضِبٍ

Bu baytdagi قَوَاضٍ va قَوَاضِبٍ so'zlari o'zaro, عَوَاصِمٍ va عَوَاصٍ so'zlari o'zaro to'liq bo'lmagan izdivojni hosil qilgan.

Bu san'at arab balog'atida tajnis tarkibiga kiritilgan, boshqa adabiyotlarda alohida san'at hisoblanadi.

Tarse'

Tarse' (الترصيع) san'ati, arab olimlari fikricha, nazm yoki nasrdagi ikki bo'lak kalomning bir bo'lagidagi har bir lafz ikkinchi bo'lagidagi unga muqobil lafz bilan vaznda teng bo'ladi va oxirgi harfda mos yoki yaqin bo'ladi. «Al-Mu'jam al-vasit»da tarsi'ning إِنَّ [Albatta ularning qaytishi Bizgadir. So'ngra, albatta, ularning hisob-kitobi ham Bizdadir. (G'oshiya 88/25-26)]

¹ Qarang: Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. —Т.: Ф.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. —Б. 45.

² 364. صالح سابه. المنجد في الإعراب والقواعد والبلاغة والعروض. دار الرائد للطباعة والنشر. ص. 364.

³ Qarang: Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. —Т.: Ф.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. —Б. 35.

⁴ 266. علي جارم، مصطفى أمين. البلاغة الواضحة. البيان. المعاني. البديع. القاهرة. 1999. ص. 266.

misoli bilan keltirilgan ta'rifi:

الترصيع نوع من أنواع البديع ، وهو أن تكون الألفاظ مستوية الأوزان متفقة الأعجاز كقوله تعالى إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَهُمْ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ.

Bu misolda tarse': إِيَابَهُمْ حِسَابَهُمْ va إِنَّ إِلَيْنَا إِنَّ عَلَيْنَا.

Ajam shoirlarining fikricha, oxirgi harflar ham mos bo'lishi kerak.

«Tarsi' lug'atta oltun, kumushga javohirni o'rnatmoqni ayturlar. Va istiloh birla tarse' ul bo'lurkim, har kalimakim, avvalgi misra'da kelur, so'nggi misra'ning har kalimasin o'z kalimalarining muqobalasinda kelturub, vazn birla muofiq va lafz birla muttafi q va oxir harf birla muttahid qilurlar¹, netokkim, Kalomi majidu furqoni hamidta kelibtur:

إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ وَإِنَّ الْفَاجِرَ لَفِي حَبِيمٍ

(Yaxshilar jannatiydurlar, buzug'lar do'zaxiy)².

Tarsi'da tovushlar mosligiga talab kuchli bo'ladi.

Tavzi'

Tavzi' (توضيع) «Tavze'» so'zi «ulashish», «tarqatish» ma'nolariga ega.

«Mazkur san'atda bir xil tovushni barcha so'zlarga ulashib chiqishni nazarda tutib «tavze'» deb ataganlar. Bu san'atni «tovushdoshlik» deb atasak bo'ladi³.

«Tavzi' shunday san'atki, bunda shoir yoki umuman so'zlovchi o'z fikrini ifodalash uchun yangroqdosh, ya'ni bir xil yangroq tovushga ega bo'lgan so'zlardan foydalanadi. Masalan, arabchada إِنَّ turkiyda «Toqatim toq o'ldi to bo'ldim talabgoring sening» misraida «t» bilan boshlangan so'zlardan «Jahon jonon jamolingga tasadduq» misraida «j» bilan boshlangan so'zlardan foydalanib tavzi' vujudga keltirgan.

Hamma holatlarda ham mazkur san'atdan to'g'ri foydalanilgan,

¹ Qarang: Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. —Т.: Ф.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. —Б. 35.

² Ахмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балого. А.Хайитметов нашрга тайёрлаган. —Т.: Хашина. 1996. —Б. 84;

³ http://fikir.uz/blog/Sharq_mumtoz_poetikasi_Birinchi_kitob/15679.html

⁴ Рустамов А. Қофия нима? —Т.: Фан, 1976. —Б. 8.

chunki yangroqdoshlik tufayli ma'noga zarar yetkazilmagan».¹

E'not

E'not tovushdoshlikka asoslangan badiiy san'atlardan biridir. Bu atama arabcha اغت fe'lining masdari bo'lib, اغت «qiyn holga solish», «qiynab qo'yish» ma'nolariga ega. Atoulloh Husayniy uning «tazyiq», «tashdid» va «iltizom-i luzum mo lo yalzam» deb ham yuritilishi va bu nomlarning eng so'nggisi mashhur ekanini ta'kidlab o'tadi.²

E'not lafzda yanada ortiqroq go'zallik hosil qilish uchun qo'llanadi. Arab balog'ati olimlaridan «Miftohu-l-'ulum» («Ilmlar kali-ti») muallifi Abu Yoqub Yusuf Sakkokiy (555/1160-626/1229) va «Talxisu-l-Miftoh» («Miftoh»ga qisqartma) asari muallifi Jaloliddin Muhammad bin Abdurrahmon Qazviniyning (v.e. 739/1339) fikriga ko'ra e'not saj' yoki qofiyada raviydan oldin zarur deb hisoblanmasa ham bir yoki bir necha maxsus harakat yoki muayyan harf keltirish bilan hosil qilinadi.³

Rashid-i Vatvot shunday ta'rif beradi:

يكون بأن يتكلف الكاتب أو الشاعر شيئاً ليزين به كلامه، و لا يكون هذا الشيء لازماً، ويستقيم الكلام ويتم بدونه، كأن يلتزم في آخر الأسجاع أو آخر الأبيات حرفاً قبل حرف الروي أو الرديف، بحيث إذا لم يلتزمه لم يكن هنا لك ضرر من ذلك، لأن غرضه من التزامه لم يكن إلا لتتقيق الكلام وتزينه.⁴

(Bu shunday san'atki, uni kotib yoki shoir zarur bo'lmasa ham kalomni bezash uchun qo'llaydi. Kalom usiz ham tugal bo'ladi. U xuddi saj'ning oxiri va baytlar so'nggidagi raviy yoki radif tovush (harf)lardan oldin qo'yiladigan harflar kabi bo'ladi. Uni qo'llamasang ham zarari yo'q, chunki uni qo'llashdan maqsad kalomga zeb berishdan boshqa narsa emas).

¹ Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. –Т: Ғ.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. –Б. 34.

² Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. –Т: Ғ.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. –Б.102.

³ Атоуллох Хусайний. Ўша манба. 1981. –Б. 102-103.

⁴ رشيد الدين وطواط. حقائق السحر في دقائق الشعر. ترجمة إبراهيم أمين الشواربي، تقديم أحمد الخولي، المركز القومي للترجمة، القاهرة، ط 2، 2009 م. ص. 119.

Va davom etadi: كتاب so'zlaridagi [t] va نغم so'zlaridagi [q]. علم so'ziga صواب so'zining qofiya qilinishi o'rinli, va نغم so'zlarida ham shunday. Lekin kalomni yanada go'zal va jozibali bo'lishi uchun [t] ga iltizom qilingan كتاب va [q] ga iltizom qilingan نغم juftliklar tanlanadi.

Qur'ondan quyidagi misol keltiriladi: فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ [Ammo yetimga qahr qilma. Va, ammo, «soil»ga zajr qilma (MS 93/9-10)]. Bu yerda تَقْهَرْ va تَنْهَرْ so'zlaridagi [h] e'notdir.

Fosihlar gapidan misol: وجهه وسيم وفضله جسيم (Yuzi go'zal, fazilati yuksak), وسيم va جسيم so'zlaridagi [s] e'not. Bu misolda raviy [m] tovush (harf)idir. Ayrim olimlar raviydan oldin kelgan ikki [a], [i] va [s] ni iltizom qilingan desalar, boshqa toifalari [i]ni iltizom deb hisoblamaganlar. Bu yerda [s] ning iltizomligi uning qofiya uchun shart emasligida va «وسيم»ga «كريم» ham qofiya bo'la olishidadir. «جسيم» va «وسيم»ning qofiyasida ehtiyojdan ko'ra ortiq holat vujudga kelgan va bu har ikki so'zda [s] larning mos kelganidadir.

Shuningdek, Atoulloh Husayniy aslida lozim bo'lmagan ketma-ket kelgan ikki harf orqali e'not hosil qilinishi mumkinligini ham ta'kidlaydi¹. Masalan: buni «hoyil» va «moyil», «zoyil» so'zlarida qofiya uchun zarur bo'lmasa ham, raviydan oldin keltirilgan [o] va [y] tovush (harf)larida ko'rish mumkin.

U shunday deydi: «...raviy oldida (aslida) lozim bo'lmagan ikki harf iltizom qilinibdur va alar [o] va [y]dur, chunki agar «dil» va «qotil» so'zlarin «moyil» va «zoyil» so'zlari bila qofiya qilinsa, joyizdur»².

Atoulloh Husayniy e'not haqida ma'lumot berar ekan, Sharaf Romiyning boshqa olimlar kabi fikrini va uning quyidagi misollarini keltirib o'tadi: «sharob», «shabob», «shitob»dagi [sh], «tashrif», «ta'rif», «tasrif»dagi [t] va [r] luzum mo lo yalzamdir.¹

¹ Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. –Т: Ғ.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981. –Б.103.

² Атоуллох Хусайний. Ўша манба. –Б.103.

¹ Атоуллох Хусайний. 1981. Ўша манба. –Б.103.

Isitmadan sust emassan, isitmaning oldini olding)¹.

Muvassalning ikkinchi turida so'zlarning hammasi ham keyingisiga ulanavermaydi, ya'ni ularning bir tomondan ulanadigan harf bilan tugashi bunga mone'lik qiladi. Masalan:

إني يُعْظَمُنِي كُلُّ حَرْفٍ وَيُكَبِّرُنِي مِنْ أَيْدِهِ بُرْدًا²

(U meni bor sahiylik bilan siylaydi, o'z karami bilan menga burda (chakmon, to'n) kiydiradi)

Mazkur baytda ayrim so'zlarda keyingisiga qo'shila olmaydigan harflar ishtirok etgan, shuning uchun baytdagi so'zlar ulanib yozilganda uzilish hosil bo'ladi va quyidagi ko'rinishga keladi:

إني يُعْظَمُنِي كُلُّ حَرْفٍ وَيُكَبِّرُنِي مِنْ أَيْدِهِ بُرْدًا

Shoirilar muvassalning boshqa turlarini ham yaratganlar va ulardan birini «muvassal bi-l-harfayn» deb ataganlar. Bu ikki harf, ya'ni ikkita-ikkita bo'lib ulanishdir. U ikki yo'l bilan amalga oshiriladi. Birinchisi, ulangan ikki harfning so'nggisi keyingi harfga ulanmaydigan harf bo'ladi. Ikkinchisi esa, so'nggi harf ulana oladi, lekin yozuv qoidasiga ko'ra ulanmaydi. Quyidagi forscha ruboiyda muvassal bi-l-harfaynning har ikkala yo'li o'z ifodasini topgan:

ساقی باید چو کاسه پر می سر ما جانا فرما تو هم توقف بر ما
کر ساغر ما پر ندهد یا ندهد فرما بدهد جاکر تو ساغر ما

(Soqiy, bizning boshimiz sog'ardek mayga to'la bo'lishi kerak.

Ey jon, sen ham, marhamat ustimizda to'xta!

Agar bizning sog'arimizni to'la tutmasa yoki butunlay bermasa, Buyur, sening chokaring bersin bizning sog'arimizni).³ Bu ruboiyning birinchi bayti muvassal bi-l-harfaynning ikkinchi yo'li, keyingi bayt birinchi yo'li orqali hosil qilingan.

Xuddi shunday ikki yo'l orqali muvassalning muvassal bi-s-salosa uchta-uchta ulanish, muvassalu-l-arba'a to'rtta-to'rtta ulanish kabi turlari yaratilgan. Masalan, forscha misol:

بیا بتا بما نکر جفا بجد خطا شمر لقا نما نکر کهر بیا بکو صفا نظر

(Kel, ey but, bizga boq, jafoni jiddiy ravishda xato hisobla!

¹ Qarang: Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981. –Б. 94, 326.

² رشيد الدين وطواط. حقائق السحر في دقائق الشعر. ترجمة إبراهيم أمين الشواربي، تقديم أحمد الخولي، المركز القومي للترجمة، القاهرة، ط 2، 2009 م. ص. 165.

³ Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981. –Б. 95, 327.

Yuz ko'rsat, ey yaxshi gavhar, kel, «ko'zga nur!» degil!)¹

Bu baytda muvassal bi-s-salosaning birinchi turi qo'llangan. Quyidagi forscha misol muvassalu-l-arba'aning ikkinchi turiga asoslangan:

سخنم بشنوبنکر بعبطاً بکشش بلقا مکبس بجفا

(So'zimni eshit, Atoga qara, uni vaslga tort, jafoga tortma!)²

Muhammad Ali Tahonaviy muqatta' va muvassalning qo'llanishi to'rt xil bo'lishini ta'kidlaydi. Bular: 1) birinchi misra muqatta' bo'lsa, ikkinchi misra ikkitadan muvassal, uchinchi misra uch harfli, to'rtinchi misra to'rt harfli; 2) muqatta' harflar miqdori muvassal harflarga teng; 3) bir harf uzilgan, uch, to'rt yoki undan ortiq harf ulangan; 4) muqatta' harflar ishtirok etmaydi³.

Atoulloh Husayniy ham muqatta' va muvassal birgalikda qo'llanishini e'tirof etadi va misollar keltiradi. Masalan:

دارد آزار و درد آزو زود دوا

جوید خاطر پرسد هرکو بدعا

غیر خبر لقا نشد شهر شفا

بنما صنما پیکر نیکو بعبطاً

(Ko'ngilning undan ozoru dardi bor, shuning uchun u kelgan bir kishidan duo bilan tez davo istaydi. Yuz ko'rishish xabaridan o'zgasi shifo shahdi bo'lmadi, shuning uchun, ey sanam, go'zal paykaringni Atoga ko'rsat!)⁴

Mazkur ruboiyning birinchi misrai muqatta' va ikkinchisi muvassal bi-l-harfayn, uchinchisi muvassal bi-s-salosa va to'rtinchi muvassalu-l-arba'ada yozilgan.

Raqto

Raqto (الرقطاء). Yozuv san'atlaridan yana biri raqto deb ataladi. «Raqto» deb oq va qora nuqtalari bor qo'yga aytiladi. San'at sifatida kalomdagi har bir so'zning biri nuqtali, biri nuqtasiz harflardan

¹ Атоуллох Хусайний. Ўша манба. –Б. 95, 327.

² Атоуллох Хусайний. Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981. –Б. 95, 327.

³ محمد علي التهامي. كشف اصطلاحات الفنون والعلوم. بيروت. 1996. ص 1055/2-1054/2

⁴ <http://www.shamela.ws>

⁵ Атоуллох Хусайний. Ўша манба. –Б. 96, 328-329.

iborat bo'lishi bilan xarakterlanadi. Raqtoning yuqoridagi kabi ta'rifi «أرشيف ملتقى أهل الحديث» asarida ham kelgan: «تتوالى حروف كلماتها»¹ va «بالتبادل بين النقط وعجمه» kitobida raqto qo'llangan misollar borligi ta'kidlangan. Jumladan:

أَخْلَاقُ سَيِّدِنَا تُحِبُّ وَيَعْقُوبُهُ يَلْبُ وَقُرْبُهُ تُحَفُّ وَنَائِيَهُ تَلَفُّ وَخَلَّتُهُ نَسَبُ وَقَطِيعَتُهُ نَصَبِيَّةٌ قَلْبُ سَبُوقُ مُبِرُّ. فَطِنٌ مُغْرِبٌ عَزُوفٌ عَيُوفٌ.

(Xo'jayinning axloqi jozibali, uyi o'ziga tortadi, unga yaqin bo'lish zavqli, nayi halokatli, u bilan do'st bo'lish faxr, chorvasini boqish azobdir).²

الحيفاء (xayfo). Navbatdagi san'at xayfo deb ataladi. Agar kalom nuqtasiz so'z, undan keyin nuqtali so'z tartibida tuzilsa, xayfo san'ati qo'llangan bo'ladi. Misol:

إِسْمَخُ فَنِيْتُ السَّمَاحِ زَيْنٌ وَلَا تُحِبُّ أَمَلًا تُضَيِّفُ
وَلَا تُحِزُّ رَدَّ ذِي سَوَالٍ فَنَنْ أَمَّ فِي السَّوَالِ خَفَّ.

(Sahiy bo'l, sahovat bezaydi, umidlarni aldama, mehmondo'st bo'l.

Soilni rad etishlariga yo'l qo'yma, u tortinsa ham, qattiq talab qilsa ham).³

«Xayfo» deb bir ko'zi qora, ikkinchisi ko'k bo'lgan otga aytiladi.

Jomi'u-l-huruf

Jomi'u-l-huruf (جامع الحروف). Jomi'u-l-huruf san'atida alifboning barcha harflari takrorsiz qo'llanishi kerak, lekin ikkita so'zda takrorlansa bo'ladi.¹ Boshqa ta'rifda:

جامع الحروف عند البلغاء يطلق على الكلام المركب من جميع حروف التهجي بدون تكرار أحدهما في لفظ واحد، أما في لفظين فهو جائز. ويجوز إطلاقه على ما جمعت فيه حروف التهجي إطلاقاً.

(Jomi'u-l-huruf kalomdagi alifbo harflarini takrorlamaslik

¹ 180/80. ص. http://www.shamela.ws.

² Сайдумаров М. Харирий мақомлари. –Т.: Комуслар бош тахририяти. 1996. –Б. 78.

³ Сайдумаров М. Ўша манба. –Б. 77.

أبو محمد القاسم بن علي الحريري. مقامات الحريري. طبعه بيروت. 1873. ص. 169/1. http://www.shamela.ws

¹ Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. –Т.: Г.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981. –Б. 99.

kerak, lekin bittasini ikki so'zda takrorlash mumkin).¹ Masalan: (محمد رسول الله والذين معه أشداء على الكفار رحماء بينهم تراهم ركعاً سجداً يبتغون فضلاً من الله ورضواناً سيماهم في وجوههم من أثر السجود ذلك مثلهم في التوراة ومثلهم في الإنجيل كزرع أخرج شطأه فآزره فاستغلظ فاستوى على سوقه يعجب الزراع ليغيظ بهم الكفار وعد الله الذين آمنوا وعملوا الصالحات منهم مغفرة وأجرًا عظيمًا) كما تحوي هذه الآية أيضاً كل أشكال الحروف العربية الأساسية. فمثلاً رغم غياب الياء المنفصلة (أو في آخر الكلمة) إلا أن الألف المقصورة في كلمة استوى لها شكلها.

[Muhammad Allohning Rasulidir. U bilan birga bo'lganlar kofirlarga shiddatli, o'zaro rahimdildirlar. Ularni Allohdan fazl va rozilik tilab, ruku' va sajda qilgan hollarini ko'rursan. Ularning siymosi sajda asaridan yuzlarida (balqiydi). Ana o'sha, ularning Tavrot va Injildagi misollaridir. Bu xuddi urug'ini yorib chiqarib, quvvatlanib, yo'g'onlashib, poyasida tik turib, dehqonlarni ajablantirgan bir ekinga o'xshaydi. Kofirlarning g'azabini qo'zish uchun. Alloh ulardan iymon keltirib va solih amallarni qilganlarga mag'firat va ulug' ajrni va'da qildi (MS 48/29)].

ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ بَدَدِ الْعَمِّ أَمَنَةً نُعَاسًا يَغْشَى طَائِفَةً مِنْكُمْ وَطَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنْفُسُهُمْ يَظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ يَقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ قُلْ إِنْ الْأَمْرُ كُلُّهُ لِلَّهِ يُخْفُونَ فِي أَنْفُسِهِمْ مَا لَا يَبْدُونَ لَكَ يَقُولُونَ لَوْ كَانْ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ مَا قُتِلْنَا هَاهُنَا قُلْ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ إِلَى مَضَاجِعِهِمْ وَلِيَبْتَلِيَ اللَّهُ مَا فِي صُدُورِكُمْ وَلِيُمَحَّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ.

[So'ngra, g'amdan keyin, sizdan bir toifangizni qamrab olgan mudroqni omonlik qilib tushirdi. Boshqa toifa esa, o'zi bilan ovora bo'lib, Alloh haqida nohaq, johiliyat gumonini qilib: «Bizning qo'limizda nima ish bor edi», deyishdi. Sen: «Ishning barchasi Alloh dandir», deb ayt! Senga oshkor qilmagan narsalarini ichlarida maxfiy tutarlar. Ular: «Agar qo'limizda bir ish bo'lganida, bu yerda qatl qilinmas edik, derlar. Sen: «Agar uylaringizda bo'lsangiz ham, qatl bo'lish taqdirida yozilganlar o'z o'lim joylariga chiqar edilar. Bu, Alloh ko'ksingizdagi narsani sinashi va qalbingizdagini yaxshilab poklashi uchundir. Alloh ko'kradagi narsani ham biluvchi zotdir», deb ayt (3/154)]. Bu misollarda arab alifbosining barcha harflari ishtirok etgan.

محمد على التهانوي. كتاب اصطلاحات الفنون والعلوم. جلد 2. بيروت. 1996. ص. 1054. http://www.shamela.ws

Hazf (الحذف). Agar kalomda bir yoki bir necha harf butunlay ishlatilmasa, unda hazf san'ati qo'llangan bo'ladi.

Bu borada «Hadaiqu-s-sihr fi daqaiqi-sh-shi'r»da nasrdan bir misol rivoyat qilinadi: adl va tavid raislaridan bo'lgan Vosil ibn Ato [r] tovushining talaffuzida qiynalsa-da, bunday tovushli so'zlarni ishlatmaslikka harakat qilar va fasohatli kalom ayta olishi bilan ajralib turar edi. Bir kuni unga [r] ni aytirish maqsadida shu tovush ishtirokidagi so'zlardan tashkil topgan *إطْرَحْ رَمْحَكَ وَارْكَبْ فَرَسَكَ* (nayzangni tashlab, otga min) iborasini qay tarzda ayta olishini so'radilar. Lekin Vosil «أَلْقِ قَنَاتَكَ وَاعْلُ جَوادِكَ» javobi orqali o'zidagi [r] tovushini hazf qila olish qudratini namoyon qilib, ularni lol qoldirgan ekan¹.

Ushbu misollarda nuqtali harf ishtirok etmagan:

لا اله الا الله محمد رسول الله – Allohdan o'zga iloh yo'q, Muhammad Allohning rasulidir.

M.Saydumarovning ta'kidlashicha, Haririyning bir xutbasi 234 so'zdan iborat bo'lib, ularning barchasi nuqtasiz so'zlardir. Shu xutbadan misol:

الحمد لله الممدوح الأسماء. الم محمود الآلاء. الواسع الغطاء. المذعور لحسن اللأواء.

(Allohga hamdu sanolar bo'lsin, Uning ismlari madh etilgan, rahmati rag'batlantiruvchi, ato etgani sahovatli, baxtsizliklarni bartaraf etishga chaqiriluvchi).²

Tajnisu-l-xat

Tajnisu-l-xat (تجنيس الخط) yoki جناس الخط (jinosu-l-xat) Hariri ko'rsatib bergan xat san'atlaridan biri bo'lib, «talaffuzi va ma'nosiga ko'ra turli, harflari shakliga ko'ra bir xil yoki bir-biriga yaqin so'zlarning, ko'pincha ikki so'zning yonma-yon kelishi»¹dan hosil bo'ladi.

¹ رشيد الدين وطواط. حقائق السحر في دقائق الشعر. ترجمة إبراهيم أمين الشواربي، تقديم أحمد الخولي، المركز القومي للترجمة، القاهرة، ط 2، 2009 م. ص. 166.

² Сайдумаров М. Харирий макомалари. –Т.: Қомуслар бош тахририяти. 1996. –Б. 76: 169/1. ص. 1873. طبعه بيروت. مقامات الحريري. أبو محمد القاسم بن علي الحريري.

<http://www.shamela.ws>

¹ Сайдумаров М. Ўша манба. –Б. 78.

Ibn Aqila al-Makkiy o'zining «الزيادة والإحسان في علوم القرآن» asarida bu turga ushbu misolni keltiradi: وَالَّذِي هُوَ يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِ وَإِذَا أَمْرَضْتُ فَأَهُوَ يَشْفِينِ (Va meni taomlantiradigan va sug'oradigan ham Uning O'zi. Bemor bo'lganimda menga shifo beradigan ham Uning O'zi. Shuaro 42/79-80). «يَسْقِينِ» «يَشْفِينِ» so'zlari faqat nuqtalari bilan farq qiladi.

Qalb

Qalb (قلب) yoki مقلب (muqallab). Uning المصَحَّف (al-musahhaf), (at-tashif) nomlari ham bor. Yuqorida ta'kidlanganidek, ayrim olimlar bu san'atni tajnis turlariga kiritadilar va uni «tajnis-i-qalb» deb ataydilar. Sakkokiy, Usama ibn Munqiz (XII asr), Imom Salohiddin Safadiy Shofeyi (1296-1363) va boshqa ko'plab olimlar uni alohida san'at deb hisoblaydilar². Chunki tajnis fonetik san'at bo'lsa, qalb grafik san'atdir. Unda harflar tartibida farq bo'ladi. U ikki xil: hamma harflar tartibi teskari bo'ladi, masalan, «fatah hataf» فراق رفاق. ba'zi harflar tartibi teskari bo'ladi, masalan, فتح حنف.

Bu san'atni qo'llash ancha murakkab, shuning uchun ham uning ijodkorlari ko'p emas. Umuman, arab tilida xat san'atlarini ham qo'llab, ijod qilgan olim kam sonli olimlardan biri Abu Muhammad al-Qosim ibn Ali al-Haririylar. Uning bir maqomasida ikkitadan yettitagacha, bir maqomasida ikki yuzta so'zli matnni to'liq teskari o'qilganda boshqa ma'no kelib chiqar ekan.³

Yozuv bilan bog'liq bo'lgan bunday san'atlarni qo'llash muallifdan ijod asnosida ma'noni ifodalashda ham, undagi tovushlar uyg'unligini saqlashda ham o'ta ziyraklik va topqirlikni talab etadi. Aks holda yaratilgan ijod namunasi o'z qiymatini yo'qotadi. Shunday murakkabliklarga qaramay, mumtoz adabiyot namoyandalari lafziy, ma'noviy san'atlar bilan bir qatorda arab xatining boshqa yozuvlarda uchramaydigan o'ziga xos xususiyatlaridan mohirona foydalanib, ma'no va shaklda maftunkor

ابن عقيلة المكي. الزيادة والإحسان في علوم القرآن
<https://books.google.com/books?id=pKtMCwAAQBAJ>

ابن عقيلة المكي. الزيادة والإحسان في علوم القرآن
<https://books.google.com/books?id=pKtMCwAAQBAJ>

³ Сайдумаров М. Харирий макомалари. –Т.: Қомуслар бош тахририяти. 1996. –Б. 78.

jozibaga ega bo'lgan satrlarni yarata oldilar.

Har bir zamon ijodkori ajdod adiblarning bu boradagi chuqur bilimlariga suyanishi va ularning boy tajribalarini davom ettirishga o'z hissasini qo'shishi zarur.

Ishtiyoq

Bu san'at «iqtizob» deb ham yuritiladi. Ishtiyoq bir o'zakdan yasalgan so'zlarni keltirish. Masalan: وَقَلَّ رَبِّ أَنْزَلَنِي مُنْزَلًا مُبَارَكًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْمُنْزِلِينَ [Yana ayt: «Ey, Rabbim, meni bir muborak manzilga tushirgin. Sen manzilga tushiruvchilarning eng yaxshisidir» (MS 23/29)]. Oyatta qo'llangan so'zlar «نَزَلَ» o'zagidan yasalgan IV bob fe'lining grammatik shakllari: «أَنْزَلَ» (tushirgin) birlikdagi amr (buyruq fe'l), «مُنْزَلٌ» (tushiriluvchi) maf'ul (majhul daraja sifatdoshi), «مُنْزِلٌ» (tushiruvchi) fo'il (aniq daraja sifatdoshi) so'zlari ishtiyoq san'atini hosil qilgan.

Misol: وَالنَّاسِطَاتِ نَشْطًا وَالسَّابِحَاتِ سَبْحًا فَالسَّابِقَاتِ سَبْقًا [Yumshoqlik bilan (mo'min) jonni oluvchi (farishta)lar bilan qasam. Suzib yuruvchi (farishta)lar bilan qasam. O'zishda musobaqa qiluvchi (farishta)lar bilan qasam. (Nozi'ot 79/2-4)]. Ketma-ket kelgan uchta gap ishtiyoqqa asoslangan: نَشْطٌ o'zagidan yasalgan نَاشِطَاتٌ (fo'il) – سَبَقٌ (masdar), سَبَحَ o'zagidan سَابِحَاتٌ (fo'il) سَبْحٌ (masdar) va سَبَقَ o'zagidan سَابِقَاتٌ (fo'il) سَبْقًا (masdar) so'zlari.

«Ishtiyoq» atamasi arab tili morfologiyasida so'z yasashga nisbatan qo'llanadi, ya'ni bu san'at sharqda «ishtiyoq», g'arbda «derivatsiya» deb ataluvchi so'z yasalishi hodisasiga asoslangan.

Olimlar orasida bu san'atni tajnis turiga qo'shishda ixtiloflar bor. Ba'zi olimlar bu san'atni fonetikadagi tovushdoshlikka asoslangan tajnis turiga qo'shadilar. Bu haqda Atoulloh Husayniy Ibnulasir, «Tibyon» sohibi va Rashid-i Vatvot kabilar ishtiyoqni tajnisga qo'shmaganliklari, «Miftoh» muallifi abu Yoqub Yusuf as-Sakkokiy va «Izoh» sohiblari esa tajnisga tobe' tarmoq deb bilishlarini ta'kidlaydi¹.

Iltilot

¹ Qarang: Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. –Б. 50.

Iltilot san'atiga zamonaviy olimlar quyidagicha ta'rif beradilar: «iltifot... lirik va liro-epik she'riyatda so'zlovchi shaxsning ko'chishi (birinchi shaxsdan ikkinchi shaxsga, ikkinchidan birinchi yo uchinchi, uchinchi birinchi yo ikkinchi ko'chishi)ni ifodalaydi»¹ yoki «Bu san'atda shoir bayon vaqtida gap shaxsini o'zgartirib turadi»². Atoulloh Husayniy bu san'at borasida Sakkokiyning fikrini keltiradi «Ani shujo'atu-l-'arabiyya ham derlar. Shujo' undan o'zga qila olmagan ishga o'tlanar, arab tili bu san'atga maxsusdir va undan o'zgada bo'lmas» deb uning arab tiliga xos ekani va boshqa tillarda u qadar mashhur emasligini ta'kidlagan³.

Shoir Yahyodan misol:

وَسَمَّيْتُهُ يَحْيَىٰ لِيَحْيَا فَلَمْ يَكُنْ إِلَىٰ رَدِّ أَمْرِ اللَّهِ فِيهِ سَبِيلٌ⁴

(Alloh yo'lida hech qachon Uning amriga qarshi bormay yashasin deb uni Yahyo deb atadim). Bu baytda gap shaxsi birinchi shaxsdan يَحْيَى (men atadim) uchinchi shaxsga يَحْيَا (u yashasin) ko'chdi.

«Fotilha» surasidan misol: الْحَمْدُ لِلَّهِ (Allohga hamd) lafz jihatdan xabar, ma'no jihatdan insho jumla. Hamdning Alloh taologa xosligi (qasr)ni ifodalagan. وَإِيَّاكَ نَعْبُدُ maf'ul (to'ldiruvchi), uning oldinda turishi qasr (xoslik)ni ifodalaydi, ya'ni «Sendan boshqaga emas» ma'nosiga ega, gap birinchi shaxsdan ikkinchi shaxsga ko'chib, iltifot san'atini hosil qildi⁵.

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ [Esla, farishtalarga: «Odamga sajda qilinglar!» deganimizni. Bas, sajda qildilar, magar Iblis bosh tortdi, mutakabbirlik qildi va kofirlardan bo'ldi (MS 2/34)]. Oyattagi قُلْنَا birlik o'rniga ko'plikning qo'llanishi buyuklikni ifodalash uchun. Bu وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ

¹ Ходжахмедов А. Шеърний санъатлар ва мумтоз кофия. –Т.: Шарк, 1998. –Б. 63.

² Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. –Б. 48.

³ Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. –Б. 182.

⁴ على جارم، مصطفى أمين. البلاغة الواضحة. البيان. المعاني. البيوع. القاهرة. 1999. ص. 263.

⁵ وهبة بن مصطفى الزحيلي. التفسير المنير في العقيدة والشريعة والمنهج. دار الفكر المعاصر – دمشق. 1418 هـ. ص 55.

(Rabbingiz deganida) ma'nosiga ega, ulug'lik va mahobatni ochiq ko'rsatish uchun gap uchinchi shaxsdan birinchi shaxsga o'tdi¹.

Itifot san'ati nutqni bir xillikdan qutqaradi, zerikarli bo'lishdan asraydi.

Siyoqatu-l-a'dad

Nasrda yoki nazmda otlarning uyushib kelishi siyoqatu-l-a'dad (سباق) yoki ta'dil (تعديل) deb ataladi. سباق so'zining o'zagi (و) عدد so'zi alfad. Ma'nosiga ega. سباق alfad (son)ning ko'pligi. سباق otlarning har birini bir narsaga bog'lab tartiblagani uchun atama sifatida shu nom berilgan².

تعديل «to'g'rilamoq» ma'nosiga ega. San'at sifatida «sodda otlarni bir tariqada zikr qilganda go'yo alarni bir-biriga to'g'rilagandek bo'lurlar»³.

Misol:

عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَا مِنْ مُسْلِمٍ يَلْبِي إِلَّا لَبَّى مِنَ عَن يَمِينِهِ وَعَنْ شِمَالِهِ مِنْ خَجَرٍ أَوْ شَجَرٍ أَوْ مَذْرٍ حَتَّى تَنْقَطِعَ الْأَرْضُ مِنْ هَاهُنَا وَهَاهُنَا. رَوَاهُ التِّرْمِذِيُّ.

(Nabiy sollallohu alayhi vasallam: «Qay bir musulmon talbiya aytsa, albatta, uning chap va o'ngidagi yer tugaguncha bo'lgan yerdagi toshlar, daraxtlar va kesaklar ham talbiya aytadi», dedilar). Bu misolda (تoshlar, daraxtlar va kesaklar) otlar uyushib kelgan.

Olimlar, agar bu san'atga izdivoj, tajnis, tazod yoki boshqa bir san'at qo'shilsa, u yanada takomillashadi, deyilar va quyidagi saj' va tazod orqali ifodalangan misolni keltiradilar:

دَفَعْنَا إِلَيْهِ، وَوَضَعْنَا فِي يَدَيْهِ، زِمَامَ الْحُلِّ وَالْعَقْدِ، الْقَبُولِ وَالرَّدِّ، وَالْأَمْرِ وَالنَهْيِ، وَالْإِثْبَاتِ وَالنَّفْيِ، وَالْبَسْطِ وَالْقَبْضِ، وَالْإِبْرَامِ وَالنَّقْضِ، الْهَدْمِ وَالْبِنَاءِ، وَالْمَنْعَ وَالْإِعْطَاءَ.¹

(Biz unga (molini) qaytardik va qo'liga erkinlik va tutqinlik, qabul va rad, buyruq va ta'qiq, tasdiq va inkor, tarqatish va qoldirish, borlik va yo'qlik, buzish va yaratish, mahrumlik va tortiq rishtasini tutqazib qo'ydik.)

¹ روية بن مصطفى الزحلي. المرجع السابق. ص. 55.

² رشيد الدين وطواط. حقائق السحر في دقائق الشعر. ترجمة إبراهيم أمين الشواربي، تقديم أحمد الخولي، المركز القومي للترجمة، القاهرة، ط 2، 2009 م. ص. 149.

³ Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. — Т.: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. — Б. 239.

رشيد الدين وطواط. المرجع السابق. ص. 132.

Tansiqu-s-sifot

Sifatlarning uyushib kelish holatidan ham badiiy vosita sifatida foydalaniladi. Sifatlarning uyushib kelishi tansiqu-s-sifot (تنسيق) yoki husnu-l-nasaq deyiladi. Masalan:

هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهِيمُ الْغَزِيرُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ

[U Alloh, Undan o'zga iloh yo'q. U Malik, U Quddus, U Salom, U Mo'min, U Muhaymin, U Aziz, U Jabbor, U mutakabbirdir. Alloh Unga shirk keltirayotgan narsalardan pokdir (MS 59/23)]

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُنِيرًا وَنَذِيرًا

[Ey Nabiy, albatta, Biz seni guvohlik berguvchi, xushxabar eltuvchi va ogohlantiruvchi... qilib yubordik (MS 33/45)]. Ushbu oyatda Payg'ambarimizning (s.a.v.) uchta vazifalari zikr qilinmoqda.

Bu san'atda so'z turkumiga rioya qilingani uchun morfologik vosita hisoblanadi.

Iqtibos

Bu san'at Atoulloh Husayniy ta'rifida shunday: «Iqtibos mashhur qavlg'a ko'ra qur'on yo hadisdin bir nimani aning qur'on yoki hadisdin oling'anig'a ishora bo'lmag'an tarzda kalomg'a kiritmaktin iborattur.»¹

(VIII bob) إفتعل (iqtibos) so'zi قيس o'zagidan yasalgan (harakat nomi) إفتعال (ifti'āl) vaznidandir. Lug'aviy ma'nolari: 1) o'zlashma; 2) o'zlashtirish (masalan, bilimni); 3) havola, iqtibos.

Arab balog'atida Qur'on va hadisdan bir oz o'zgarish bilan kiritilgan matnlar iqtibos sanaladi. Iqtibosning ta'rifi:

الإقتباس تضمين النثر أو الشعر شيئا من القرآن الكريم أو الحديث الشريف من غير دلالة على أنه منهما، ويجوز أن يُعْطَر في الأثر المقتبس قليلاً.¹

Ya'ni: Iqtibos nasr yoki she'rda Qur'oni Karim yoki hadis

¹ Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. — Т.: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. — Б. 242.

على جارم، مصطفى أمين. البلاغة الواضحة. البيان. المعاني. البديع. القاهرة. 1999. ص. 270.

sharifdan biror narsaning qaeridan olingani ko'rsatilmagan holda keltirilishidir. U bir oz o'zgartirilgan bo'lishi mumkin.

Iqtibos ma'no jihatdan qo'llanishiga ko'ra ikki turga bo'linadi:

1. Asl ma'nosi saqlanadi, masalan: Abdul Mu'min al-Isfahoni y aytadi:

لَا تُغَرِّكَ مِنَ الظُّلْمَةِ كَثْرَةُ الْجِيُوشِ وَالْأَنْصَارِ «إِنَّمَا تُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ»¹

[Ansorlar va askarlarning ko'pligi yana adashtirmasin, «faqatgina ularni ko'zlari qotib qolgan kungacha qo'yib qo'yadi xolos»² (MS 14/42)]

2. Iqtibosning ma'nosi ko'chadi, masalan: Ibn Sino al-Mulk aytadi:

رَخِّلُوا فَلَسْتُ مُسَائِلًا عَنْ دَارِهِمْ أَنَا «يَاخُغُ نَفْسِي عَلَى أَثَارِهِمْ»³

[Ular ketdi, men ularning uyini so'rab boruvchi emasman, men ularning ortidan taassuf ila o'zimni halok etmoqchi bo'laman). Mazkur baytda «Kahf» surasi 6-oyatidan iqtibos qilingan. Bu oyat: [Ular bu so'zga iymon keltirmasalar, ehtimol ularning ortidan taassuf ila o'zingni halok etmoqchi bo'larsan?! (MS 18/6)]. Iqtibosning ma'nosi muallif ifodalamoqchi bo'lgan ma'noga ko'chdi, lekin asl shakli saqlandi.

Iqtibos ayrim ajam olimlari tomonidan quyidagicha talqin qilinadi:

«Iqtibos san'ati... Qur'on oyatlari yo hadisdan qisman yo to'laligicha hech qanday o'zgarishsiz, aynan keltirish...»⁴

Demak, mumtoz adabiyotda bu san'atni qo'llashda ikki xil qarash mavjud ekan. Birida uning asliyatga aynan mos kelishi, ikkinchisida bir oz o'zgartirish mumkinligi shart qilib qo'yilgan. Ta'kidlanganidek, arab tilida birinchisiga asoslaniladi.

Ayrim olimlar bu san'atni lafziy san'atlardan deb bilishadi. Buning sababi shuki, ular muallif ifodasi va unga ma'no jihatdan bog'lanadigan iqtibos yaxlit holda saj' yoki nazm hosil qilishi lozim bo'lgani uchun (bu mumtoz badiiyatda asosiy masaladir) iqtibos

ham vazn, qofiya kabi ohangdorlikni yaratib beruvchi talablarga mos bo'lishi kerakligini e'tiborga olganlar, ya'ni bu san'atda tovushlar mutanosibligiga erishish birlamchi vazifaga aylangan. Yuqoridagi misollarda iqtibos o'z navbatida الأَبْصَارُ - أنصار va آثارهم tarzida lafzdoshlik hosil qilgan.

Ba'zi balog'at olimlari iqtibos san'atini fonetik san'atlar qatoriga qo'shsalar-da, uning sintaktik vosita sifatida san'at hosil qilishi muhimroqdir. U ko'pincha ko'chirma gap yoki o'zlashtirma gap vazifasini bajaradi.

Takrir

«Ani takror ham derlar ul ma'noning takriri, ya'ni muqarraru muhaqqaq qilmoq yanglig' nukta uchun lafzni takrorlamaktin iborattur»¹.

Mumtoz asarlarda qo'llangan badiiy san'atlar orasida eng mashhuridan biri takrirdir. U so'z qaytarig'iga asoslangan bo'lib, takror va mukarrar deb ham ataladi.²

كَرَّرَ (takrir) arabcha so'z bo'lib, o'zagidan yasalgan (qaytarmoq) fe'lining «qaytarish» ma'nosiga ega bo'lgan harakat nomi, shu fe'ning majhul nisbat sifatdoshi, ma'nosi «qaytarilgan, qaytariq». Zamonamiz olimlari takrirda «kuchaytiruv, ta'kid va hayajon bir so'z yoki iborani takrorlash yo'li bilan ifoda qilinadi»³ deyilar. Bundan tashqari jumla takrori ham mavjud.

So'z takrori. Masalan: كَلَّا إِذَا نُكْتِ الْأَرْضُ نَكَا دَكَا وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا [Yo'q! Vaqtiki, yer zilzilaga tushib parcha-parcha bo'lib ketsa. Va Robbing va farishtalar saf-saf bo'lib kelsa (MS 89/21-22)]. (parcha-parcha) va صَفًّا صَفًّا (saf-saf) so'zlari takrorni tashkil qilgan.

[Agar sizga jarohat yetgan bo'lsa, u qavimga ham shunga o'xshash jarohat yetgan (MS 3/140), فَجَزَّ (jarohat) so'zi takrorlangan.

Jumla takroriga misol: [La'nat bo'lsin فَقِيلَ كَيْفَ قَدَّرَ ثُمَّ قِيلَ كَيْفَ قَدَّرَ]

¹ 269. ص. على جارم، مصطفى أمين. البلاغة الواضحة البيان المعاني. البديع. القاهرة. 1999.

² «Ko'zlari qotib qolgan kungacha», ya'ni o'lim kunlarigacha.

³ Qarang: 269. ص. على جارم، مصطفى أمين. المرجع السابق.

⁴ Qarang: Давлатпур О. Иктибос санъати/Шаркшунослик. 2001. № 1. –Б. 28.

¹ Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-саъойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. – Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. –Б. 174

² Рустамов А. Навонийнинг бадийи маҳорати. –Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. –Б.49.

³ Рустамов А. Ўша манба. –Б.49.

unga, qandoq ham chamalab ko'rdi! So'ngra yana la'nat bo'lsin unga, qandoq ham chamalab ko'rdi (MS 19/20)].

XI asrda yashab o'tgan alloma Abu Yoqub Yusuf Sakkokiy takrirning shubhadan holi qilish, ulug'lab ko'rsatish, tahdidni ta'kidlash, zavq berish, kalom davomida eslab turish, bir nechta narsani bir narsaga taalluqli ekani bildirish maqsadida qo'llanishini aytib o'tgan¹.

U itnobda qo'llanadi.

Raddu-l-'ajz 'ala-s-sadr

Raddu-l-'ajz 'ala-s-sadr (tasdir) arab adabiyotida nasrda ham, nazmda ham qo'llanadigan badiiy san'atlardan biridir. Uning nasrda qo'llanishiga Jalolidin Muhammad bin Muhammad Abdurrahmon Qazviniiy (v.e. 739/1339):

رد العجز على الصدر وهو في النثر أن يجعل أحد اللفظين المكررين أو المتجانسين أو الملحقين بهما في أول الفقرة والآخر في آخرها²

Ya'ni: «takrorlanayotgan yoki ma'nosi boshqa bo'lib, shakli bir xil bo'lgan, shuningdek, bir o'zakdan yasalgan ikki so'zdan birining fitra boshida, boshqasining fitra oxirida kelishi» deb ta'rif beradi va quyidagi misollarni keltiradi: تَخَشَى النَّاسَ وَ اللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ (Odamlardan qo'rqasan, Alloh qo'rqish(ing) uchun eng haqlidir), (Hiyla tarki hiyla) الحيلة ترك الحيلة.

Birinchi misolda shakl va ma'no jihatdan bir xil bo'lgan تَخَشَى, ikkinchi misolda الحيلة so'zlari fitraning boshi va oxirida takrorlangan.

Shakldosh so'zlarning takrorlanib kelishiga quyidagi misol keltiriladi: سائل اللّٰيم يرجع و دمعہ سائل. (Baxildan (biror narsa) so'ragan (kishi quruq) qaytib ketadi, u (baxil)ning ko'z yoshlari (seldek) oqadi)¹. Bu yerdagi birinchi سائل «so'rovchi», ikkinchisi «oquvchi» ma'nosida qo'llangan.

¹ Qarag: Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. –Т.: Г.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. –Б.172-173.

² www.shamela.ws جلال الدين أبو عبد الله محمد بن سعد الدين بن عمر القزويني. الإيضاح في علوم البلاغة.

¹ «Baxildan narsa so'rash unga sabur (aloe)dan ham achchiq ta'sir qiladi» masaliga asoslangan.

Ishtiyoq, ya'ni bir o'zakdan yasalgan so'zlarning takrorlanishi ushbu misolda ko'rsatilgan: استغفروا ربكم إنه كان غفارا. (Rabbingizga istig'for ayting, u kechiruvchidir). Bu yerdagi استغفروا va غفارا so'zlarining asosi bir bo'lib, bu غفران so'zidir¹.

Quyidagi misolda ham غَرَّرَ («har bir narsaning go'zalligi» ma'nosidagi غَرَّةٌ so'zining ko'plik shakli) va غَرَّرَ (xavf-xatar) so'zlarida shu hodisani kuzatish mumkin: لَا تُثَالِ الْغُرُ إِلَّا بِرُكُوبِ الْغُرِّ. (go'zallikka xavf-xatarsiz erishib bo'lmaydi).

Ishtiyoqqa o'xshash, ya'ni shaklan bir o'zakdan yasalgandek, ammo o'zaklari turlicha bo'lgan so'zlarga misol: قال إني لعملكم من القالين (MS 42/168)

Bu misoldagi قال so'zining masdari القول, so'zining masdari so'zining masdari قال, ularning ishtiyoqqa o'xshashligi o'zaklarda bir xil harflar, ya'ni ال, ى, ى ning mavjudligi va ularning bir xil ketma-ketlikda joylashganidir³.

Raddu-l-'ajz 'ala-s-sadrning yuqorida sanalgan turlari nazmda ham qo'llanadi. Bu san'atning nazmdagi o'rni haqida balog'atshunos olim Abu Yoqub Yusuf Sakkokiy (1160-1228) o'zining «Miftohu-l-ulum» asarida shunday yozadi:

رد العجز على الصدر، وهو أن يكون إحدى الكلمتين المتكررتين أو المتجانستين أو الملحقين بالتجانس في آخر البيت والأخرى قبلها في أحد المواضع الخمسة من البيت وهي صدر المصراع الأول وحشوه وآخره وصدر المصراع الثاني وحشوه⁴.

Ya'ni, Sakkokiy raddu-l-'ajz 'ala-s-sadrda takrorlanayotgan yoki shakldosh so'zlardan birining bayt oxirida, ikkinchisining esa shu baytning besh o'rnidan birida kelishi mumkinligini ta'kidlaydi. Bular: birinchi misraning boshi, o'rtasi va oxiri, ikkinchi misraning boshi va o'rtasi. Qazviniiy ham bu fikrga qo'shiladi. Sakkokiy shulardan to'rttasiga misol keltiradi, ularda مشتهر (mashhur bo'lgan) so'zi vositasida raddu-l-'ajz 'ala-s-sadr san'ati hosil qilingan:

مشتهر في علمه وحلمه وزهده وعهده مشتهر a) birinchi misraning boshi:

حامد عوني. المنهاج الواضح للبلاغة. الطبعة الخامسة. 1953. ص. 228.

على جارم، مصطفى أمين. البلاغة الواضحة. البيان. المعاني. النبيع. القاهرة. 1999. ص. 268

حامد عوني. المنهاج الواضح للبلاغة. الطبعة الخامسة. 1953. ص. 228. Qarag:

⁴ www.shamela.ws أبو يعقوب يوسف السكاكي. مفتاح العلوم. مصر. 1937.

b) birinchi misraning o'rtasi: **مشتبر وحلمه وز هده وعده مشتبر**
v) ikkinchi misraning boshi: **مشتبر وحلمه وز هده وعده مشتبر**
g) ikkinchi misraning o'rtasi: **مشتبر وحلمه وز هده وعده مشتبر**
Quvida keltirilgan misralar **مشتبر وحلمه وز هده وعده مشتبر**

g) ikkinchi misraning o'rtasi: $\frac{1}{2}(\frac{1}{2} + \frac{1}{2}) = \frac{1}{2}$ مشتبه
 Quvida keltirilgan misraning o'rtasi: $\frac{1}{2}(\frac{1}{2} + \frac{1}{2}) = \frac{1}{2}$ مشتبه

Quyida keltililgan misollarning birida takrorlangan «سريع» soʻzlari va keyingisida shakldosh دعا soʻzlari raddu-l-ʻajz ʻala-s-sadr sifatida mohirona qoʻllangan va oʻz navbatida bu soʻzlarning biri birinchi misraning boshidan oʻrin olganini koʻrish mumkin:

سريع إلى ابن العم يلطم وجهه و ليس إلى داعي الندى سريع.

(Shoshiling (baxilligidan) o'zining yuziga urayotgan amakivachchani yoniga, saxiyning oldiga shoshish yo'q).

دعانی من ملامکھا سفاھا فداعی الشوق قبْنکما دعانی.

Qasidadan olingan boshqa bir baytda ishtiyoq soʻzlar منزل va منزل oʻzaro raddu-l-ʻajz ʻala-s-sadr hosil qilgan.

وَمَرَّ عَلَى الْقَنَانِ مِنْ بَنِي إِسْرَءِيلَ فَأَنْزَلَ مِنْهُ الْعَصَمَ مِنْ كُلِّ مَنْزِلٍ.³

وَمَرَّ عَلَى الْقَنَا مِّنْ بَنِي إِدْرِيسَ
Quyidagi misolda takrorlangan عَرَار soʻzining boshqasi birinchi misra oʻrtasida kelgan:

تمتع من «شميم» عرار نجد فما بعد العشيّة من عرار.⁴

Shu turdagi boshqa misolda الروح va اروعا ishtiyoq soʻzlar orqali sanʼat hosil qilingan:

إذا أخذتها هزة الروع أمسكت بمتكِبٍ مقدِّمٍ على الهول أروعاً.⁵

Takrorlangan soʻzlarning biri birinchi misra oxirida kelishiga ushbu misollardagi *va* *soʻzlarini keltirish mumkin:*

و من كان بالبيض الكواعب مغرما فما زلت بالبيض القواضب مغرما.⁶

سما وحمی بنی سام و حام
فلیس گمته سام و حام.

Boshqa bir misoldagi *قليل* soʻzi takrorlangan soʻzlarning biri ikkinchi misra boshida kelishi holatiga misol boʻla oladi:

وإن لم يكن إلا معراج ساعة قليلًا فبأنى نافع لى قليلها.

Demak, raddu-l-'ajz 'ala-s-sadr bu san'atda bir so'z jumla boshida, xuddi shu so'z shu ma'noda jumla oxirida keladi yoki o'zaro tajnis, ishtiyoq, shibhu-l-ishtiyoq (ishtiyoqqa o'xshash) hosil

o'zaro tajnis, ishtiyoq, shibhu-l-ishtiyoq (ishtiyoqqa o'xshash) hosil

١ حامد عرنى، المنهاج الواضح للإبلاغ، الطبعة الخامسة، ١٩٥٣، ص ٢٢٩.
٢ ...، المرحوم السبق، ص ٢٣٠.

حات عوني المراجع السابق ص 230
www.shamela.ws المعلقات العشر
230

www.shamela.ws المعلقة العشر

على جارم، مصطفى أمين، البلاغة الواضحة البيان، المعاني، القاهرة 1999 ص 266
حامد عوني، المرجع السابق، ص 229

qilgan soʻzlar jumla boshi va oxirida qoʻllanadi.

arab adabiyotida raddu-l-'ajz 'ala-s-sadrning o'ziga xos shartlaridan biri bir fitra yoki baytda shaklan bir xil yoki o'xshash ikki so'zning ishtirok etishi, ikkinchisi ulardan birining fitra yoki bayt oxirida bo'lishi.

Bu san'at hozirga qadar nasriy va nazmiy asarlarning badiiyatini oshiruvchi vositalardan biri sifatida qo'llanmoqda.

Bu san'atda bir so'zning takrorlanishidan tashqari shakldosh (omonim), shaklan o'xshash (paronim) va o'zakdosh (derivatsiya) so'zlar ishtirok etadi.

Mutobaqa

Mutobaqa (tazod) mumtoz adabiyotda keng qoʻllanilgan sanʼatlar sirasiga kiradi. Uning tiboq, tatbiq, tazod, takofu, mutazod nomlari ham bor.

Arab balogʻatida mashhuri tiboq, mutobaqa nomlari boʻlib, sanʼat hosil qilishda maʼno ustun boʻlgani uchun badiʼ ilmining maʼnoviy sanʼatlari qatoriga kiritilgan.

Balogʻat ilmi asoschilaridan Sakkokiy oʻzining «Miftohul-
ʻulum» asarida «المطابقة هي أن تجمع بين متضادين» (mutobaqâ ikki
zidning birga kelishi), deydi¹ va quyidagi misolni keltiradi:

أما والذي أبكى وأضطك والذي أمات وأحيا والذي أمره الأمر
(Yig'latgan, kuldigan hamda o'ldirgan, tiriltirgan va amr
qilgan)

Xorazmiy «Mafotihu-l-ulum»da mutobaqaga يا أيها الناس لا تعصوا إلا ما أمر الله به ولا تعصوا إلا ما أمر الله به ولا تعصوا إلا ما أمر الله به ولا تعصوا إلا ما أمر الله به, ya'ni «Ey odamlar, itoat ulug'ligidan ma'siyat tubanligiga tushmanglar» misolini keltiradi va «bu she'rda mutobaqa deb ataladi» deydi.¹ Bu misoldagi عز (ulug'lik-tubanlik), المعصية (itoat-ma'siyat, itoatsizlik) so'zlarining ma'nolari nazarga olingan.

Birinci misolda أضحك أبكى (yig'latgan-kuldirgan) va أحيا-أمات (o'ldirgan-tiriltirgan) so'zlari, keyingi misolda (ذل-عز) (ulug'lik-tubanlik) المعصية-الطاعة (itoat-ma'siyat, itoatsizlik) zid ma'noli so'z-

¹ أبو يعقوب يوسف السكاكي، مفتاح العلوم، مطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده بمصر، 1937، ص. 200.

lar bo'lgani uchun mutobaqa hosil qilgan.

Mutobaqa zamonaviy balog'atchilarning ta'riflarida bunday:
الطباق: هو الجمع بين معنيين متقابلين (متضادين) في كلام واحد: كالطول والقصر، والحياة والموت، والضحك والبكاء، والأبيض والأسود، والعلم والجهل، والعز والذل. وهذا النوع من الطباق يسمى طباقاً إيجابياً.¹

(Tiboq ikki qarama-qarshi (zid bo'lgan) ma'nolarning bir kalomda kelishi: uzunlik-qisqalik, hayot-o'lim, kulgu-yig'i, oq-qora, ilm-gumrohlik, ulug'lik-tubanlik kabi. Bu tiboqning ijobiy tiboq deb nomlanuvchi turidir).

Bunday so'zlar tilshunoslikda antonimlar deyiladi. Demak, antonimlar mutobaqaning bir turini hosil qilar ekan.

Balog'at ilmining rivojiga salmoqli hissa qo'shgan Atoulloh Husayniy boshqa san'atlar qatori mutobaqa san'atiga oid ma'lumotlarni ham o'rganib chiqdi va ularga o'z munosabatini bildirdi. Xususan, u mutobaqani arab balog'atidan farqli ravishda ma'noviy emas, balki lafziy ma'noviy san'atlar qatoriga kiritadi. Shuningdek, mutobaqaning turlari borasida antonimlar orqali hosil qilingan «orasidag'i qarama-qarshilik qora bila oq singari «g'oyat darajada» bo'lgan mutobaqa taqobul-i tazoddir, agar qarshilik qora bilan qizil kabi «g'oyat darajada bo'lmasa», u taqobul-i taonuddir, deydi.²

Balog'atchilar mutobaqani haqiqiy va e'tiboriy taqobullarga ajratadilar. Haqiqiy taqobul bir vaqtda bir joyda va bir jihatdan birga bo'lishning mumkin emasligi bo'lsa, e'tiboriy taqobul oralarida qarama-qarshilik bo'lmagan ikki narsani bir-biriga zid qilib ifodalashdir.³

Haqiqiy taqobulning yuqorida keltirilgan tazod, shuningdek, tazoyuf, adamu malaka, ijobu salb turlari bor. Taqobilu tazoyuf vujudiy narsa orasida bo'lib, «otalik» va «o'g'illik» kabi ikki mutaqobilning birisiz ikkinchisini tasavvur qilib bo'lmasligidir.

Arab balog'atchilari mutobaqa bitta so'z turkumiga yoki ikki so'z turkumiga oid bo'lgan so'zlardan iborat bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydilar va Qur'oni Karimdan quyidagi misollarni keltiradilar:

¹ صالح سامية المنجد في الإعراب والقواعد والبلاغة والعروض. دار الرائد للطباعة والنشر. ص. 358.

² Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. — Т.: Ф.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. —Б. 225.

³ Атоуллох Хусайний. Ўша манба. —Б. 225-226.

[Uxloq bo'lsalar-da, (ko'zlari ochiq bo'lgani uchun) sen ularni uyg'oq, deb o'ylaysan (MA 18/18)].

Kahf surasi 18-oyatdan keltirilgan bu misolda mutobaqa hosil qilgan uyg'oq (uyg'oq) va uxloq (uxloq) so'zlarining ikkalasi ham ism turkumiga mansubdir.

Quyidagi misolda mutobaqa ikkita fe'ldan iborat. Bular يموت (o'ladi) va يحيى (yashaydi):

[U joyda u na o'la olur va na yashay olur (MA 20/17)].

Mutobaqaning harf (yordamchi so'z)lardan iborat turiga quyidagi misol keltirilgan: [Uning kasb etgani (yaxshiligi) o'ziga, va orttirgani (yomon amali) ham o'zigadir (MA 2/286)]. Bu yerda zid ma'nolar ل علي so'zlaridadir, chunki ل foyda, yaxshilik, keyingisi «zarar, yomon amal» ma'nolariga ega.

San'at hosil qilayotgan ikki zid ma'noli so'z turli turkumlarga xos bo'lishi mumkin. Masalan: ميتا فأحيينا [O'lik (kofir) bo'lgan odamni (imon bilan) tiriltirib... (MA 6/122)]. Bu misolda ميتا (o'lik) va أحيينا (tiriltiramiz) so'zlarining biri ism, ikkinchisi fe'l turkumidan bo'lsa-da, mutobaqa hisoblanadi.

Mutobaqaning ijobiy turi haqida yuqorida eslatib o'tilgan edi. Arab balog'atchilari uning salbiy turini quyidagi misollar orqali izohlaydilar: [Lekin لكن أكثر الناس لا يعلمون، يعلمون ظاهراً من حياة الدنيا] bo'lgan ko'p odamlar bilmaslar. Ular oxiratdan g'ofil (bexabar) bo'lgan hollarida faqat dunyo hayotining zohirinigina bilurlar (MA 30/7)] لا يعلمون oyatlaridan olingan mazkur misolda inkor ma'nosidagi (bilmaslar) va tasdiq ma'nosidagi يعلمون (bilurlar) fe'llari mutobaqa hosil qilgan.

لا تخشوا (Bas (ey hukm chiqaruvchilar), odamlardan qo'rqmangiz. Mendan qo'rqingiz (MA 5/44) misolida لا تخشوا (qo'rqmangiz) va آخشون (qo'rqingiz) fe'llaridagi ta'qiq va buyruq ma'nolarida qarama-qarshilik mavjudligini ko'ramiz. Olimlar bir fikrni ifodalash uchun misollardagi kabi tasdiq bilan inkor yoki buyruq bilan ta'qiq ma'nolarini birga qo'llash salbiy tiboq ekanini

ta'kidlaganlar.¹ Lekin Sakkokiy salbu ijobni mutobaqa turiga kiritmay, alohida san'at deb hisoblagan.²

Mutobaqaning yana bir turi bor-ki, unda ikki ma'noning bir-biriga zid ekani yuqorida keltirilgan misollardagidek ochiq ko'rinib turmaydi, balki yashirin bo'ladi va u arab balog'atida xafo (خفاء) deb ataladi. Bu yuqorida zikr qilingan e'tiboriy taqobuldir. Xafoga quyidagi misolni izohi bilan keltiradilar: أغرقوا فادخلوا نارا [g'arq qilinib, (suv balosidan keyin) olovga kiritildilar (MA 71/25)]. Bu misolda فادخلوا نارا (olovga kiritildilar) iborasi أغرقوا g'arq qilindilar, cho'ktirildilar)ning ziddi yoki antonimi emas. Lekin mazkur holatda bu iborani الإغراق deb tushunish lozim, shunda الإغراق «cho'ktirish» va الإغراق (kuydirish, yondirish) o'zaro zid ma'nolarni anglatadi. Bu yerda ma'nolar orasidagi ziddiyat aniq ko'rinib turmagani tufayli bunday mutobaqa xafo, ya'ni yashirin mutobaqa deb nom olgan.³

Mutobaqa san'ati na faqat arab, fors, balki turkiygo'y shoirilar ijodida ham unumli qo'llangan va tazod, mutazod nomi bilan mashhur bo'lgan.

Mumtoz adabiyot badiiyatini tadqiq qilayotgan o'zbek adabiyotshunoslari bu san'atni ham e'tibordan chetda qoldirmaganlar.⁴ Lekin Ahmad Taroziy ham, zamona adabiyotshunoslari ham mutobaqaning turlari xususida alohida to'xtalmaganlar va umumiy ma'lumot bilan chegaralanganlar. Ba'zi adabiyotlarda arab balog'atchilar ma'noviy, ajam olimlari lafziy ma'noviy deb e'tirof etgan bu san'at lafziy san'atlar orasiga tushib qolgan, ayrimlarida atamalarining o'qilishida xatoliklar uchraydi, ya'ni «mutobiqa» emas «mutobaqa», «taboq» emas «tiboq» bo'lishi kerak.

Demak, arab, fors va o'zbek adabiyotida keng qo'llanadigan mutobaqaning ta'rifida olimlar o'rtasida ixtilof yo'q. Lekin shuni ta'kidlash lozimki, fors balog'atida arabiyda mavjud bo'lgan mutobaqaga oid qarashlar rivojlantirilgan va turlari jihatdan boyitilgan bo'lsa, o'zbek adabiyotida esa shu kunning tadqiqodtalab masalalaridan biri hisoblanadi.

Muqobala

Ma'lumki, badiiy san'at turlari borasidagi nazariy fikrlar XI asrda arab balog'at ilmi tarkibida shakllangan, keyingi davrda ular turli olimlar tomonidan rivojlantirib kelinmoqda va arab, fors tillaridagi kabi o'zbek tilida ham ularning o'ziga xos tasnif va ta'riflari mavjud. Bular qatoriga muqobala ham kiradi.

Bugungi kunda bu san'at haqida so'z ketganda shunday fikrlarga duch kelamiz: «...muqobala san'ati ayrimlarida ma'noviy, boshqalarida lafziy ma'noviy san'at deb berilgan...»¹ Darhaqiqat, bu san'atlar dastlabki, ya'ni o'rta asr arabshunos olimlar tomonidan amalga oshirilgan tasnifga ko'ra balog'at ilmining badi' bo'limidan o'rin olgan ma'noviy san'atlar sirasiga kiritilgan va arablar hozirgacha shu holatni saqlab qolganlar.² Lekin shuni eslab o'tish lozimki, ayrim o'rta asr olimlari muqobalani alohida san'at turi emas, balki mutobaqaning bir turi deb hisoblaganlar.³

Atoulloh Husayniy esa muqobalani lafziy-ma'noviy san'atlarga kiritadi.⁴ Hozirgi zamon o'zbek olimlaridan A. Hojiahmedov muqobalani dastlabki tasnifga mos ravishda ma'noviy san'atlardan deb biladi.¹

Muqobalaning ta'rifida o'rta asr olimlari o'rtasida ixtilof yo'qligi kuzatiladi. Arab balog'at ilmida muqobala san'atiga shunday ta'rif beriladi:

¹ Мамажонов З. Шеърӣй санъатларини таснифлаш масаласига доир. Ўзбек тили ва адабиёти. 2005. №6. —Б. 49

² أبو يعقوب يوسف السكاكي. مفتاح العلوم. مطبعة مصطفى النباشي الحلبي و أولاده بمصر. 1937. ص. 200. Qarag: 200. على جازم، مصطفى أمين البلاغة الواضحة البيان المعلى. النبع القاهرة. 1999. ص. 284.

³ Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. —Т.: Г.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. —Б. 232.

⁴ F.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. —Б. 231.

¹ Qarag: Атоуллох Хусайний. Ўша манба. —Б. 231.

¹ Ходжахмедов А. Мумтоз бадийят малоҳати. —Т.: Шарк. 1999. —Б.57.

¹ 201. ص. 359-358. حامد عوني. المنهاج الواضح للبلاغة. الجزء الأول. دار الكتب العربي بمصر. 1953. م. ص. 201.

² صالح سامه. المنجد في الإعراب والقواعد والبلاغة والعروض. دار الرائد للطباعة والنشر. ص. 359-358. Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. —Т.: Г.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. —Б. 227.

³ Qarag: 201. ص. 284. حامد عوني. المنهاج الواضح للبلاغة. الجزء الأول. دار الكتب العربي بمصر. 1953. م. ص. 201.

⁴ Хожиахмедов А. Шеърӣй санъатлар ва мумтоз кофия. Т.: Шарк. 1998. —Б. 83; Исхоков Ё. Сўз санъати сўзлиги. —Т.: Заркайнар. 2006. —Б. 65.

Ya'ni, muqobalada avval ikki yoki undan ortiq qarama-qarshi o'lmagan ma'nolar, so'ngra ularning har biriga mos keluvchi arshi ma'nolar tartib bilan keltiriladi. Muqobala hosil qilayotgan ma'nolar soniga ko'ra bir necha turga bo'linadi. U kamida ikki ma'no va uning muqobili orasida, ya'ni ikkiga ikki bo'lishi kerak. Arab olimlari misol tariqasida Tavba surasining 82-oyatidan parcha keltiradilar: فليضحكوا قليلا و ليبكوا كثيرا [(bu dunyoda) oz kulsinlar va oxiratda) ko'p yig'lasinlar! (MA 9/82)]. Bu misolda ضحك (kulish) قلة (oz), so'ngra ularning muqobillari بكاء (yig'i) va كثرة (ko'p) ma'nolarini anglatuvchi so'zlar keltirilib muqobala hosil qilgan.

ta'rifiga tayanadi va deydi: ««Miftoh» sohibi debtur: muqobala uldurkim, ikki yoki andin ortiq muvofiq va alarg'a zid, ya'ni muqobil nimaning zikrin jam' qilursen. Agar ul nimalar orasinda bir nimani shart qilsang, ya'ni ifoda qilsang, alarning ziddining orasinda ul nimaning ziddin shart qilursen»³.

4 ما أحسن الدين و الدنيا إذا اجتمعاً و أقبح الكفر و الإفلاس بالرجل

Bu baytda muqobala hosil qilayotgan juftliklar quyidagilardir: **الغنى-الفقر** (go'zallik-xunuklik), **الدين-الكفر** (din-kufr) va **الدنيا-الآفلاس** (boylik-nochorlik).

1 202 حامد عوني. المنهاج الواضح للبلاغة. الجزء الأول. دار الكتاب العربي بمصر. 1953 م. ص.

Атоуллох Хусайний, Хусайний. Атоуллох Хусайний. Балойнгу-с-санойиъ.
Форсчадан А. Рустамов таржимаси. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат
нашриёти, 1981. -Б. 231.

حامد عوني. المنهاج الواضح للبلاغة. الجزء الأول. دار الكتاب العربي بمصر. 1953 م. ص. 202.

Mazkur misolda muqobala hosil qilgan to'rtta juftlik quyidagilar: الإيعاء-البخل (berish-ziqnalik), الإيقعاء-الإستغناء (qo'rqish-boyish), التصديق-التكذيب (tasdiqlash-inkor qilish) va اليسر-العسر (oson-qiyin). Uchinchi juftlikda yashirin muqobala bor, ya'ni اتقى Alloh yo'lida tiyilishni anglatasa, استغنى mol-mulkdan boyib, o'z amallarida Allohdan qo'rqmaslik ma'nosida qo'llangan.

Badi' san'atlar xususida turkiyda bitilgan Ahmad Taroziyning «Funun-l-balog'a» asarida muqobala zikr qilinmagan. Lekin unga mohiyatan yaqin turuvchi tazod (mutobaqa) mutazod nomi bilan keltirilgan va unga shunday ta'rif berilgan: «Bu san'at ul bo'lurkim, ikki narsa keltururlarkim, biri birining ziddi bo'lg'ay, netokkim: suv va o't»². Tazodni barcha balog'at olimlari bir xil ta'riflaydilar. Demak, tazodda muqobaladan farqli ravishda zid ma'nolar faqat bir juftlikni hosil qiladi.

«Tazod» soʻzi «zid qoʻyish», «qarshilantirish» maʼnolarini ifodalaydi. Shu soʻz bilan ataluvchi sheʼriy sanʼat esa baytda maʼno jihatidan oʻzaro zid, qarama-qarshi boʻlgan soʻzlarni qoʻllab,

¹ Qarang: Atoulloх Хусайний. Атоulloх Хусайний. Атоulloх Хусайний. Бадойиғу-с-санойғ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. –Б. 231; *الجزء الأول. دار الكتب العربى بمصر 1953. ص 202-203.*

² Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. А.Хайитметов нашрга тайёрлаган. –Т.: Ҳазина.1996. –Б. 112.

¹ Y. Ishoqovning «Soʻz sanʼati soʻzligi» kitobida ham tazod bandi bayon qilingan, ammo muqobala haqida maʼlumot berilmagan.

ta'sirchan badiiy timsollar, lavhalar yaratishni nazarda tutadi»¹, «Muqobala «qarshi kelish» ma'nosini ifodalaydi va she'r baytlarida bir-biriga zid tushunchalarni anglatuvchi so'zlarni keltirib ular vositasida muayyan bir g'oya, fikrni ta'sirchan ifodalash san'ati sanaladi.»² Keltirilgan ta'riflarda tazod va muqobala o'rtasidagi chegara aniq belgilab berilmagani sabab, o'quvchi bu san'atlar haqida yorqin tasavvurga ega bo'la olmaydi. Shuningdek, bu san'atlar «she'riy»gina emas, balki ular nasrda, xususan saj'da ham qo'llangan. Bunga Qur'on oyatlari misol bo'la oladi.

Ba'zi olimlar tomonidan taqobuli tazod, taqobuli ijobu salb «muqobalani yuzaga chiqargan»³ qayd qilingan. Aslida taqobuli tazod, taqobuli ijobu salb muqobalaning emas, tazodning turlari hisoblanadi.⁴

Demak, muqobala mumtoz adabiyotda keng qo'llangan san'at turlaridan hisoblanib, uni ayrim olimlar ma'noviy, ayrimlari lafziy ma'noviy deb hisoblaydilar. Unga arab va forsiy manbalarda o'tmish olimlari tomonidan aniq va ravshan ta'rif berilgan. Bu san'at tazodga yaqin tursa-da, ko'pchilik olimlar uning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olib alohida san'at turi deb hisoblaganlar.

¹ Хожиахмедов А. Мумтоз бадият малохати. —Т.: Шарк. 1999. —Б.83.

² Хожиахмедов А. Ўша манба. —Б.57.

³ Хожиахмедов А. Мумтоз бадият малохати. —Т.: Шарк. 1999. —Б.57.

⁴ Qarang: Атоуллох Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. —Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981. —Б. 225.

TEST

1. So'zlovchining grammatik jihatdan mukammal jumlani o'z o'mida va tegishli holatda qo'llay olishi hamda shu talablarga javob beruvchi fasih jummalarni so'zlay bilish mahorati... ilmida o'rgatiladi.

- A. Sarf
- B. Balog'at
- D. Tilshunoslik
- E. Nahv

2. Abu Yoqub Yusuf Sakkokiyning balog'at ilmiga doir bo'limni o'z ichiga olgan asari nomini ko'rsating.

- A. «Miftohu-l-ulum»
- B. «Sharh Talxisi-l-Miftoh»
- D. «Talxisu-l-Miftoh»
- E. «Asroru-l-balog'a»

3. Jaloliddin Qazviniyning balog'at ilmiga doir asari nomini ko'rsating.

- A. «Sharh Talxisi-l-Miftoh»
- B. «Talxisu-l-Miftoh»
- D. «Asroru-l-balog'a»
- E. «Miftohu-l-ulum»

4. Sa'aduddin Taftazoniyning balog'at ilmiga doir asari nomini ko'rsating.

- A. «Talxisu-l-Miftoh»
- B. «Sharh Talxisi-l-Miftoh»
- D. «Miftohu-l-ulum»
- E. «Asroru-l-balog'a»

5. Abdulqohir Jurjoniyning balog'at ilmiga doir asari nomini ko'rsating.

- A. «Asroru-l-balog'a»
- B. «Sharh Talxisi-l-Miftoh»

- D. «Miftohu-l-ulum»
- E. «Talxisu-l-Miftoh»

6. soʻzidan ilmiy atama sifatida soʻzlovchining grammatik jihatdan mukammal jumlani oʻz oʻrnida va tegishli holatda qoʻllay olishi hamda shu talablarga javob beruvchi fasih jummalarni soʻzlay bilish mahorati tushuniladi

- A. Fasohat
- B. Badiʼ
- D. Balogʻat
- E. Bayon

7. Qaysi ilm balogʻat ilmi tarkibiga kirmaydi.

- A. Sarf
- B. Badiʼ
- D. Maʼoniy
- E. Bayon

8. Balogʻat ilmi tarkibi toʻgʻri koʻrsatilgan qatorni belgilang.

- A. Sarf, badiʼ, bayon
- B. Badiʼ, sarf, nahv
- D. Maʼoniy, bayon, badiʼ
- E. Maʼoniy, bayon, sarf

9. Abu Usmon Amr ibn Bahr al-Johizning asari nomini koʻrsating.

- A. «Asroru-l-balogʻa»
- B. «Al-bayon va-t-tabyin»
- D. «Miftohu-l-ulum»
- E. «Talxisu-l-Miftoh»

10. Abu Usmon Amr ibn Bahr al-Johizning asarlari nomi toʻgʻri koʻrsatilgan qatorni belgilang.

- A. «Iʼjazu-l-Qurʼon», «Talxisu-l-Miftoh»
- B. «Al-bayon va-t-tabyin», «Iʼjazu-l-Qurʼon»
- D. «Miftohu-l-ulum», «Talxisu-l-Miftoh»
- E. «Iʼjazu-l-Qurʼon», «Miftohu-l-ulum»

11. Abu Ubayda Maʼmar ibn al-Musanniy al-Basriyning asari nomini koʻrsating.

- A. «Asroru-l-balogʻa»
- B. «Al-bayon va-t-tabyin»
- D. «Majoz al-Qurʼon»
- E. «Miftohu-l-ulum»

12. Abdulloh ibn Muʼtazzning asari nomini koʻrsating.

- A. «Al-Badiʼ»
- B. «Al-bayon va-t-tabyin»
- D. «Miftohu-l-ulum»
- E. «Asroru-l-balogʻa»

13. Kim badiʼ ilmi borasida birinchi bor maxsus asar yozgan?

- A. Abu Ubayda Maʼmar ibn al-Musanniy al-Basriy
- B. Abu Usmon Amr ibn Bahr al-Johiz
- D. Abdulloh ibn Muʼtazz
- E. Abdulqohir Jurjoni

14. «Miftohu-l-ulum» asarining muallifi kim?

- A. Abu Yoqub Yusuf Sakkokiy
- B. Abu Usmon Amr ibn Bahr al-Johiz
- D. Abdulqohir Jurjoni
- E. Abdulloh ibn Muʼtazz

15. «Al-bayon va-t-tabyin» asari muallifi kim?

- A. Abdulloh ibn Muʼtazz
- B. Abu Usmon Amr ibn Bahr al-Johiz
- D. Abdulqohir Jurjoni
- E. Abu Yoqub Yusuf Sakkokiy

16. kalomni vaziyat talab qilgan holatga moslashtirish usul va qoidalarini oʻrganadi.

- A. Bayon ilmi
- B. Badiʼ ilmi
- D. Maʼoniy ilmi
- E. Sarf ilmi

17. Ma'oniylarning tarkibiga kiradi.

- A. Xabar va insho
- B. Majoz va istiora
- D. Saj' va jinos
- E. Xabar va jinos

18. Ma'oniylarning tarkibiga kirmaydi.

- A. Xabar va insho
- B. Majoz va istiora
- D. Fasl va vasl
- E. Iyjoz, itnob va musovot

19. Kalamning iyjoz, itnob, musovot usullari balog'at ilmining qaysi bo'limida o'rganiladi?

- A. Bayon
- B. Ma'oniylar
- D. Badi'
- E. Balog'at ilmidan o'rganilmaydi.

20. Iyjozning ta'rifi to'g'ri ko'rsatilgan qatorni ko'rsating.

- A. Ma'noni ifodalash uchun lafzni ko'paytirish.
- B. Kuchaytiruv va ta'kidni ifodalash uchun ma'noni qo'shimcha iboralar orqali yetkazishdir.
- D. Ko'p ma'noning kam so'zlar bilan, maqsadga mos ravishda, ochiq-oydin aytilishi
- E. A, V.

21. Iyjozning qo'llanish sabablarini aniqlang.

- A. Ixchamlikka erishish, yodlashni yengillashtirish, tez fahmlash, vaziyatni boshqalardan yashirish, kam so'z bilan ko'p ma'no hosil qilish.
- B. Ma'noni mustahkamlash, maqsadni yoritish, ta'kidlash; shubhani yo'qotish.
- D. Ma'noning unga mos miqdordagi iboralar bilan ifodalanish.
- E. To'g'ri javob yo'q.

22. Itnobning ta'rifi to'g'ri ko'rsatilgan qatorni ko'rsating.

- A. Kuchaytiruv va ta'kidni ifodalash uchun ma'noni qo'shimcha iboralar orqali yetkazishdir.
- B. Ma'noni ifodalash uchun lafzni ko'paytirish.
- D. Ko'p ma'noning kam so'zlar bilan, maqsadga mos ravishda, ochiq-oydin aytilishi
- E. A, V.

23. Itnobning qo'llanish sabablarini aniqlang.

- A. Ixchamlikka erishish, yodlashni yengillashtirish, tez fahmlash, vaziyatni boshqalardan yashirish, kam so'z bilan ko'p ma'no hosil qilish.
- B. Ma'noni mustahkamlash, maqsadni yoritish, ta'kidlash; shubhani yo'qotish.
- D. Ma'noning unga mos miqdordagi iboralar bilan ifodalanish.
- E. To'g'ri javob yo'q.

24. Musovotning ta'rifi to'g'ri ko'rsatilgan qatorni ko'rsating.

- A. Ma'noning unga mos miqdordagi iboralar bilan ifodalanishi.
- B. Ma'noni ifodalash uchun lafzni ko'paytirish.
- D. Ko'p ma'noning kam so'zlar bilan, maqsadga mos ravishda, ochiq-oydin aytilishi
- E. A, V.

25. Musovotning qo'llanish o'rinlarini aniqlang.

- A. Matbuot matnlari, yuridik va qonunchilik materiallari matnlari va b.
- B. Ma'noni mustahkamlash, maqsadni yoritish, ta'kidlash; shubhani yo'qotish
- D. Ma'noning unga mos miqdordagi iboralar bilan ifodalanish.
- E. To'g'ri javob yo'q

26. ...rost yoki yolg'on ma'lumotni bildirgan kalam bo'lib, bu so'zlovchining rost yoki yolg'on nutqida o'z aksini topadi, berilgan ma'lumot voqelikka mos kelish yoki kelmasligi bilan baholanadi.

- A. Insho
- B. Xabar
- D. Musnad
- E. Musnad ilayhi

27. ... – rost yoki yolg'on hukmi berilmaydigan kalom.

- A. Xabar
- B. Musnad
- D. Insho
- E. Musnad ilayhi

28. Insho qanday turlarga bo'linadi?

- A. Iltimos va taajjub
- B. Talabli va talabsiz
- D. Insho va xabar
- E. Musnad va musnad ilayhi

29. talab qilingan narsaning biror vaqtda amalga oshishi nazarda tutilmaydi

- A. Talabli inshoda
- B. Talabsiz inshoda
- D. Xabarda
- E. To'g'ri javob yo'q

30. Iltimos, taajjub, maqtov va yomon deb bilish, qasam va kelishuv (bitim) ma'nolarini beruvchi siyg'alari mavjud.

- A. Talabsiz inshoning
- B. Talabli inshoning
- D. Xabarning
- E. To'g'ri javob yo'q

31. Xabarning qanday turlari mavjud?

- A. Talabli va talabsiz
- B. Foida va lozima
- D. Yolg'on va rost
- E. Lozima va talabsiz

32. Xabar ikki holatda yetkaziladi.

- A. Talabli va talabsiz
- B. Foida va lozima
- D. Foida va talabli
- E. Lozima va talabsiz

33. Istilohiy ma'nosi bir narsani boshqa bir narsaga xoslashtirish, ya'ni tegishli qilish.

- A. Faslning
- B. Qasrning
- D. Vaslning
- E. To'g'ri javob yo'q

34. Mutakallim, ya'ni so'zlovchining maqsadiga ko'ra haqiqiy va izofiy deb ataluvchi turlarga bo'linadi.

- A. Qasr
- B. Fasl
- D. Vasl
- E. To'g'ri javob yo'q

35. Xoslikning holatiga ko'ra ikki xil bo'ladi: sifat-mavsuf, mavsuf-sifat.

- A. Vasl
- B. Fasl
- D. Qasr
- E. To'g'ri javob yo'q

36. Tinglovchining holatiga ko'ra qalb, ifrod va ta'yin turlarga ajratiladi.

- A. Vasl
- B. Qasr
- D. Fasl
- E. To'g'ri javob yo'q

37. Vaslning ta'rifini ko'rsating.

- A. Bir jumlani boshqasiga «va» orqali bog'lash
- B. Ikkinchi gapni bog'lovchisiz keltirish

D. Bir narsani boshqa bir narsaga xoslashtirish, ya'ni tegishli qilish

E. To'g'ri javob yo'q

38. Vasl usulini qo'llashning nechta o'rni bor.

A. 3

B. 5

D. 7

E. 9

39. Fasl usulini qo'llashning nechta o'rni bor.

A. 3

B. 5

D. 7

E. 9

40. ... – biror ibora tushib qoladi, bu hazf mahzuf (tushib qolgan narsa) borligida anglatgan narsani fahmlab olishga xalal bermaydigan bo'lishi kerak.

A. Hazf iyjoz

B. Qisar (balog'a) iyjoz

D. Itnob

E. Musovot

41. ... – istalgan bir ma'noni turli yo'llar orqali yoritib berish uchun kerak bo'ladigan usul va qoidalar tushuniladi

A. Bayon

B. Ma'oni

D. Badi'

E. A, B

42. Bayon ilmining tarkibi ...

A. Tashbih, majoz, istiora, kinoya.

B. Xabar, insho, qasr

D. Iqtibos, saj, muqobala

E. A, B.

43. Ma'oniy ilmida o'rganiluvchi hodisalarni aniqlang.

A. Iqtibos, saj, muqobala

B. Tashbih, majoz, istiora, kinoya

D. Xabar, insho, qasr

G. B, V.

44. Badi' ilmida o'rganiluvchi hodisalar to'g'ri ko'rsatilgan qatorni aniqlang.

A. Xabar, insho, qasr

B. Iqtibos, saj, muqobala

D. Tashbih, majoz, istiora, kinoya

E. Jinos, itnob, majoz

45. Tashbihning ruknlari qaysilar?

A. Mushabbah, mushabbah bihi

B. Vajhu-sh-shabah

D. Adat-t-tashbih

E. Hamma javob to'g'ri.

46. Tashbihning ruknlar ishtiroki bilan bog'liq bo'lgan turlarini aniqlang.

A. Mursal, mufasssal

B. Mujmal, muakkad, balig'

D. Mushabbah, mushabbah bihi

E. A, B

47. Zulfni tunga va tunni zulfga, hilolni ot taqasiga va ot taqasini hilolga qilingan tashbihlar qaysi turdagi tashbih hisoblanadi?

A. Izmor tashbih

B. Aks tishbih

D. Tasviyat tashbih

E. Mashrut tashbih

48. Mutobiqiyya, tazminiyya va iltizomiyya deb nomlanuvchi uchta guruhga ajratiladi

- A. Aqliy dalolat
- B. Vaz'iy dalolat
- D. Tabi'iy dalolat
- E. G'ayrilafziy dalolat

49. So'z (biror tushuncha yoki narsaning bir jihatini bildiradi) o'z ma'nosining bir qismini bildiradi. Masalan, «inson» so'zi uning yoki faqat hayvonlik jihatiga, yoki faqat gapira oluvchilik qobiliyatiga dalolat qiladi.

- A. Mutobiqiyya
- B. Tazminiyya
- D. Iltizomiyya
- E. G'ayrilafziy

50. So'z orqali (biror narsa yoki tushunchaga) ma'no yuklatiladi. Masalan, «sher» so'zining shijoatga dalolat qilishi kabi.

- A. Mutobiqiyya
- B. Tazminiyya
- D. Iltizomiyya
- E. G'ayrilafziy

51. Asl ma'nosidan ko'chib, o'ziga mos keladigan boshqa narsaning ma'nosini bildirish uchun qo'llanadigan lafz deb ataladi. Masalan: «sher» lafzining shijoatli kishiga nisbatan qo'llanishi.

- A. Majoz
- B. Kinoya
- D. Tashbih
- E. Tajnis

52. ... sifat, mavsuf va nisbat turlarga ajratiladi.

- A. Tashbih
- B. Kinoya
- D. Majoz
- E. Tajnis

53. «Doru-s-salom» deganda Bog'dod, «Toyyiba» deganda Madinai munavvara tushunilishi kinoyaning qaysi turiga xos.

- A. Sifat
- B. Mavsuf
- D. Nisbat
- E. Kinoya emas

54. Qanday kinoyada mukanna bihi va mukanna 'anhu orasidagi vosita kam bo'ladi.

- A. Sifat
- B. Mavsuf
- D. Ba'ida
- E. Qariba

55. Qanday kinoyada mukanna bihi va mukanna 'anhu orasidagi vositalar ko'p bo'ladi.

- A. Ba'ida
- B. Mavsuf
- D. Qariba
- E. Sifat

56. Ta'riz, talvih, ramz va imo (yoki ishora) turlarga ajratiladi.

- A. Tajnis
- B. Kinoya
- D. Majoz
- E. Tashbih

57. Arab tili balog'atiga oid manbalarda badiiy san'atlar qanday tasniflanadi?

- A. Lafziy san'atlar
- B. Ma'noviy san'atlar
- D. Lafziy-ma'noviy san'atlar
- E. A, B

58. Qanday san'atlarda so'zlarning tovushdoshlik xususiyati birinchi o'ringa chiqadi.

- A. Lafziy san'atlar
- B. Ma'noviy san'atlar
- D. Lafziy-ma'noviy san'atlar
- E. Barcha san'atlarda

59. Qanday san'atlarda so'zlarning ma'no xususiyati birinchi o'ringa chiqadi.

- A. Ma'noviy san'atlar
- B. Lafziy san'atlar
- D. Lafziy-ma'noviy san'atlar
- E. Bunday san'at mavjud emas

60. Ajam xalqlari tillari balog'atiga oid manbalarda badiiy san'atlar qanday tasniflanadi?

- A. Lafziy san'atlar
- B. Ma'noviy san'atlar
- D. Lafziy-ma'noviy san'atlar
- E. Tasniflanmaydi

TEST KALITI

1-B	11-D	21-A	31-D	41-A	51-A
2-A	12-A	22-A	32-B	42-A	52-B
3-B	13-D	23-B	33-B	43-D	53-B
4-B	14-A	24-A	34-A	44-B	54-E
5-A	15-B	25-A	35-D	45-E	55-A
6-D	16-D	26-B	36-B	46-E	56-B
7-A	17-A	27-D	37-A	47-B	57-E
8-D	18-B	28-B	38-A	48-B	58-A
9-B	19-B	29-B	39-B	49-B	59-A
10-B	20-D	30-A	40-A	50-D	60-D

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR

Asosiy adabiyotlar

1. Шарифов З. Араб тили. Балоғат фанидан маърузалар матни. –Т.: Шоакбар. 2002.
2. Рустамий С. Балоғат илмида лингвистик назариялар ва тил ҳодисаларининг ёритилиши. –Т.: ТДШИ, 2017.
3. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малохати. –Т.: Шарк 1999.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистондаги Ислон цивилизацияси маркази устави // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 31-сон, 782-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 17.01.2018 й., 09/18/23/0576-сон.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти вазифасини бажарувчи Шавкат Мирзиёевнинг Ислон ҳамкорлик ташкилоти Ташки ишлар вазирлари кенгаши 43-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи: Тинчлик, маърифат ва бунёдкорлик йўлида ҳамкорлик // Халқ сўзи. – 2016. – 19 октябрь.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» Қарори // Халқ сўзи, – 2017. – 25 май.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи. – 2017. – 23 декабрь.
5. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан Алибек Рустамов таржимаси. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат н-ти. 1981.
6. Исломов З.М. Адаб илмининг дурдонаси. –Т.: Тошкент ислон университети ун-ти. 2002.

7. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. –Т.: Зарқайнар. 2006.
8. Рустамий С. «Балоғат илми»да лафзий санъатлар. Илмий-таҳлилий ахборот. 2008. №3. Тошкент ислон университети. –Б. 31-34.
9. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат н-ти. 1979.
10. Ҳўжаев М. Чустий лирикасида истиора. Шарқшунослик. №2. 2001. Б 3-5.
11. أبو يعقوب يوسف السكاكي. مفتاح العلوم. دار الكتب العلمية. بيروت. 1987.
12. جلال الدين القرويني. الاضاح في علوم البلاغة. دار إحياء العلوم بيروت. الطبعة الرابعة. 1998.
13. على جارم، مصطفى أمين. البلاغة الواضحة. البيان. المعاني. البديع. القاهرة. 1999.

Internet saytlari

1. www.gov.uz O'zbekiston Respublikasi hukumat portali.
2. www.lex.uz O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
3. <http://mlis.ru/literature/8-vestetika-yazvka.html>
4. <http://www.shamela.ws>: علي بن نايف الشحود. الخلاصة في علوم البلاغة
5. <http://www.shamela.ws>: عبد الرحمن حسن حبنكة الميداني. البلاغة العربية أسسها وعلومها وفنونها
6. https://studopedia.ru/10_251509_leksikografiya-kak-nauka.html
7. <http://study-english.info/article063.php>
8. <http://dereksiz.org/osimjon-sodiov-tarihij-leksikografiya.html>

BALOG'AT ILMI ATAMALARINING QISQACHA IZOHLI LUG'ATI

Aks tashbih yoki **tashbih-i ma'kus** (تشبيه العكس) – bir narsa ikkinchi narsaga o'xshatiladi, so'ngra aksincha, ikkinchisi birinchisiga o'xshatiladi.

«Asroru-l-balog'a» («أسرار البلاغة») – Abdulqohir Jurjoniyning asari.

Al-muhassinot al-lafziyya (المحسنات المعنوية) – ma'noviy san'atlar: ma'noga asoslangan.

Al-muhassinot al-ma'naviyya (المحسنات اللفظية) – lafziy san'atlar: tovushdoshlikka asoslangan.

Asmau-n-navasix (أسماء النواسخ) – kāna va unga o'xshashlar, 'inna va unga o'xshashlarning ismlari.

Aqliy majoz (المجاز العقلي) – bu ish-harakatni gapda grammatik jihatdan ega bo'lib kelgan, biroq ma'nosiga ko'ra shu fe'lining haqiqiy egasi bo'lmagan so'zga emas, balki shu so'zga aloqador bo'lib, haqiqiy egasini ifodalaydigan so'zga aqlan bog'lashdir.

Bayon (بيان) – lug'aviy ma'nosi: «kashf qilish, yaratish, yoritish, izohlash». Istilohda: istalgan bir ma'noni turli yo'llar orqali yoritib berish uchun kerak bo'ladigan usul va qoidalar tushuniladi.

Balig' tashbih (التشبيه البالغ) – o'xshatish vositasi va o'xshash jihati tushib qolgan tashbih.

Ba'ida kinoya (كناية بعيدة) – mukanna bihini mukanna 'anhuga bog'laydigan vositalar ko'p bo'ladi.

Buyruq (الأمر) – tinglovchidan ish-harakatni amalga oshirish majburan talab etiladi.

Vasl (وصل) – bir jumlaning boshqasiga «va» orqali bog'lash.

Dalolat (دلالة) – bir narsaning boshqa narsani bildirishi.

Ibtidoiy xabar (الخبر الابتدائي) – (boshlang'ich, sodda xabar). U tinglovchi xabarning madluli, ya'ni dalil bo'luvchi (denotat yoki referent)ni bilmagan holatlarda qo'llanadi.

Izmor tashbih (تشبيه الاضمار) – yoki **tashbih-i muzmar** kalomda bir narsa yashirin tarzda tashbih qilinadi, bu kalomning zohir ma'nosida maqsad o'sha tashbihdan emas, boshqa narsadek bo'ladi, ammo haqiqatda uning maqsadi o'sha tashbihdir.

Izofiy qasr – maqsur maqsur alayhga xos qilinganda, boshqa bir muayyan narsaga nisbat qilinadi. Nisbat qilinayotgan narsada o'sha xususiyat bo'lmaydi.

Iyg'ol (الإيغال) – أوغل (chuqur ketmoq, chuqurga olib bormoq) fe'lining masdari. Iyg'olning istilohiy ma'nosi: bayt yoki nasr bo'lagining maqtaida uning oldidagi mubolag'ani orttirish yoki mubolag'ani tugallash uchun boshqa bir vasf keltiriladi. Itnob turi.

Iyjoz (الإيجاز) – ko'p ma'no oz ta'bir bilan ifodalanadi.

Iltizomiyya (الترامية) – so'z orqali (biror narsa yoki tushunchaga) ma'no yuklatilishi. Iltizomiyya deb atalishiga sabab ma'noning biror tushuncha yoki narsaning zaminida mavjud bo'lmay, tashqaridan kiritilgani (ga ishora)dir. Dalolat turi.

Imo yoki **ishora** (الإشارة) – mukanna bihi va mukanna 'anhu orasidagi vositalar ko'p ham, yashirin ham bo'lmaydi. Kinoya turi.

Inkor (النهي) – biror narsadan voz kechish (biror narsani bajarmaslik) majburan talab qilinadi.

Inkoriy xabar (الخبر الإنكاري) – tinglovchi xabarni inkor qilish holatida bo'lganda qo'llanadi.

Insho (إنشاء) – lug'aviy ma'nosi: ijod. Istilohiy ma'nosi: rost yoki yolg'on hukmi berilmaydigan kalom.

Irshod (الإرشاد) – eng munosib yo'l bilan ko'rsatma berish. Itnob turi.

Isnod (إسناد) – musnad so'z musnad ilayhi bo'lgan boshqa so'z bilan birikadi, bu bilan ularning biri vositasida boshqasining zimmasidagi hukm ifodalanadi.

Istak (التمني) – biror istalgan narsani talab qilish ma'nosini anglatadi.

Istiora (استعارة) – lug'aviy ma'nosi: «qarzga olingan». Istilohda: tashbihning ikki tarafi (mushabbah va mushabbah bihi)dan biri zikr qilinadi, boshqa tarafi nazarda tutiladi. Bunda mushabbah bihi (o'xshovchi)ga xos bo'lgan narsani mushabbah (o'xshatiluvchi)ga tegishli qilish orqali mushabbah mushabbah bihining jinsi (turi)ga kirishi da'vo qilinadi. Yoki ikki tarafidan biri tushirilgan tashbih, doim mushabbahga (ma'no jihatdan) bog'lanib turadi.

Itnob (الأطناب) – ma'noni ifodalash uchun ta'birning miqdori ma'noning miqdoridan ortiq bo'ladi. Bunda agar ta'bir ifoda uchun zarur bo'lgan miqdordan oshib ketsa, u aybga aylanadi.

Ifrod (إفرد) – «ajratib olish, yakkalash». Ifrod tinglovchi bir necha narsani bir narsaga tegishli deb hisoblaganda sodir bo'ladi.

I'tirod (الإعراض) – kiritmalar. Itnob turi.

Kinoya (كناية) yoki **irdof** – lug'aviy ma'nosi: belgi, ishora. Istilohiy ma'nosi: kerak bo'lgan narsa ochiq-oydin ifodalanmaydi, balki boshqa biror narsani aytish orqali bildiriladi, kerakli ma'no aytilgan lafzdan aytilmaganga ko'chishi kerak.

Kinoyali tashbih (تشبيه الكناية) – o'xshatish vositasi va o'xshovchi zikr qilinmaydi.

Qalb (قلب) – «o'zgartirish, almashtirish» ma'nolariga ega. Qalb holati so'zlovchi ta'kidlagan fikrning aksiga ishongan kimsada ro'y beradi.

Qariba kinoya (كناية قريبة) – mukanna bihi va mukanna 'anhu orasidagi vosita kam bo'ladi.

Qasdu-l-isti'ob (قصد الاستيعاب) – «borini qamrab olmoq» ma'nosiga ega. Itnob turi.

Qasr (قصر) – «chegaralash, qisqartirish, kaltalatish, chek (chegara)» va «hibs» kabi lug'aviy ma'nolarga ega. Uning istilohiy ma'nosi bir narsani boshqa bir narsaga xoslashtirish, ya'ni tegishli qilish.

Qisor iyjoz (إيجاز قصير) – qisqartirish evaziga amalga oshirilgan iyjoz, u balog'at iyjozi (إيجاز البلاغة) deb ham ataladi.

Mavsuf kinoya (كناية عن موصوف) – sifatlanuvchi orqali sifatga ishora qilinadi.

Madlul (مدلول) – dalil bo'luvchi (denotat yoki referent).

Majoz (مجاز) – lug'atda: «yo'lak», «bo'g'oz (suv yo'li)», «shama, kesatiq, qochirim» ma'nolariga ega. Istilohda: asl ma'nosidan ko'chib, o'ziga mos keladigan boshqa narsaning ma'nosini bildirish uchun qo'llanadigan lafzdir. Yoki iste'molda ma'nosi o'zgaradigan lafzlar.

Matakallim (متكلم) – so'zlayotgan (birinchi shaxs)

Mashrut tashbih (التشبيه المشروط) – bir narsa boshqa narsaga biror shartga asosan o'xshatiladi.

Ma'oni (معاني) – arab tilida balog'at ilmining bo'limlaridan biri, bu nom مَعْنَى o'zagidan yasalgan (ma'no, tushuncha, g'oya, voqelik) so'zining ko'plik shaklidir.

«Miftohu-l-ulum» («العلوم مفتاح») – Abu Yoqub Yusuf Sakkokiyning asari.

Muakkad tashbih (التشبيه المؤكد) – hoh lafzan, hoh taqdiran o'xshatish vositasi tark etilgan tashbih.

Mujmal tashbih (التشبيه المجمل) – o'xshash jihati tushib qolgan tashbih.

Mursal tashbih (التشبيه المرسل) – hoh lafzan, hoh taqdiran o'xshatish vositasi ishtirok etgan tashbih.

Musnad (مسند) – «سند» o'zagidan yasalgan «مُسْنَدٌ» so'zining lug'aviy ma'nosi «tayanch» bo'lib, istilohda fe'l, xabar yoki uning vazifasidagi narsaga nisbatan qo'llanadi. Musnad xabar, fe'l, fe'l nomi, bosh kelishikdagi xabardan xoli bo'lgan muftado-vasf, axbāru-n-nawāsix (kāna va unga o'xshashlar, 'inna va unga o'xshashlarning xabarlar), fe'lning o'rinda keluvchi masdar bilan ifodalanadi.

Musnad ilayhi (مسند إليه) – fo'il, muftado yoki uning vazifasidagi narsaga nisbatan qo'llanadi. Musnad ilayhi xabari bor bo'lgan muftado, fo'il, uning noibi, 'asmā'u-n-nawāsix, ya'ni kāna va unga o'xshashlar, 'inna va unga o'xshashlarning ismlari.

Musovot (المساواة) – ta'bir ma'no miqdoricha bo'ladi, ya'ni lafz miqdori shu ma'noning asliga teng keladi.

Mutobaqati-l-kalom li-muqtado-l-hol (مطابقة الكلام لمقتضى) – o'sha maxsus narsaning qamrab olinishi.

Mutobihiyya (مطابقة) – so'zning biror tushuncha yoki narsani to'liq (ligicha, yaxlitligicha, to'la) bildirishi. Mutobihiyya deb atalishiga sabab lafz va narsa yoki tushunchaning bir-biriga mosligi, tengligi uchundir. Dalolat turi.

Mufasssal tashbih (التشبيه المفصل) – o'xshash jihati ishtirok etgan tashbih.

Muxotob (مخاطب) – murojaat qilinayotgan (ikkinchi shaxs).

Muqtado hol (مقتضى الحال) – so'zlovchining kalomida keltirilgan maxsus narsa.

Nisbat kinoya (كناية عن نسبة) – bir ish boshqasiga nisbat qilib yoki sifatlanuvchining sifatiga nisbatan aytiladi.

Ramz (الرمز) – mukanna bihi va mukanna ‘anhu orasidagi vositalar kam bo‘ladi, bunda kinoya yashirin bo‘lishi kerak. Kinoya turi.

Rukn (ركن) – tarkibiy qism.

Sifat kinoya (كناية عن صفة) – kinoya sifatlash orqali bo‘lib, mavsum (sifatlanuvchi) nazarda tutiladi.

So‘roq (الاستفهام) – ilgari ma‘lum bo‘lmagan narsani bilish talabidir.

Tavshi’ (توشيع) – «ip yigirish» ma‘nosiga ega. Tavshi’da ikkilikda kelgan ismning tafsiri kalom oxirida bir-biriga bog‘langan ikki ism bilan keltiriladi. Itnob turi.

Tazyil (تنزيل) – lug‘aviy ma‘nosi: «tugatmoq, to‘ldirmoq, oxiriga qo‘shmoq, xotima so‘z aytmoq». Istilohda: jumladan keyin kelib, uni ta’kidlash ma‘nosiga ega bo‘lgan boshqa bir mustaqil jumlagi aytiladi. Itnob turi.

Tazminiyya (تضمنية) – so‘zning (biror tushuncha yoki narsaning bir jihatini bildiradi) o‘z ma‘nosining bir qismini bildirishi. Tazminiyya deb atalishiga sabab bildirilgan ma‘no shu so‘zning zaminida bor bo‘lgani uchundir. Dalolat turi.

Takrir (تكرير) – bir narsani ikki yoki undan ortiq marta takrorlash. Itnob turi.

Talabiy insho (الإنشاء الطلبي) – talab qilingan narsaning talab vaqtidan qat’iy nazar amalga oshishi nazarda tutiladi.

Talabiy xabar (الخبر الطلبي) – tinglovchi xabardan shubhalanayotgan, uning haqiqatini bilishga vosita izlayotgan bo‘lsa, bu holda unga kalomning hukmini kuchaytirib, ta’kid bilan yetkazishda qo‘llanadi.

Talabsiz insho (الإنشاء غير الطلبي) – talab qilingan narsaning biror vaqtda amalga oshishi nazarda tutilmaydi, ya’ni talabning bajarilishi talabga bog‘lanmaydi.

Talvih (التلويح) – mukanna bihi va mukanna ‘anhu orasidagi vositalar ko‘p bo‘ladi. Kinoya turi.

Targ‘ib (الترويج) – xitob qiluvchining o‘z nasihatini unga moyil bo‘lib qabul qilishga rag‘batlantirish. Itnob turi.

Tardid (الترديد) – kalomda lafz takrorlanganda, uni birinchi marta taalluqli bo‘lgan narsadan boshqasiga taalluqli bo‘lgan holda takrorlash. Itnob turi.

Tasviyat tashbih (تشبيه التسوية) – ikki narsa bir narsaga o‘xshatiladi, unda bir narsa o‘zidin va boshqa narsa maqsad qilingandan olinadi va ikkisi bir narsaga o‘xshatiladi.

Tatmim (تتميم) – ifoda maqsadga xilof bo‘lmagan kalomda nukta uchun ortiqcha (kalomning asosiy bo‘lagi bo‘lmagan va mustaqil jumla ham bo‘lmagan) bir narsa keltiriladi. Itnob turi.

Tafzil tashbih (تشبيه التفضيل) – bir narsani boshqa narsaga tashbih qilinadi va undan qaytib, mushabbahni mushabbah bihdan afzal deb bilinadi.

Tashbih (تشبيه) – bir jihatdan mushtarak bo‘lib, boshqa jihatdan farq qiluvchi ikki taraf mushabbah (o‘xshatiluvchi)ni mushabbah bih (o‘xshovchi)ga o‘xshatish. Mushabbah va mushabbah bih haqiqatda umumiylikka ega bo‘lib, sifatida farq qilishi yoki aksincha bo‘lishi mumkin.

Ta‘yin (تعيين) – so‘zi «aniqlash, tayinlash» ma‘nolarini bildiradi. Ta‘yin tinglovchi maqsur yoki maqsur alayh uchun ikki narsadan birini tanlay olmay qolganda sodir bo‘ladi.

Ta‘riz (التعريض) – keltirilgan kalom aytilgandan boshqa narsaga dalolat qiladi va bu narsa vaziyat orqali bilib olinadi. Kinoya turi.

Tulu-l-fasl (طول الفصل) – ajratib olingan bo‘lakning ravon bog‘lanishini ta‘minlash. Itnob turi.

Undov (النداء) – so‘zlovchining «chaqirayapman» ma‘nosi o‘rinda keluvchi yuklamalar orqali tinglovchini yaqinlashtirish talabi.

Fasl (فصل) – ikkinchi gapni bog‘lovchisiz keltirish.

Xabar (خبر) – ma‘oniy ilmida «xabar» atamasi «ma‘lumot» ma‘nosida qo‘llanadi.

Hazf iyjoz (إيجاز حذف) – Tushirib qoldirish evaziga amalga oshirilgan iyjoz.

Hol (حال) – so‘zlovchi o‘z kalomida biror maxsus narsani nazarda tutishi talab qilinadigan (asl ma‘noga qo‘shimcha tarzda) holat.

KIRISH.....	3
«Balogʻat ilmi» fanining mazmuni, predmeti, maqsadi va vazifalari.....	5
1-MAVZU. BALOGʻAT ILMI TARIXI.....	8
1.1. Insonning tabiatan goʻzallikka intilishi.....	8
1.2. Balogʻat ilmi va estetik tarbiya.....	16
1.3. Balogʻat ilmining shakllanishi va rivoji.....	21
2-MAVZU. MAʼONiy ILMI. MAʼONiy ILMINING TARKIBI.....	29
2.1. «Maʼoniy» tushunchasi.....	29
2.2. Xabar va insho.....	38
2.3. Qasr, fasl va vasl.....	45
2.4. Iyjoz.....	52
2.5. Itnob.....	55
2.6. Musovot.....	62
3-MAVZU. BAYoN ILMI.....	64
3.1. «Bayon» tushunchasi. Bayon ilmining tarkibi.....	64
3.2. Dalolat.....	65
3.3. Tashbih, uning turlari.....	67
3.4. Majoz va uning turlari. Istiora.....	74
3.5. Kinoya va uning turlari.....	81
4-MAVZU. BADIʼ ILMI.....	87
4.1. Badiʼ ilmi va uning tasnifi.....	87
4.2. «Lafziy sanʼatlar» tushunchasi.....	88
4.3. «Maʼnoviy sanʼatlar» tushunchasi.....	91
Mustaqil taʼlim materiallari.....	96
Test.....	133
Test kaliti.....	145
Tavsiya etiladigan adabiyotlar.....	146
Balogʻat ilmi atamalarining qisqacha izohli lugʻati.....	148

Oʻquv qoʻllanma

RUSTAMIY SALIMA ALIYBEG QIZI

BALOGAT ILMI

Muharrir **M.Rustamov**

Musavvir **U.Solihov**

Sahifalovchi **M.Zoyitova**

Nashriyot litsenziyasi AI № 303. 21.06.2017.

«Zilol buloq» nashriyoti MChJ, Toshkent sh., Qamarniso k. 3-uy.

Bosishga ruxsat etildi 22.09.2020. Bichimi 60x84 1/16. Ofset qogʻozi. Shartli bosma tobogʻi 9,75. Nashr tabogʻi 9,5. Buyurtma № 334. Adadi 100 nusxa.

«Saydana-print» MChJ bosmaxonasida bosildi.

Toshkent sh., Qamarniso k., 3-uy. E-mail: saydana-print@mail.ru

Tel.: +99891 162-08-43; +998 99 862-08-43.

61304

ZILOL BULOQ
NASHRIYOTI

ISBN 978-9943-6551-2-6

9 789943 655126